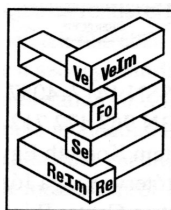

OFFICINA
TEXTOLOGICA

8.

Dobi Edit

Kétlépcsős szövegmondat-
reprezentáció szemiotikai
textológiai keretben

Debreceni Egyetem
Kossuth Egyetemi Kiadója
2002

Officina Textologica

Főszerkesztő:
Petőfi S. János

Szerkesztőbizottság:
Hoffmann István
Kertész András
Kiss Sándor
Kocsány Piroska
Pelyvás Péter
Szikszainé Nagy Irma
Sztanó László

Lektorálta:
Petőfi S. János

Ez a kiadvány az OTKA (P042234) támogatásával készült.

ISSN 1417-4057
ISBN 963 472 712 3
Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója
Borítóterv: Varga József
Nyomta a Center Print Kft.

Tartalom

Előszó	7
A szövegnyelvészetről	11
1. A szövegnyelvészeti gondolkodás előzményeiről	11
2. A mai szövegnyelvészet kialakulásának forrásai, előzményei	15
2.1. Nemzetközi előzmények	15
2.2. Időrendi áttekintés	16
2.3. Hazai előzmények	20
3. A szövegnyelvészeti kutatás tárgyáról	23
4. A szövegnyelvészet fogalmáról	25
5. A szövegelméletről	33
5.1. A szövegelmélet mai helyzetéről	33
5.2. A szemiotikai textológia mint a szövegkutatás egy lehetséges elméleti kerete	39
5.3. A nyelvészet helye a szemiotikai textológia keretében	54
6. A szövegnyelvészet elméleti kerete	58
6.1. Nyelvhasználat – nyelvi rendszer	59
6.2. Szövegnyelvészet – rendszernyelvészet	63
6.2.1. A nyelvi egységek reprezentációjában részt vevő diszciplínákról	64
6.2.2. A szemantika és a szintaktika mondatreprezentációban betöltött szerepéről	65
6.2.3. A pragmatika szerepe a szövegmondat-reprezentáció elméleti keretében	70
6.3. Szövegmondat (szöveg) – rendszermondat	75
6.3.1. A mondat jelentéséről, valamint a szabálytalanul szerkesztett és a tagolatlan mondatok reprezentációjáról	81
6.3.2. A szövegmondat és a rendszermondat viszonya különböző elméletek tükrében	84
A leíró grammatikák szerepe a szövegmondat-reprezentációban	87
1. A generatív strukturális mondattanról	91
1.1. A generatív strukturális mondattan elvei és kategóriái	91
1.2. A kiválasztott szövegmondat generatív elemzése	94
2. A klasszikus leíró magyar mondattanról	100
2.1. A klasszikus leíró mondattan elvei és kategóriái	100

2.2. A kiválasztott szövegmondat klasszikus mondattani elemzése	104
3. A valenciaelméletről	109
3.1. A valenciaelmélet elvei és kategóriái	109
3.2. A kiválasztott szövegmondat valenciaelmélet szerinti elemzése	112
4. Az esetgrammatikáról	113
4.1. Az esetgrammatika elvei és kategóriái	113
4.2. A kiválasztott szövegmondat esetgrammatikai elemzése	116
5. Összegzés	117
Kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szemiotikai textológiai keretben	119
1. A modell elméleti kerete. A nyelvészeti szövegmondat-reprezentáció apparátusáról	120
1.1. A szövegmondatok globális szemiformális megközelítése	126
1.2. A szövegmondatok kanonikus szemiotikai textológiai megközelítése	128
1.3. A kanonikus reprezentációról	130
1.4. Egy tezaurisztikus szótári szócikk felépítése	142
A modell bemutatása egy szövegrész elemzése alapján (Sütő András: <i>Anyám könnyű álmot ígér</i>)	147
1. A szövegmondatok globális szemiformális és kanonikus szemiotikai textológiai reprezentációja a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell alkalmazásával	151
2. A szövegmondat-reprezentáció szerepe a szövegrepresentációban	174
Kitekintés	181
1. A korreferencialitás kérdéséről	181
2. A linearizáció kérdéséről	183
3. A szövegorganizáció kérdéséről általában	184
Irodalom	187
Abstract	199

Előszó

Az utóbbi években egyre több nyelvészeti tanulmány hangsúlyozza a szövegtani, szövegnyelvészeti kutatások fontosságát, előtérbe kerülését. A szövegek nyelvészeti alapú megközelítése révén egyre inkább érlelődik az az elvárás, hogy a kutatási eredmények egységes, adekvát szövegelméletté formálódjanak. ANDOR JÓZSEF a 70-es évek végén így summázza a szövegtudomány akkori helyzetét: „Napjaink szövegnyelvészete még csupán egy szöveggözpontú elemzés alapkategóriáinak megállapításánál és meghatározásánál, illetve egy, a mondatközpontú keretből kilépő elemzés módszerének kidolgozásánál tart. Így tehát jelenlegi kutatási keretünket inkább modellformálásnak, mint egy elmélet megalkotásának kell tekintenünk” (ANDOR 1979: 33). Tudományosan megalapozott minden részletében kidolgozott szövegelméletről ma, e vélemény megfogalmazása után húsz évvel sem beszélhetünk. Ez nem azt jelenti, hogy nem születtek — és születnek — újabb és újabb próbálkozások, eltérő kutatási irányokba mutató modellek, melyek alapjukat többé-kevésbé korábbi nyelvelméletekből merítik, s ezek apparátusát, tanulságait felhasználva alkotják meg saját elméleti kereteiket, és az azon belül adekvát módon működni képes elemző szisztémát.

Doktori értekezésem is az utóbb említett törekvések közé sorolom, mint egy olyan lehetséges módszer ismertetését, amelyet alkalmazva szövegmondatok lehetőség szerint explicit leírására vállalkozhatunk, és amely elméleti kereténél, leíró apparátusánál fogva a szövegmondatok leírásán túl szövegek szövegtani elemzéséhez is adalékot nyújthat. Egyrészt az eddigi leíró grammatikai iskolák elméleteit, módszereit, eredményeit, hiányosságait figyelembe véve, másrészt pedig konkrét szövegmondatok elemzésére támaszkodva alakítottam ki a szövegmondat-elemzés háttéréül szolgáló elméleti keretet, és állítottam össze az egymásra épülő szövegmondat-reprezentációs lépések sorát. A modell célja, hogy egy bármilyen módon létrehozott interpretáció explicit reprezentálhatóságát biztosítsa. A szemiotikai textológia keretében PETŐFI S. JÁNOS az alábbi interpretációtípusokat különbözteti meg, párokba rendezve őket:

- „*természetes vs elméleti*:
úgynevezett ’természetes befogadói szituációban’ létrehozott (intuitív, nem egy interpretációelmélet által előírt utasítás ’algorithmikus lépései’-t követő) interpretáció vs egy interpretációelmélet utasításait követő;
- *értelmező* (más szóval: *explikatív*) vs *értékelő* (más szóval: *evaluatív*):

egy vehikulumhoz valamennyi jelkomplexum-összetevőt (vagy azok közül csak valamelyeket) hozzárendelő interpretáció vs a hozzárendelt összetevőket valamilyen (stilisztikai, poétikai, szociális, morális, ideológiai, vallási stb.) normarendszerre vonatkozóan minősítő;

- *elsőfokú vs másodfokú:*
egy adott vehikulumhoz 'közvetlen' (betű szerinti értelemben vett) jelkomplexum-összetevőket hozzárendelő (vagy ezeket az összetevőket értékelő) interpretáció vs 'közvetett' (szimbolikus értelemben vett) jelkomplexum-összetevőket hozzárendelő (vagy ezeket az összetevőket értékelő);
- *leíró (más szóval: deskriptív) vs érvelő (más szóval: argumentatív):*
az értelmezést, értékelést csupán bemutató interpretáció vs a bemutatott értelmezést, értékelést megokoló;
- *strukturális vs procedurális:*
csupán az interpretációfolyamat eredményét bemutató interpretáció vs magát az interpretációfolyamatot (is) bemutató" (PETŐFI 1996: 24–25).

Az interpretáció itt felsorolt típusai közül az általános értelemben vett emberi kommunikációban az interpretátor a legjellemzőbb módon *természetes – értelmező – elsőfokú – leíró – strukturális interpretációt* valósít meg. A szövegmondatok elemző megközelítésében én az ennek megfeleltethető *elméleti – értelmező – elsőfokú – leíró – strukturális interpretációt* veszem alapul.

A szövegorganizáció reprezentációjában, ezáltal a szövegmondatokéban is központi tényező az *explicitésre* való törekvés. Egy reprezentáció explicitége kétféleképpen értelmezhető. Az explicitég gyengébb értelmezése azt jelenti, hogy bár az interpretáció létrehozásakor intuíciónkat is felhasználjuk, az interpretáció eredményét explicit módon reprezentáljuk. Az explicitég fogalmának egy erősebb értelmezése az a fajta explicitég, amelynek jegyében előre megfogalmazott szabályrendszerből maga az interpretáció explicit módon levezethető. Ennek realizálására már csak annak következtében sincs biztos alapunk, hogy az interpretáció minden esetben egy interpretálandó vehikulum és az azt interpretáló személy tudás-, feltételezés- stb. rendszere interakciójának eredménye, ahol ez a tudás-, feltételezés- stb. rendszer interpretátoronként változó, vagy változó lehet.

Ezek ismeretében a szövegmondatok reprezentációjában a lehetséges explicitésre törekvés annak az értelmezésnek explicit reprezentációját jelenti, amely egyéni módon létrehozott interpretáció eredményeként jön létre.

Szükségeseznek tartom már e bevezetésben hangsúlyozni, hogy az itt bemutatásra kerülő modellben — kidolgozása jelen fázisában — az *értelmezés* elsősorban szintaktikai értelmezést jelent, a szemantikai aspektusok közül csupán azokat véve figyelembe, amelyek vagy szintaktikailag manifesztálódnak, vagy a szintaktikai struktúra alapján több-kevesebb biztonsággal kikövetkeztethetők.

A fejezetek sorrendje, ezek felépítése szándékom szerint azt szolgálja, hogy az olvasó mind elméleti, mind gyakorlati síkon úgy értelmezhesse a bizonyára több szempontból újszerű szövegmondat-megközelítést, hogy bele tudja illeszteni egy átfogóbb tudomány- és elmélettörténeti áttekintésbe, viszonyítani tudja más szöveg(mondat)-elemző irányzatokhoz. A reprezentációs modell bemutatását követő szövegelemzés révén — konkrét adatokon keresztül — leszűrhető, hogy miben segíti, segítheti a vázolt szövegmondat-leírás teljes szövegek vagy szövegrészek nyelvészeti alapú elemzését.

Disszertációm a Debreceni Egyetem magyar nyelvtudományi doktori programjának keretében készült, amelyhez jelentős szakmai támogatást kaptam a program, valamint a Magyar Nyelvtudományi Tanszék oktatóitól, mindenekelőtt Hoffmann Istvántól. Munkámban nagy előrelépést jelentett az a kutatás, amelyet a DAAD jóvoltából az Odera melletti frankfurti Viadrina Egyetemen Prof. Hartmut Schröder irányításával végezhettem. Az értekezés végleges formájának kialakításában nagyban támaszkodhattam opponenseim, Andor József és Tolcsvai Nagy Gábor építő észrevételeire, javaslataira. Hálás köszönettel tartozom Petőfi S. Jánosnak, aki témavezetőként munkámat folyamatosan figyelemmel kísérte és segítette.

A szövegnyelvészetről

Amikor valamely tudomány fejlődését szeretnénk felvázolni, elsősorban arra összpontosítva, hogy alapfogalmainak értelmezése hogyan módosult a diszciplína fejlődése során, akkor az egyik legnehezebb feladat annak eldöntése, hogy az egymást követő tudományos áramlatokat, hatásokat kronológiai vagy inkább tematikus rendben tekintsük-e át.

Bár az időrendi áttekintés gyakran az egyes irányzatok egymásra hatásáról árulkodik, a tematikus összefüggéseket nézve ez nem tekinthető kimerítő rendszerezésnek.

Dolgozatomban azt a bizonyos értelemben kompromisszumos megoldást választottam (nem tagadva: FEHÉR ERZSÉBET, majd a TOLCSVAI NAGY GÁBOR igen szemléletes áttekintéséből tanulva, FEHÉR 2000, TOLCSVAI NAGY 2001), hogy a reprezentációs modell kialakulása szempontjából fontos irányzatokat, valamint az egyes elméleti irányokhoz csatlakozó kutatási eredményeket elméleti alapjuk szerint rendszerezve tárgyalom, ugyanakkor arra is törekszem, hogy az egyes irányzatokon belül időrendet is teremtsék.

1. A szövegnyelvészeti gondolkodás előzményeiről

Nem tűnik sem szükségesnek, sem célszerűnek, hogy ebben a fejezetben a szövegnyelvészet tudománytörténetét a teljességre törekedve mutassam be. Egyrészt azért nem, mert e témában nálam kompetensebb kutatók kitűnő tudománytörténeti áttekintéseket hoztak létre (DRESSLER 1973, MÁTÉ 1991, KOCSÁNY 1996, TOLCSVAI NAGY 1998, 2001, FEHÉR 2000), amelyek vagy egészében, vagy egy-egy lényeges szempontot kiemelve követik nyomon ennek a tudományágnak a kialakulását, fejlődését. Másrészt azért sem, mert dolgozatom célját szem előtt tartva célravezetőbbnek látszik azokra a tudományos irányzatokra összpontosítani, amelyek elveikkel, elméleti és gyakorlati kutatásaikkal, eredményeikkel hozzásegítettek kutatásom elméleti keretének kialakításához, a fogalmak meghatározásához.

Az önálló szövegnyelvészeti diszciplína kialakulásának előzményeit leginkább tágabb keretbe ágyazva, a mai nyelvészeti gondolkodás kialakulását áttekintve értékelhetjük.

Önálló nyelvtudományról — amelyet MÁTÉ JAKAB HJELMSLEVre hivatkozva „nyelvészeti nyelvészet”-nek nevez — voltaképpen DE SAUSSURE strukturalista szemléletű fő művének megjelenése óta beszélhetünk (MÁTÉ 1991: 73). A nyelv-

vi jelenségek szinkrón leírásának igénye a nyelvi rendszer vizsgálatára irányítja a kutatók figyelmét. Ennek eredményeképpen különböző nyelvi szinteket leíró nyelvészeti diszciplínák születtek: a hangtan, az alaktan, a mondattan, a szó-kincstan, majd később — az 1950-es, 1960-as évek fordulóján — a jelentés tan. A nyelvtudományos szemléletmódban a szövegnyelvészet szempontjából lényeges változást idéz elő az alkalmazott nyelvészet kialakulása, amely a matematikával rokonságot mutató formalizáló törekvések megjelenését mutatja. Ez azzal jár együtt, hogy a nyelvi jelenségek induktív megközelítése helyett a dedukció kerül előtérbe, teret nyitva ezáltal újabb elméletek születésének. Mint általában minden korszakban, a tudományos szemléletet az uralkodó filozófiai elméletek is formálják. Ezen a területen GOTTLOB FREGE — akinek jelentéséről vallott nézőpontja még ma is hasznos adalék a szemantikai vizsgálatokhoz —, valamint WITTGENSTEIN hatott leginkább.

A nyelvészeti szemléletben igazán nagy fordulatot a generatív grammatika megjelenése hoz, amely voltaképpen a NOAM CHOMSKY által kidolgozott szintaktikai alapú elméletként indul (CHOMSKY 1957). A generatív nyelvészet, mivel a beszélő nyelvi kompetenciáját egy grammatikai szabályrendszer ismeretére korlátozza, nem fordít figyelmet (mert természeténél fogva nem is fordíthat) olyan tényezőkre, amelyek a nyelv használatát — a nyelvtani szabályokon kívül — bizonyosan befolyásolják. A kezdetben szintaktikai alapon álló generatív grammatika kerete később szemantikai komponenssel is bővül (CHOMSKY 1965, 1969); a generatív szemantika (illetve ennek valamilyen alternatív változata) ezt követően több leíró elmélet összetevőjévé válik. A generatív grammatika elméletén — természeténél fogva — kívül reked az aktuális kommunikációs helyzet, az adott nyelvi környezet: azok a pragmatikai jelenségek, amelyek nem, vagy nem tisztán grammatikai szabályok alapján működnek. CHOMSKY és a generatív szemlélet bírálatából egyértelműen kirajzolódik az az álláspont, hogy a nyelvi kompetencia a grammatikai szabályrendszeren kívül szükségszerűen magában foglal olyan szabályokat is, amelyek nem, vagy nem tisztán grammatikai természetűek. Célszerűbb tehát inkább kommunikációs kompetenciáról beszélnünk, amely a grammatikai szabályok elsajátításán túl a beszélőnek azt a képességét is jelenti, hogy a nyelvet a cselekvés eszközeként mindig az adott szituációhoz mérten tudja használni. A kommunikációs kompetencia fogalma ebben az értelemben HYMES elméleti keretében jelenik meg (MÁTÉ 1991: 76).

Be kell látni, hogy a generatív grammatika elméleti alapjánál fogva nem lehetett alkalmas nyelven kívüli tényezők vizsgálatára. Ennek ellenére eredményeit nem szabad vitatnunk. Az egyik érdeme voltaképpen elégtelenségéből adódik: rámutat arra, hogy a nyelv működő rendszer, és működése nem írható le tisztán grammatikai szabályok alapján, mert használata mindig aktuális kommunikációs helyzettől függ. Másik eredménye magában a leíró modellben rejlik: a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet között működő transzformációs szabályok

a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat modellálása között teremtenek kapcsolatot. A generatív grammatika mélystruktúrájának mintájából több olyan későbbi grammatika merít, amely a mondat összetevői közötti függőségi kapcsolatok elemzését lényegesnek véli (MÁTÉ 1991: 75–76).

A generatív elmélet mellett és ellen szóló érvek tisztán mutatják azt a két irányt, amely a nyelvelíró elméletek szemléletében nyomon követhető. Az egyik irányhoz azok a megközelítések tartoznak, amelyek a nyelvi rendszer egységeit tisztán nyelvészeti keretben próbálják leírni, a másik irányhoz azok, amelyek a nyelvi rendszer egységeit kommunikatív funkciójukban ragadják meg, azaz leírásuk szükségszerűen túlmutat a nyelvészeti vizsgálat határain. Ez utóbbi törekvés végleteként születik meg a 60-as évek elején AUSTIN beszédaktus-elmélete, amely a nyelvi egységeket (megnyilatkozásokat, diskurzusokat) nem a kommunikációs szituációnak megfeleltetett nyelvi jelenségekként vizsgálja, hanem kommunikációs cselekvéseknek tekinti őket. AUSTIN az oxfordi iskola képviselője, SEARLE-lel együtt lényeges következtetésekre jutottak. Fő érdemük abban rejlik, hogy — mivel figyelmüket a logikai kutatásokkal ellentétben nem a tudomány nyelvére és annak formalizációs lehetőségeire, hanem a mindennapi nyelvhasználatra fordították — azokat a jelenségeket is bevonták a nyelvelírásba, amelyeket a kommunikáció pragmatikai tényezőiként szoktunk emlegetni (így pl. a közlési cél, a beszédhelyzet) (PÉTER 1986: 4).

A generatív grammatika közvetlen vagy közvetett szemléletformáló hatását MÁTÉ JAKAB így összegzi: „A generatív nyelvészetet ért bírálatok nem csupán az elméletnek elég lényeges átalakulását (CHOMSKY 1982) és újabb diszciplínák kialakulását eredményezték (szociolingvisztika, szövegnyelvészet), hanem egyben elindítottak egy olyan folyamatot is, amely a régebbi kutatási módszereknél és technikáknál fejlettebb apparátussal olyan tudományos stratégia felé mutat, amely a nyelvészeti gondolkodást a hagyomány és az újítás egységében próbálja a tudományosság magasabb szintjére emelni” (MÁTÉ 1991: 77).

Az említett folyamat eredményeként körvonalazódó irányzatok átértelmezik a nyelvészet fogalmát, kitágítják a nyelvészeti kutatás kereteit, egyre több tudományággal vonnak be a nyelv vizsgálatába. Így kapott szerepet a nyelv leírásában a szociológia (szociolingvisztika), a pszichológia (pszicholingvisztika), a szemiotika, a logika, a filozófia. Ilyen integráló tudományként jött létre a szövegnyelvészet is, amely — hogy tárgyát, egy aktuális kommunikációs helyzetben létrejövő (ezáltal szükségszerűen nem nyelvi feltételekhez is igazodó) szöveget reprezentáljon — nem vagy nem tisztán nyelvészeti szempontokat is követ. Interdiszciplináris kapcsolódásain túl az eddigi nyelvészeti szemléletekhez képest még egy új sajátossággal szolgál, amelyet KOCSÁNY röviden így fogalmaz meg: „A modern szövegnyelvészet [...] abból az igényből született, hogy a nyelv-tudomány legyen képes leírni és magyarázni olyan nyelvi tényeket is, amelyek túlmutatnak a mondat határain” (KOCSÁNY 1996: 152). Hasonlóképpen értékeli

a német nyelvészeti kutatások fejlődését VIEHWEGER is: „Die gegenstandsinternen Ursachen für die Entwicklung linguistischer Beschreibungsverfahren zur Textanalyse sind vor allem in der Vielzahl sprachlicher Fakten zu sehen, die eine Grammatik nicht zu erklären mochte, deren Beschreibungsumfang auf die Domäne des Satzes begrenzt blieb”¹ (VIEHWEGER 1977: 103). Azaz a vizsgálat tárgya immár nem a mondat — pontosabban mondva nem a mondat nagyságrendű nyelvi egység —, hanem a szöveg, azaz a mondatok szöveggé szerveződése, és ennek reprezentációja már teljesíthetetlen elvárásokat támaszt egy mondatgrammatikai elmélet számára. A szövegnyelvészeti interdiszciplináris jellegét mi sem bizonyítja jobban, minthogy „mindjárt a szövegnyelvészeti megszületése után kialakult az a beismerés, hogy a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés” (KOCZSÁNYI 1996: 153).

Ennek a felismerésnek az előzményei a magyar mondatnyelvi kutatásban is jelentkezők: DEME a mondatok struktúráját elemezve a „megszerkesztettség — beszerkesztettség” oppozícióval utal a mondatok pragmatikai befolyásoltságára (DEME 1971). Később KIEFER és BÉKÉSI kutatásai is kiterjednek a mondat határain túlra (KIEFER 1976, BÉKÉSI 1979). KÁROLY SÁNDOR a megnyilatkozás természetének több olyan összetevőjét említi, amely a szöveggel szemben hatásának következményeként értékelhető: a hangzás, a jelentés, a morfoszintaktikai jellemzők, az aktuális tagolás, az indexális jelentés síkján (KÁROLY 1980–1981).

A generatív nyelvelmélet bírálatának következményeként az általánosabb értelemben vett nyelvészeti szemléletben — mind a magyar, mind a külföldi megközelítéseket tekintve — két irányzat különül el egymástól. VIEHWEGER ezeket szövegspecifikus jelenségek kutatásának tanulságaként az alábbiak szerint jellemzi:

1. Nachdem zahlreiche Fakten erkannt waren, die im Rahmen einer Satzgrammatik weder adäquat beschrieben noch erklärt werden konnten, wurde die Forderung erhoben, die Domäne der Grammatik zu erweitern und die „begrenzten Satzgrammatiken durch anspruchvollere und stärkere Textgrammatiken abzulösen” (VAN DIJK 1972);

2. Ausgehend von der Erkenntnis, daß die Sprache primär in Form von Texten vorkommt, daß Texte das „originäre sprachliche Zeichen” repräsentieren (HARTMANN 1971: 10), stellten zahlreiche Linguisten die bisherigen Forschungsansätze in Frage, die lediglich auf eine Erweiterung existierender Modelle um die Ebene des Textes abzielten und unterbreiteten Vorschläge linguis-

---

¹ A nyelvészeti leíró módszerek szövegelemzéssé való fejlődésének belső okai mindegyikénél számos olyan nyelvi tényben keresendő, amelyeket egy olyan grammatika, amely kizárólag a mondatok tartományára korlátozódó leíró apparátussal operál, nem tudott magyarázni.

tischer Modelle, in denen dem Text von vornherein eine zentrale Stellung eingeräumt wird”² (VIEHWEGER 1977: 103).

Az első felfogás tehát a mondatgrammatika olyan kiterjesztése, amely szövegspecifikus jelenségeket a mondatreprezentáció eszközeivel magyaráz. A második kutatási irány abszolút szövegközpontú; abból a feltevésből indul ki, hogy a nyelv szövegek formájában valósul meg, amelyek konkrét kommunikációs helyzetekbe vannak ágyazva. Az utóbbi elmélet DE SAUSSURE strukturalista szemléletének felrója, hogy a nyelv valódi működése évtizedekig nyelvészeti keretek közé volt szorítva, és ez törvényszerűen korlátozta a kutatás tárgyát is, mert a nyelvi rendszer vizsgálatán kívül rekedtek olyan fontos szempontok, mint a nyelvhasználat, a nyelvi funkciók, a társadalmi érintkezés elemzése.

Ez után a pusztán jelzésszerű áttekintés után célszerű nagy vonalakban vázolni azokat az elméleteket, irányzatokat, amelyekből a mai szövegnyelvészet meríthetett, és amelyek hatására néhány évtized alatt a szövegről való gondolkodás lényegesen átalakult.

2. A mai szövegnyelvészet kialakulásának forrásai, előzményei

2.1. Nemzetközi előzmények

A legtöbb tudománytörténeti áttekintés megegyezik abban, hogy a szövegnyelvészet legkorábbi előzményeit körülbelül kétezer évvel ezelőtt, a retorikában, a stilisztikában kell keresnünk: a szónoklás és a stílus tudományában, azaz a gondolatok szöveggé formálásának tanáiban (DRESSLER 1973: 5–6, DE BEAUGRANDE—DRESSLER 1981: 15, BALÁZS 1985, KOCSÁNY 1989: 26, BENCZE 1996). TOLCSVAI NAGY a szövegnyelvészet legkorábbi gyökereit ezen a két tudományon túl a filológiában (a szövegek helyreállításának tudományában), a hermeneutikában (a megértés tudományában), valamint PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ filozófiájában véli megtalálni (TOLCSVAI NAGY 2001: 16). Ezek a tudományok, bár kutatásaik többé vagy kevésbé kétségkívül a szövegre irányulnak, nem tekinthetők szorosabb értelemben vett szövegtudományoknak (szövegta-

---

² 1. Miután számos olyan jelenséget felismertek, amelyet egy mondatgrammatika keretében adekvát módon sem leírni, sem megmagyarázni nem lehet, megszületett az az elvárárs, hogy a grammatika tárgyát kiterjesszék, és a korlátozott mondatgrammatikát egy igényesebb és erősebb szöveggrammatikával váltsák fel.

2. Abból a felismerésből kiindulva, hogy a nyelv elsődlegesen szövegek formájában fordul elő, és hogy a szövegek az eredeti nyelvi jeleket reprezentálják, számos nyelvész megkérdőjelezte azokat az eddigi kutatási törekvéseket, amelyek már meglévő modelleknek a szöveg síkjára való kiterjesztését célozták, és olyan nyelvészeti modell-javaslatokat részesítettek előnyben, melyekben a szöveg kezdettől fogva központi szerepet játszik.

noknak). A később körvonalazódó, önállósuló nyelvtudomány sem fordul még egy darabig a szövegek felé. Bár a 20. század elején a szövegek — elsősorban az irodalmi alkotások, közöttük is főleg a népköltések, a mítoszok — strukturális vizsgálata az orosz formalisták (V. PROPP, V. SKLOVSKIJ, R. JAKOBSON) és a francia strukturalista etnológus C. LÉVI STRAUSS révén teret hódít, ez a főképpen irodalmi kutatás túlságosan korlátozott keretek között folyik ahhoz, hogy a nyelvészeti vizsgálatokat is a szövegelemzés felé terelje (DRESSLER 1973: 6).

Annak ellenére tehát, hogy a szövegek vizsgálatának több évtizedes hagyománya van, a szöveg még jó ideig nem kerül a kutatások középpontjába, TOLCSVAI NAGY találó megfogalmazásával élve: „A pozitív tudomány 19. századi gyakorlata és máig élő hagyománya nehezen engedte vissza azt a tartományt, amelyet — egyszerűen szólva — »parole« vagy »performancia« néven különít el a 20. századi nyelvtudomány számos jelentős és hatásos ága” (TOLCSVAI NAGY 1998: 110).

DE SAUSSURE strukturalista szemlélete és CHOMSKY — szintén strukturalista alapokon álló — transzformációs generatív elmélete is éles határt von a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat közé. DE SAUSSURE kutatásainak középpontjában a szintagma áll, és CHOMSKY elemzései is a mondat egységén belül maradnak. HARRIS az első, aki a mondat határain túlmutató jelenségek felé fordul (DRESSLER 1973: 6, TOLCSVAI NAGY 2001: 17). HARRIS „Discourse Analysis”-ében az amerikai strukturalista pregeneratív disztribucionalizmust — amely a mondat tagolhatóságát mint legfontosabb sajátosságát — minden nyelvi egységre, a szövegre is kiterjeszti. A szöveget tagmondat nagyságrendű szekvenciákra osztja, a nyelvészeti kutatás középpontjába ezeknek a szekvenciáknak ekvivalenciasztályokba sorolását állítja szemantikai és formális hasonlóságaik alapján (DRESSLER 1973: 6–7).

2.2. Időrendi áttekintés

Az 1950-es évek végéig a leíró grammatika szemlélete — HARRIS próbálkozása és egyes más törekvések ellenére is — mondatközpontú volt. Néhány irányzat DE SAUSSURE rendszerét követve dolgozta ki saját, tágabb keretét, úgy, hogy abban szövegjelenségek is magyarázhatók legyenek (például az orosz formalisták főleg BAHTYIN, PROPP által képviselt irányzata, vagy a Prágai Nyelvész kör). Ennek a változásnak fő oka az volt, hogy az aktuális mondattagolás vizsgálatához a de Saussure-féle elméleti keret szűknek bizonyult.

A szövegkutatás számára lényeges változást a 60-as évek hoztak azzal, hogy az autonóm szintaxis mellett állást foglaló generatív grammatika „ellenpólusként” kommunikációs, pragmatikai megalapozottságú tudományok jöttek létre: AUSTIN beszédaktus-elmélete, amely a megnyilatkozást (vagy diskurzust) nem csupán a kommunikáció nyelvi eszközeként, hanem kommunikatív cselekvés-

ként szemléli; HALLIDAY szisztémikus-funkcionális nyelvtana; PIKE tagmémikája; az önálló tudománnyá érő pragmatika MORRIS által; a szociolingvisztika HYMES, LABOV révén; a LEWIS és GRICE nevéhez fűződő interakció-kutatás (TOLCSVAI NAGY 2001: 18). A szövegek iránt érdeklődő tudományok között itt sem szabad elfelejtkeznünk az irodalomtudomány hatásáról sem.

Igazán ekkortól — azaz a 1960-as évek elejétől kezdve — beszélhetünk tudományos igényű szövegkutatásról, szövegtanról. Ismertté válnak azok a szövegjelenségek, amelyek a szövegleírást „kivezetik” a mondatgrammatika kereteiből. Érzékelhetően ekkortól válik külön az a két fejlődési irány, amelyeket — VIEHWEGER megállapítását véve alapul — „kitágított mondatgrammatiká”-nak, illetve „kommunikációközpontú szemlélet”-nek nevezhetünk.

A 60-as évektől a 80-as évek elejéig a szöveg és a szövegleírás megítélésében az elsőként említett szemléletmód uralkodik. KALLMEYER strukturalista nyelvtanban gyökerező elmélete — a mondattan kategóriáit használva a szövegelemzésben — a szöveget mondatok szintaktikai kapcsolatából vezeti le. A generatív grammatikából kinövő próbálkozások — ISENBERGÉ, PETŐFIÉ, VAN DIJKÉ, DRESSLERÉ — a szöveget is a generatív grammatika keretében próbálják leírni a mondatleírás mintájára (TOLCSVAI NAGY 2001: 19). Kiindulási alapjukat tekintve ezek az elméletek nem tudhatják reprezentálni sem az egyes szövegmondatok kapcsolatát, sem a mondatok és a szöveg közötti viszonyt, mert elméleti keretükből hiányzik a pragmatikai aspektus. TOLCSVAI NAGY jellemzése szerint ezek a megközelítések „a szöveget kívánták a generatív grammatika tartományává tenni, a szövegkompetencia és -performancia rendszerében akarták a jólformáltság és a szemantikai elfogadhatóság kategóriáját alkalmazni, s a szöveget bontották mondatszekvenciákra, azokat pedig mondatokra a mondatelemzés ágrajzának mintájára” (TOLCSVAI NAGY 2001: 19–20).

Ha az említett irányzatokat az alapul vett két fő szemléletmód — a grammatika-, illetve a kommunikációközpontú megközelítés — által behatárolt skálán próbáljuk elhelyezni, akkor VAN DIJK, PETŐFI és HALLIDAY elméletéről azt mondhatjuk, hogy átmenet a mondatgrammatikai keretbe zárt és a kommunikációs helyzet által motivált megközelítés között.

VAN DIJK elmélete a generatív szemantika talaján született. A mondatkapcsolatok felszíni struktúrájának vizsgálatától közelít a mélyszerkezeti jelenségek felé. A mondatok között nem pusztán grammatikai-szintaktikai, hanem pragmatikai viszonyt is feltételez. Elméletében nagy előrelépésnek tekinthető, hogy nemcsak a mondatok lineáris kapcsolódására fordít figyelmet, hanem a szöveg globális szerkezetét is elemzi. Mivel elméletében a szöveg, a szövegösszetevők szövegbe való beépülése, illetve az egyes összetevők szövegbeli funkciója csak a kontextus és a beszédzett ismeretében magyarázható és írható le, vizsgálatának szempontjai megkívánják a pragmatikai háttérrel. VAN DIJK ezáltal átlépi a mondatgrammatika határait. TOLCSVAI NAGY VAN DIJK szerepét hangsúlyozza ab-

ban a folyamatban, amely a szöveghez kapcsolódó pragmatikai kategóriák fogalomként való értelmezése, illetve a fogalmi sémák (keretek, forgatókönyvek) alkalmazása által a szövegten statikus jellegének feloldását eredményezi.

PETŐFI elméletét TOLCSVAI NAGY „nyelvészeti-logikai szemantikai jellegű integrált formális elmélet”-nek nevezi, amely „a beszédaktus-elméletet és a Montague-nyelvtant tekinti alapjának, a szövegkarakterrel bíró megnyilatkozásokat pedig az elmélet alapvető nyelvi egységeinek” (TOLCSVAI NAGY 1998: 116). PETŐFI korai felfogását a „szövegstruktúra-világstruktúra elmélet” (TeSWeST, Textstruktur-Weltstruktur Theorie) jelzi, amely a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúráját reprezentálja, azaz az alábbi műveleteket tartja szem előtt:

- „a) a természetes nyelvi szövegek (minden lehetséges) szintaktikai (intenzionális szemantikai) reprezentációjának kijelölését,
- b) az egyedi intenzionális szemantikai reprezentációk világszemantikai (extenziionális szemantikai) interpretációját,
- c) szintaktikai (intenzionális szemantikai) reprezentációk generálását, és
- d) egy szövegnek, egy szöveg intenzionális szemantikai reprezentációjának és egy szöveg extenziionális szemantikai reprezentációinak más szövegekkel, más szövegek intenzionális szemantikai reprezentációival és más szövegek extenziionális szemantikai reprezentációival való összehasonlítását” (PETŐFI 1978: 38).

PETŐFI a 80-as évektől modelljét más alapokra helyezi, tágabb elméleti kerete a szemiotika. Jelértelmezésében hatásosan keveredik a de Saussure-féle jelösszetevő-elmélet (jelölő: vehikulum, formáció; jelölt: értelem, relátum) és a kommunikációs szituáció kitüntetett szerepére összpontosító megközelítés is (vehikulum-ímagó; relátum-ímagó). (Ezeknek a fogalmaknak a meghatározását később ismertetem.) PETŐFI modelljeinek fontos sajátossága tehát a szöveg komplex jelként való értelmezése, amely „komponensekre bontható, ezek a komponensek azonban nem a grammatikából származnak, hanem a szemiotikából, az egyszerű jel mintájára” (TOLCSVAI NAGY 2001: 22). Felfogását mindvégig kíséri a nyelvi síkhoz való ragaszkodás, a kommunikációs helyzet befolyásoló szerepének figyelembevétele, a világ nyelvi leképezésének kognitív megközelítése, valamint — hol inkább, hol kevésbé — a formalizáló törekvés.

VAN DIJKKEL és PETŐFIVEL megközelítőleg egy időben harmadik meghatározó irányatként HALLIDAY szisztémikus-funkcionális elmélete érdemel figyelmet. Ez a jelentést tartja a nyelv elsődleges funkciójának, ezért a nyelvi rendszer működését nem a mondatok szintjén, hanem lexikális szinten ragadja meg. A nyelvi változatokat, a nyelv társadalmi értelmezését állítva középpontba a nyelvi jelek szituációba ágyazottságát is szem előtt tartja. HALLIDAY szemléletének tanulságos következménye a szövegleírásban az, hogy a kohéziót nem a mondatok közötti, hanem a mondathatároktól független összetartó erőnek tekinti, szorinté ugyanis „a kohézió a szöveg egy elemének a szemantikai viszonya egy má-

sikhoz, amely elem az elsőnek az értelmezéséhez szükséges” (HALLIDAY—HASAN 1976: 8, hivatkozik rá TOLCSVAI NAGY 2001: 25). Ez a felfogás tehát — ezen a ponton látványosan — elszakad a mondat szerkezeti vizsgálatától, illetve a mondatgrammatikától.

A mondatgrammatika keretén belül maradni igyekeznek a Prágai Nyelvész kör újabb nemzedékének 70-es évekbeli irányzata. A tematikus progresszió kategóriájának bevezetésével és az aktuális mondattagolás szövegszintű alkalmazásával a szövegmagyarázatot nyelvtani alapokra helyezik. Ennek a megközelítésnek jelentős képviselője többek között DANEŠ, illetve VIEHWEGER. Az elmélet elégtelensége abban rejlik, hogy a tematikus progresszió a szöveg jelentésszerkezetének leírására nem alkalmas.

Az a kognitív szemléletű elméleti keret, amelyet DE BEAUGRANDE és DRESSLER az előző korszak összegzéseként, tanulságaként alkotott, és a 80-as évek elején ismertetett, jelentős fordulatot hozott a szövegek megközelítésében. Ez ugyanis a szöveget már nemcsak a nyelvészeti leírás tárgyának, hanem alkotási és befogadási (kognitív) folyamatnak is tekinti. Ennélfogva minden — valamely szituációban létrejövő — megnyilvánulás szöveg, ha eleget tesz az általuk hét pontban összefoglalt szövegszerzési feltételeknek: azaz kohezív; koherens; szándékolt; a hallgató által elfogadható; hírértéke van; az adott szituációhoz illeszkedik; illetve kapcsolatot teremt más szövegekkel, szövegtípusokkal, azaz megfelel az intertextualitás kritériumának. DE BEAUGRANDE és DRESSLER szövegfelfogása láthatóan a pragmatikai, kommunikációs tényezőket is bevonja a szöveg elemzésébe, és ezáltal olyan kutatási irányt képvisel, amelynek nem lehet kielégítő kerete a mondatgrammatika.

A szöveg kognitív megközelítésének 80-as évekbeli térhódítása visszahatott az elméleti keret nyelvészeti háttérére is, aminek eredményeképpen újabb funkcionális nyelvészeti összefoglalások jelentek meg. A teljesség igénye nélkül megemlíthetők itt BROWN és YULE, VAN DIJK, illetőleg KALLMEYER kutatásai. TOLCSVAI NAGY legfrissebb áttekintésében a 80-as évek szövegtanát úgy jellemzi, hogy „a szövegtanról szóló tudományos diszkurzus megegyezni látszott egyes alapvető szempontok és a hozzájuk tartozó kategóriák értelmezésében, amelyet a legjobban talán a konnexitás, a kohézió és a koherencia hármassága képvisel. [...] E hármasság egyúttal a korszak átmeneti jellegét is bizonyítja: a három szint valójában a grammatikai kiindulás maradványa, megkerülhetetlen módszertani szükségszerűség, ám közben már előremutat a kommunikációs és procedurális feldolgozások felé” (TOLCSVAI NAGY 2001: 30).

A 80-as évektől fogva egészen máig — kissé leegyszerűsítve — a VAN DIJK, PETŐFI, HALLIDAY, DE BEAUGRANDE—DRESSLER névvel jelezhető irányok éreztetik hatásukat, úgy, hogy hol egyikük, hol másikuk, hol pedig több modellből kialakított szemlélet szolgál alapjául egy-egy újonnan születő elméletnek.

2.3. Hazai előzmények

A magyar szövegtudomány kialakulásának történetében nem szabad megfeledkeznünk a hazai örökségről sem. A retorika, a stilisztika, a filológia neves magyar tudósainak munkái, valamint az 1940-es évektől kezdve megjelenő grammatikai tárgyú írások — közöttük szisztematikusan kiépített és körvonalazott nyelvtanok — értékes alapot nyújtottak a szövegtan kialakulásához. A grammatikák között találunk olyanokat, amelyek — bár nem mutatnak rá nem grammatikai kérdésekre — azzal, hogy meghúzzák egy-egy rendszerszerű grammatika határait, felhasználhatók egy a grammatikáénál tágabb leíró keret kiépítéséhez is. Az első magyar grammatikák — a külföldiekhez hasonlóan — DE SAUSSURE hatása alatt születtek. Később DE SAUSSURE elméletéből kinőve, de ezt lényegesen módosítva, hazánkban is a generatív megközelítés vált szemléletformáló irányzattá.

A magyar leíró grammatika szemlélete kezdettől fogva mondatközpontú volt (gyakran a mondatnál kisebb nyelvi egységek vizsgálatára összpontosított), de közvetett módon ezzel is hozzájárult a szöveg leírását célzó kutatásokhoz.

A szövegtan kialakulása számára „jövendelő” mondattani kutatások között feltétlenül említést érdemel többek között ANTAL LÁSZLÓ (1976, 1979), BÁNRÉTI ZOLTÁN (1979a, 1992), BERRÁR JOLÁN (1967, 1977), BENKŐ LÁSZLÓ (1968, 1988), DÁNIEL ÁGNES (1990) munkássága. Különösen nagy jelentőségű ebből a szempontból DEME LÁSZLÓ tevékenysége, aki — bár tisztán grammatikailag megalapozott mondattani keretet alkotott — azzal, hogy a mondat határán túlmutató jelenségekre is figyel (pl. mondatok kapcsolódása, téma–réma szerkezet), szövegtani irányt alapozott meg. Elméleti kerete is ideális egy szövegtudomány alapvetéséhez, ugyanis rámutat arra, hogy a nyelv a kommunikáció eszköze, a mondat — a szöveg alapegységeként — nyelvi és nem nyelvi környezetének függvénye.

A mondat aktuális tagolásának kérdésével foglalkozó tanulmányok is áttörtek a mondattani keret határait. DEZSŐ LÁSZLÓ, SZÉPE GYÖRGY írásaiból (1967) kiderül, hogy a téma–réma szerkezet a mondatnál komplexebb nyelvi szint formálója is. ELEKFI LÁSZLÓ hagyományos nézőpontból vizsgálta a kérdést (1973, 1975), KIEFER FERENC az előfeltevések tükrében mutatta be a mondatok aktuális tagolását (1976), SZABOLCSI ANNA generatív alapon elemezte a mondat funkcionális perspektíváit (1980) (MÁTÉ 1991: 80).

Funkcionális mondattani alapon különösen BRASSAI SÁMUEL, HADROVICS LÁSZLÓ, RÁCZ ENDRE, SZEMERE GYULA, később BÉKÉSI IMRE kutatásai mutatnak a szöveg felé, különösen a mondatok közötti kapcsolóelemek vizsgálatában (l. HADROVICS 1969). A mondatgrammatikai jelenségeknek az a bőséges tára, amely RÁCZ ENDRE kutatásaiból született, értékes adalék szövegnyelvészeti elemzésekhez is.

A magyar kutatók egy csoportja a generatív grammatika keretén belül marad. É. KISS KATALIN hatásos tanulmányt írt az anaforikus névmásokról, amely azért is jelentős, „mert főleg a szöveggrammatikának, de a szövegelmélet más területein is, a generatív metodológia jelenti azt a szilárd elméleti és módszertani alapot, amelyet sokan az egész szövegelméleti stratégia alapjának tekintenek” (MÁTÉ 1991: 80).

Sokak nevét említhetnénk még a szövegnyelvészeti gondolkodás grammatikai előzményeire utalva, akiknek kutatásai nem közvetlenül kapcsolódnak ehhez a témához, hiszen a mondatokkal való bármilyen irányú foglalkozás egy ponton szinte törvényszerűen jelöli ki a mondattani elemzés határát, és ezzel együtt a szövegnyelvészeti elemzés kezdetét.

A grammatikai alapú kutatások rövid áttekintése alapján egyetérthetünk MÁTÉ JAKABBal abban, hogy „a mondatnak a tartalmi és formai jegyei a beszéd lineáris jellegéből következően egyaránt mutatnak előre és hátra is. Voltaképpen tehát a mondat vizsgálata vált a mondatnál nagyobb nyelvi és beszédbeli egységek kutatásának kiindulópontjává és ösztönzőjévé” (MÁTÉ 1991: 81). MÁTÉ véleményében észre kell vennünk, hogy a szövegnek mind nyelvi, mind beszédbeli egységként való említése azt sugallja, hogy máig sem alakult ki egységes álláspont ebben a lényeges elméleti kérdésben.

A magyar szövegtani kutatások első korszakát az 1970-es évek második felére tehetjük. Az erre a korszakra jellemző elméleti beállítódást jól szemlélteti két ezidőtájt megjelent kötet is: az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. kötete (TELEGDI—SZÉPE 1976) és az első, Kaposváron rendezett szövegtani konferencia anyaga (SZATHMÁRI—VÁRKONYI 1979).

Az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* kötetében nyomon követhető mind a klasszikus leíró vagy a generatív grammatikára visszavezethető mondatközpontú formális-logikai irány, mind az a szemlélet, amely a nyelvi közlés alapegységének a szöveget tartja. BÉKÉSI IMRE DEME mondat- és szövegfelfogását közelíti meg konstrukcionális alapon (1976); CSÚRI KÁROLY generatív szövegelemzési lehetőségeket latolgat (1976); PLÉH CSABA és RADICS KATALIN a mondat határán belüli és az azon túlmutató névmáshasználatot elemzi (PLÉH—RADICS 1976); ANTAL LÁSZLÓ a formális nyelvreírás lehető legtágabb keretét határozza meg, és ezt a mondattan határán túl nem tartja lehetségesnek (1976); KIEFER egy szövegelmélet kidolgozásának lehetőségét kutatja mellérendelő mondatok elemzésére támaszkodva (1976).

A SZATHMÁRI és VÁRKONYI által szerkesztett konferenciakötet is azt igazolja, hogy a korszak gazdag próbálkozásokban, amelyek a szöveg, a szövegtan, a szövegelmélet meghatározására, modellálására törekednek.

A 80-as években szövegtani tanulmányok újabb gyűjteménye látott napvilágot *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből* címmel (RÁCZ—SZATHMÁRI 1983). Ez a kiadvány is azt érzékelteti, hogy még nem alakult ki egy-

séges magyar szövegtani iskola. Ezt a korszakot leginkább NAGY FERENC, DEME LÁSZLÓ, BÉKÉSI IMRE, BALÁZS JÁNOS, SZABÓ ZOLTÁN tevékenysége jellemzi, amellett, hogy a nemzetközi szövegtani irányzatok továbbra is éreztetik hatásukat.

NAGY FERENC a hagyományos grammatika keretén belül maradva szemléli a szöveget mint a nyelvi rendszer legfelső szintjén álló egységet, azaz elzárkózik a kommunikációközpontú szemlélettől, amely szerint a szöveg nem — vagy legalábbis nem tisztán — grammatikai jelenség.

BÉKÉSI IMRE az egyik leghatásosabb és legmaradandóbb szövegtani elméletet alkotja meg, újat mutatva azzal, hogy a szövegtani elemzés tárgyául nem a mondatot, és nem a szöveget, hanem a kettő között álló konstrukcionális egységet, a konstrukciótípust jelöli meg. BÉKÉSI DEME szemléletéből indul ki, mellérendelő tartalmi-logikai kapcsolatok mondaton belüli és mondatok közötti típusait, eszközeit elemzi. BÉKÉSI tehát amellett, hogy a szöveg alapegységének a mondatot tekinti, strukturalista és újgrammatikus hagyományokat követ, túllép a mondatközpontú szemléleten, egy mondatgrammatikai jelenség szöveggrammatikai funkcióját elemzi. Voltaképpen szemléletének újszerűsége az oka annak, hogy eredményei nem használhatók fel maradéktalanul a szövegtani elemzésben. Felvetődik ugyanis a kérdés, hogy a néhány mondatos rövidszövegek sajátosságai mennyiben vetíthetők rá hosszabb terjedelmű, ezáltal bonyolultabb jelentésszerkezetű szövegekre. Ha hosszabb szövegek vizsgálatában következtetéseire maradéktalanul nem is támaszkodhatunk, azokat a szempontokat, amelyek fontosságát a mondatnál komplexebb egységek elemzésében felismeri, mindenképpen figyelembe vehetjük terjedelmesebb szövegek vizsgálatában is.

BALÁZS JÁNOS az első magyar átfogó szövegtan megalkotója, aki a szövegtani elemzést munkájában a nyelvtudomány keretén belül igyekszik tartani. A mondatok szintaktikai kapcsolatát tartja elsődlegesnek a szemantikaival és a pragmatikaival szemben. Egyeztetni a retorika szövegszerkezeti és a leíró (újgrammatikus strukturalista) grammatika kategorizáló rendszerét. Nem a nyelvészetből, hanem a retorikából indul ki, ez leginkább a pragmatikai szintű leírásban mutatkozik meg a beszédhelyzet mind logikai, mind retorikai keretben történő tárgyalásakor.

Az 1990-es évek magyar szövegtani kutatásai leginkább PETŐFI nevével jellemezhetők, akinek munkái már a 80-as években olvashatóvá váltak magyarul is. A szerkesztésével született *Szemiotikai Szövegtan*, valamint *Officina Textologica* című sorozatok — ha az egyes elméleti irányokat nem is egységesítették — szövegtani műhellyé váltak, és ez a szövegtan részterületeivel foglalkozó és az egységes szövegelmélet létrehozására törekvő kutatásokat egyaránt megélelénkíti. Ez utóbbiak közül kiemelkedő jelentőségű KOCSÁNY PIROSKÁNAK a szövegtan néhány elméleti kérdéséről szóló tanulmánya (KOCSÁNY 1989), valamint más szöveggrammatikai írásai is (KOCSÁNY 1985, 1997).

Az általános szövegtani kutatások 90-es évekbeli alakulását TOLCSVAI NAGY négy fő tulajdonsággal jellemzi:

- kettéválik az elméleti kutatás és az empirikus szövegvizsgálat,
- a nyelvtani alapú szövegvizsgálatok mellett teret hódít a kognitív pszichológiai alapozású kutatási irány,
- a kommunikációkutatás még szorosabb kapcsolatba kerül a szövegértelmezéssel,
- egyre inkább a kognitív tudomány fogja össze (TOLCSVAI NAGY 2001: 33).

A nemzetközi előzmények a magyar szövegtudományban egy-két évtizednyi eltolódással éreztetik hatásukat. A magyar és a nemzetközi szövegtani kutatások közötti leglényegesebb eltérésként azt emelhetjük ki, hogy hazánkban nem alakult ki olyan önálló szövegtudomány, amely alapegységének a kommunikációs cselekvésként, illetve a kommunikáció nyelvi eszközöként értelmezett szöveget tartaná. Az uralkodó kutatási alap még mindig a mondat grammatikája, amely nem vagy nem eléggé alkalmazza a pragmatikai nézőpontot.

A mai szövegtan TOLCSVAI NAGY sokatmondó jellemzése szerint „a korábbi eltérő nézőpontok (és tudományágak: grammatika, szemantika, pragmatika, kommunikációelmélet, cselekvésemélet, kognitív pszichológia) elméleti és módszertani összeegyeztetésével foglalatoskodik [...] leginkább kognitív tudományos és metatudományos keretben” (TOLCSVAI NAGY 2001: 37)

3. A szövegnyelvészeti kutatás tárgyáról

Az egyes szemléletek különbözősége azon is lemérhető, hogy mely nyelvi egységet tekintik kutatásuk tárgyának: a mondatot (esetleg a mondaténál kisebb nagyságrendű egységet) vagy pedig a szöveget. A vizsgálat tárgya sok szempontból meghatározza vizsgálat keretét, a leíró módszerek, modellek többé-kevésbé egyértelmű jellegzetességei egy-egy irányzatnak. Bár DRESSLER alábbiakban figyelembe vett gondolatmenete immár három évtizede született, máig alapul vehető áttekintést ad a szövegnyelvészeti vizsgálatok irányairól. Attól függően, hogy a szövegnyelvészeti kutatás miképpen határozza meg tárgyát, DRESSLER a szövegnyelvészet logikai fejlődésének (amely a szerző szerint azonos a történelmi fejlődéssel) három fokát különbözteti meg. Ezeket a reflexió fokozatainak (die Stufen der Reflexion) nevezi.

A reflexió első — időben is legkorábbi — szintje a legmagasabb nyelvi egységnek a mondatot tekinti, ami azt jelenti, hogy a nyelv mint rendszer mondatokból és mondatsémákból áll, a szöveg pedig mondatok pusztán egymásra halmozása. Amennyiben a mondatok között vagy a szövegben bármiféle szabályszerűség fedezhető fel, ezt — mivel nem a nyelvi kompetencia keretébe tartozó jelenség — legfőljebb a stilsztika vagy más olyan tudomány vizsgálhatja, amely a nyelvhasználatot elemzi („linguistique de la parole”).

A fejlődés második fokán a vizsgálat alapegysége az egy vagy több mondatból álló nyilatkozat (Äußerung). A nyilatkozat mint minimális kommunikatív egység egy személy folyamatos kijelentése (Ausspruch), melynek elejét és végét hallgatás jelzi, vagy az, hogy egy másik személy veszi át a szót. Ha azonban a nyilatkozatot tartjuk a legfelső nyelvi egységnek, akkor a párbeszéd — amely több személy nyilatkozataiból áll — nem tekinthető nyelvészeti egységnek. Különösen nem, ha egy hangzó hétköznapi társalgásra gondolunk, ahol a beszélők gyakran egymás szavába váganak, lehetlenné téve a nyilatkozatnyi egységek elhatárolását. E felfogás keretében továbbra is nyitva marad a kérdés, hogy a szóbeli nyilatkozatnyi egységnek mi felel meg az írott közlésben.

DRESSLER a reflexió harmadik fokán a legnagyobb nyelvi egységnek a szöveget tekinti. Az ember szövegben beszél és ír, vagy legalábbis ez a szándéka, tehát az elsődleges nyelvi jel, amely az emberi kifejezés eszköze, a szöveg. Különbséget tesz a nyelvi rendszer egységeként létező szöveg és az aktuálisan megvalósuló szöveg között. Az elsőre az „emischer Text” (Textem ’textéma’, Potentialtext ’potenciális szöveg’), a másodikra az „etischer Text” (’tényleges szöveg’) terminust használja. A textéma olyan bázisstruktúra, amelyből az aktuálisan létrejövő szöveg mint felszíni struktúra levezethető. DRESSLER elképzelésében két szemlélet tükröződik szembevetően: az egyik DE SAUSSURE langue-parole értelmezése, a másik pedig a generatív grammatika felfogása a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet viszonyáról. Én magam nem tudok egyetérteni azzal, hogy ez a felosztás valóban kiterjeszhető lenne a mondat fölötti szintre is. Ha egyáltalán valamilyen elméleti alapon beszélhetünk szövegek kiinduló vagy mélyszerkezetéről, nem hiszem, hogy tiszta párhuzam vonható a mondat mélystruktúrája és a textéma mint szöveg-mélystruktúra között. Míg egy mondat mélyszerkezete a felszíni szerkezetben megvalósuló mondatnak szintaktikai és szemantikai kiindulópontja, a textéma pusztán szemantikai reprezentációk sora, nem pedig mélystruktúrák összefonódása. DRESSLER elképzelése alapján akár azt is feltételezhetnénk, hogy a mondatok mintájára szövegek is generálhatók. Nagy valószínűséggel ez ellen a kommunikációorientált irányzatok mindegyike tiltakozna.

Ahhoz nem férhet kétség, hogy a szöveg fonetikai — esetleg a fonetikai formán alapuló felszínes szemantikai — és szintaktikai meghatározása nem nyújthat kielégítő definíciót. A szöveg kommunikációba ágyazottsága nem hagyható figyelmen kívül, definiálására ezért csak kommunikatív-szemantikai, vagy pragmatikai megközelítéssel vállalkozhatunk.

A szövegnyelvészet lehetséges alapegységeiként említett nyelvirendszer-összetevők — így a mondat, a mondatsor, a textéma — fenti elemzése a szövegnyelvészet fejlődésének két irányát jelöli ki: 1) az egyik, amelyet DRESSLER „Satzpaarmethode” (’mondatpármódszer’) terminussal jelöl, szomszédos mondatok közötti kapcsolatok feltárásán keresztül jut el a szöveg leírásáig, azaz —

bár ő az összegzésben ezt nem mondja ki — a leírás a grammatika keretén belül marad; 2) a másik a szintaktikai vizsgálatot szematikai-pragmatikai elemzéssé tágítja (DRESSLER 1973: 10–15).

Látható tehát, hogy a DRESSLER által ismertetett kutatási irányok is a grammatikai (mondat)központú és a pragmatikai (kommunikáció)központú szemléleten alapulnak.

4. A szövegnyelvészet fogalmáról

A szövegekkel foglalkozó tudományok még nem jutottak el odáig, hogy egységes, adekvát szövegelméletet hozzanak létre. Egy tudományág meghatározása, definiálása — főleg akkor, ha kereteit még nem tisztázta teljesen — nem egyszerű feladat. Ahhoz azonban, hogy egy szövegeket leíró modelltől pontos képet alkothassunk, legalább körvonaloznunk kell azt a tudományos hátteret, amely a leírás alapjául szolgál.

Az alábbiakban nem választom külön a magyar és a külföldi szakirodalomban használatos fogalmakat, mert egyrészt láthattuk, hogy a szöveg fogalmának értelmezései közel azonos irányokba mutatnak, másrészt az is tapasztalható, hogy a szövegek leírására születő diszciplínák magyar elnevezései leggyakrabban a külföldi terminusok fordításai (Textlinguistik, textlinguistics).

Az a kutatási irány, amelyet én az eddigiekben és ezután is szövegnyelvészetnek nevezek, az utóbbi időben egyre színesebb szövegtani szakirodalomban többféle elnevezéssel szerepel. Bizonyára nem lenne megalapozott azt feltételezni, hogy egyik vagy másik fogalommal jelölt tudomány ugyanazt az elméletet képviseli, mint az általam szövegnyelvészetnek tartott irányzat. VIEHWEGERT idézve a következőképpen körvonalazható az a szemlélet, amelyet a szóban forgó tudományra használt fogalmak kifejezni törekcsenek: „Die verschiedenen linguistischen Forschungsrichtungen, die sich in den letzten Jahren unter Bezeichnungen wie ‘Textlinguistik’, ‘Texttheorie’ oder ‘Textgrammatik’ etabliert haben, sind Ausdruck des geistigen sprachwissenschaftlichen Interesses an der Untersuchung von Texten und deren Aufbauprinzipien”³ (VIEHWEGERT 1977: 103).

Mielőtt a dolgozatom elméleti keretébe illeszkedő szövegnyelvészetről részletes képet festenék, röviden érdemes áttekintenünk a különböző terminusok használatát és az e terminusokkal jelölt tudományok természetét.

A magyar szakirodalomban a szövegekkel foglalkozó tudomány megjelölésé-

---

³ Az utóbbi években létrejött különféle nyelvészeti kutatási irányok, amelyek magukat a ’szövegnyelvészet’, ’szövegelmélet’, vagy ’szöveggrammatika’ címkékel jelölték, a szövegek és szerkesztési elveik vizsgálata iránti szellemtudományi nyelvészeti érdeklődés kifejezései.

re leggyakrabban a „szövegnyelvészet” és a „szövegtan” fogalom használatos, de találkozunk a „szöveggrammatika” és „szövegelmélet” elnevezéssel is.

Egy szövegtudomány megnevezésében kulcsfontosságú, hogyan definiálja kutatása tárgyát, a szöveget. Alább — anélkül, hogy a szövegmeghatározás problematikáját részletesen elemezném — csak a tudományterületeket jelölő terminusok szempontjából leglényegesebb irányokról teszek említést.

KLAUDY KINGA és FERENCZY GYULA már a magyar szövegtudomány kialakulásának korai szakaszában nagyon adekvát és átfogó véleményt fogalmazott meg a szövegkutatás természetéről: „Úgy tűnik, az a felfogás a legelfogadhatóbb, hogy a nyelvi rendszer mondatnál magasabb szintjeire vonatkozó lingvisztikai szövegkutatás feltétlenül a nyelvészet kompetenciájába tartozik, de el kell fogadni e kutatások kettős stratégiáját, a nyelvészetben belüli és kívüli. Ez azt jelenti, hogy a kutatást egyrészt a nyelvészet eddigi eszközeivel és módszereivel kell végezni, másrészt új fogalmakra és módszerekre is szükség van. Utóbbiaknál maximálisan figyelembe kell venni, hogy ez az új nyelvészeti ág multidisziplináris jellegű: több tudomány (szemiotika, logika, kommunikáció-elmélet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, stilisztika stb.) összefonódásának területe is” (FERENCZY—KLAUDY 1976: 314). A szerzők a moszkvai szövegnyelvészeti konferenciáról beszámolva több olyan kutatóra is utalnak, akik megkérdőjelezik a szövegnyelvészet létjogosultságát azzal érvelve, hogy a szöveg szövegsége nem írható le a nyelvtudomány keretein belül. Többek között L. SZ. BARHUDAROVOT idézik, aki szerint „szövegnyelvészetről csak akkor beszélhetünk, ha a szöveget a nyelv egységének tekintjük. Ha a szöveget a beszéd egységének tekintjük, kétségessé válik a szövegnyelvészet létezése, mert a beszéd mindig egyedi és individuális” (FERENCZY—KLAUDY 1976: 313). Ezt az elgondolást diskurzuselemzések és etnometodológiai vizsgálatok már cáfolták. Egyes mai szövegtanok a beszéd rendszerszerűsége mellett is állást foglalnak.

Részben a szövegnyelvészet itt megfogalmazott tulajdonságából adódik az a terminológiai probléma is, amelyet a „szövegnyelvészet” és a „szöveggrammatika” fogalmak olykor szinonimákként való használata okoz. Ezt a kérdést rendkívül világosan tisztázza KIEFER FERENC „Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet” című tanulmányában (KIEFER 1979). A kiindulópont ebben a kérdésben is az, hogy hogyan határozzuk meg a szöveg fogalmát.

KIEFER a mondatgrammatika és a szöveggrammatika viszonyának felderítésén keresztül közelít a szöveggrammatika meghatározásához, a nyelvtudomány keretében szemléli a mondat és a szöveg karakterét. Ebből a szempontból a mondat és a szöveg fogalommeghatározásának leglényegesebb különbsége az, hogy „a mondat fogalma nem adható meg grammatikán kívül: a mondatot mindig csak egy adott grammatikára nézve határozhatjuk meg” (KIEFER 1979: 217). Míg azonban a mondatnak adekvát definíciója lehetséges egy grammatikán be-

lül, „a szöveg fogalma nem definiálható (még részlegesen sem) nyelvészetileg, hiszen nincs és nem is lehet olyan szöveggrammatika, amely a szöveg fogalmát meghatározná” (i. h.). Ennek oka pedig köztudottan abban keresendő, hogy a szöveg meghatározásában a grammatikán túl nyelven kívüli ismereteink is fontos szerepet játszanak. A mondatgrammatikával „párhuzamos” értelemben használt szöveggrammatikáról tehát nem beszélhetünk.

Ha nem ebből az analógiából indulunk ki, akkor a szöveggrammatikának más értelmezése is elképzelhető: „a szövegalkotás grammatikai kihatásait érthetjük rajta. A szöveggrammatika ebben az értelemben azt vizsgálja, hogy a mondatgrammatika milyen jelenségei jutnak szerephez a szövegalkotásban (szórend, névmáshasználat, határozott névelő használata stb.)” (i. h.). KIEFER felhívja azonban figyelmünket arra, hogy a szöveggrammatika fogalmának értelmezése nem hasonlít a mondatgrammatika fogalmáéhoz.

A szöveg kutatásával foglalkozó szakirodalomban gyakran olvashatunk születőben lévő szövegelméletről. KIEFER a szövegelmélet helyzetét két évtizede úgy ítélte meg, hogy szövegelméletről valójában nem beszélhetünk, ugyanis a szövegelmélet és a szöveggrammatika közötti legfőbb különbség az, hogy a szövegelmélet a szövegjelenségeket nemcsak leírni, hanem magyarázni is tudja. Az előbb említett kifejezésekben a „szövegelmélet” valójában azt a kutatási irányt jelöli, amely szövegelmélet megalkotására törekszik. Ez a megállapítása máig érvényes, amikor is a szövegtudomány lényeges előrelépések ellenére sem tudott — szövegjelenségek magyarázatán alapuló — adekvát szövegtipológiát alkotni.

A szöveg nyelvtudomány keretén belüli vizsgálatára KIEFER a „szövegnyelvészet” terminust javasolja. Magyarázata kellően óvatos, egyben cáfolhatatlan: „A szövegnyelvészet nem pontos fogalom, ezért nem is érthető félre. Fedi a szöveg nyelvészeti vizsgálatának minden szempontját...” (1979: 218), ezen túl KIEFER is hangsúlyozza a szövegnyelvészet interdiszciplináris kapcsolódásait.

Talán nem haszontalan KIEFER értelmezéseinek ismeretében VAN DIJK szövegtudományokról alkotott elképzelését is röviden szemügyre venni, azért sem, mert az általa körvonalazott diszciplináris keretben is helyet kapnak a KIEFER által elemzett fogalmak. VAN DIJK a generatív szemantika talaján állva a szöveg mélystruktúrájaként egy absztrakt logikai szerkezetet képzelt el, amelyet a szöveg tervének tekint. (Vö. VATER 1992: 21.) VAN DIJK a szövegtudomány komponenseinek a következőket tartja: nyelvészet, irodalomtudomány, pszichológia, jogtudomány, teológia, történelemtudomány. A szövegnyelvészet két altudománya a szöveggrammatika és a szövegpragmatika. Az előbbi alá sorolja a szöveg-szintaxist és a szövegsemantikát. (Vö. VATER 1992: 9.) VAN DIJK diszciplináris keretében tehát a szövegnyelvészet, azaz komponenseire bontva a szöveg-szintaxis, a szövegsemantika és a szövegpragmatika tudománya gondoskodik a szöveg komplex nyelvészeti leírásáról. KIEFER felfogása az egyes diszciplinárisról és aldiszciplinárisról illeszkedik a tudományok VAN DIJK által felállított hie-

rarchiájához: a szövegnyelvészet nem öleli fel (mert nem ölelheti fel) egy szöveg komplex leírásának minden szempontját, interdiszciplináris jellege tehát szűkségszerű (VAN DIJK öt további szövegtudományt sorol fel, amelyek mindegyike a szöveget vizsgálja más-más szándékkal). A szöveggrammatika a nyelvészeti elemzésnek egy szelete, amely a nyelvi rendszer keretén belül maradván nem foglalkozik (mert nem foglalkozhat) a nem nyelvi szabályszerűségektől függő, azaz a kommunikációs kontextustól befolyásolt szövegjelenségekkel. A szöveggrammatika szövegszintaxisra és szövegsemantikára való bontása pedig megegyezik a hagyományos grammatikai szemlélettel.

BRINKER szövegnyelvészet-értelmezése is alátámasztja KIEFER és VAN DIJK értelmezését, ő a „nyelvészeti szövegelemzés” (linguistische Textanalyse) terminust használja. A nyelvészeti szövegelemzés célja: „die Struktur, d. h. den grammatischen und thematischen Aufbau, sowie die kommunikative Funktion konkreter Texte transparent zu machen und nachprüfbar darzustellen”⁴ (BRINKER 1988²: 8, hivatkozik rá VATER 1992: 9). Ha BRINKER megfogalmazásában számba vesszük a szöveggel kapcsolatban vizsgálandó tényezőket, akkor azok között éppen a szöveggrammatika, a szövegsemantika és a szövegpragmatika szempontjait találjuk.

MÁTÉ JAKAB e tudományág elnevezéséül a „szövegnyelvészet” helyett a „szövegten” terminust javasolja éppen a szöveg tudományának több diszciplínával való kapcsolódását véve alapul (MÁTÉ 1991: 82).

Érdekes tanulsággal szolgál, ha MÁTÉ véleményét GAÁL EDITÉVEL vetjük össze, aki — majd tíz évvel korábbi tanulmányában — szintén a „szövegten” elnevezést részesíti előnyben, de motivációja más. GAÁL a nyelvi rendszer egyes szintjeinek vizsgálatából indul ki. Azt vallja, hogy „valamennyi nyelvi szint (fonéma, morféma, lexéma, szintagma, mondat, tömb, textéma, szöveg) vizsgálatában lényeges, hogy a nyelvi jelek alakai és szemantikai jellemzőit két oldalról közelítsük meg, a két szomszédos nyelvi szint felől. (Helyzeténél fogva a fonéma és a szöveg kivételesen viselkedik.)” (GAÁL 1983: 108). Különösen lényeges itt GAÁLnak a szöveg kivételes helyzetére vonatkozó megjegyzése, amely gondolatmenetében arra az eredményre vezet, hogy „a szövegtannak (a szövegszint leírásának) tárgya csak a szöveg közvetlen összetevőinek kapcsolódása lehet. [...] A szövegtenba tehát e szerint az értelmezés szerint a szöveg közvetlen összetevők szerinti elemzése és a szerkesztéstan tartozik” (i. h.). Sorra véve a többek által szövegnyelvészeti jelenségnek értékelt névmásítást, névelő- és kötőszóhasználatot, értelmi egyeztetést, mindegyikről megállapítja, hogy nem szövegnyelvészeti, hanem pragmatikai-stilisztikai (vagy legfőképpen csak pragmatikai) kérdés. Az eddigiekből azt a következtetést vonja le, hogy a szövegten

---

⁴ konkrét szövegek struktúráját, azaz grammatikai és tematikus felépítését, kommunikatív funkcióját transzparenssé tenni, és ellenőrizhetően bemutatni

mint „a szövegszint tana” elhelyezhető a hagyományos nyelvtani keretben, azaz „a nyelvi szinteken alapuló nyelvreírás rendszerében”, a szövegnyelvészet „nyelvtudományi irányzatként való kezelése” azonban vitatható (GAÁL 1983: 111).

MÁTÉ és GAÁL álláspontja abban megegyezik tehát, hogy a szövegnyelvészet nem vagy nem tisztán nyelvtudományi irányzat, és bár GAÁL nem fogalmazza meg, de pragmatikai-stilisztikai természetű szövegjelenségekre való utalásából valószínűsíthető, hogy e tudományág interdiszciplináris kapcsolódásaival ő is egyetért.

Mivel azonban szövegtan-értelmezésük teljesen eltérő, a szövegtan tudományának tágabb keretbe való sorolása is. MÁTÉ azzal, hogy szerinte „a magyar szövegtan elnevezés jobban kifejezi az új tudományág interdiszciplináris jellegét” (MÁTÉ 1991: 82), a szövegtan fogalmának értelmezési lehetőségét tágabbnak véli a szövegnyelvészeténél, a szövegtan kompetenciájába sorolva nem tisztán nyelvészeti szövegjelenségek leírását is más nem vagy nem tisztán nyelvtudományi irányzatok apparátusára támaszkodva. A GAÁL által alkotott keretben ezzel szemben a szövegtan kompetenciája „leszűkül”, a tisztán nyelvi-nyelvészeti jelenségekre „korlátozódik”: a szövegtan rendszernyelvészeti irányzat. Nem célom az egyes elméletek mélyreható kritikai értékelését adni, GAÁL nézetében ennek ellenére két mozzanatot célszerű kiemelni: 1) azzal, hogy a nyelvi rendszer egységei között — úgy tűnik, nagyságrendjüket tekintve egymást követő egységekként — a textéma és a szöveg is szerepel, elmosódik az absztrakció (langue) és az aktualizáció (parole) közötti különbség; 2) nem fűzi tovább azt a — meglátásom szerint helytálló — véleményét, hogy a szöveg mint nyelvi egység kivételesen viselkedik, pedig azt hiszem, éppen ez a szál vezethetne el annak belátásáig, hogy mivel a szöveg egysége nem kezelhető tisztán nyelvi egységként, a szöveg tudománya nemigen illeszthető a többi nyelvi rendszer alapú tudományág sorába.

Ebben a témában kiemelkedően eredményes KOCSÁNY PIROSKA gondolatmenete, amelyet „Szövegnyelvészet és szövegtan” címmel ismertet (KOCSÁNY 1996). A mondatok közötti névmási utalások vizsgálatának tanulságaként abból a kérdésből indul ki, hogy egyáltalán „nyelvészet-e a szövegnyelvészet, avagy más, független, önálló tudomány?”. Nyilvánvalóvá válik számára, hogy „a szöveggé szerveződés nem nyelvészeti, nem a nyelvtudományban kezelhető kérdés” (KOCSÁNY 1996: 152–3).

KOCSÁNY — megtartva a „szövegnyelvészet” terminust — a két alapvető szövegfelfogáshoz igazodva, a szövegnyelvészetnek is két típusát különíti el. A szövegnyelvészet egyik típusa a „nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet”, amely „a szöveget egy adott nyelv szabályrendszerének megfelelően létrejövő (nyelvi) egységként tételezi”, ennek megfelelően a nyelvi rendszer egységeinek sorába illeszti (KOCSÁNY 1996: 159). Ebben a keretben a nyelv (langue) és a

beszéd (parole) viszonya a szöveg szintjén — a generatív mondattan „mélystruktúra – felszíni struktúra” felfogását alapul véve — a „szöveg terve” és a „szöveg” (VAN DIJK), a „textéma” és a „szöveg”, az „emischer Text” és az „etischer Text” (DRESSLER 1973: 12) viszonyában mutatkozik meg.

A szövegnyelvészet másik típusa, amely „a szöveget a kommunikáció manifesztációjának tekinti”, „a kommunikációra irányuló szövegnyelvészet”-nek nevezhető. Ennek a szerző szerint két fő buktatója lehet: „Az egyik a szöveg fogalmának kiterjesztése a kommunikáció vagy a beszédaktus egészére. Ez azonnal együtt jár a szöveggel foglalkozó tudomány átalakulásával kommunikációelméletté vagy beszédaktus-kutatássá” (KOCSENYI 1996: 159). A másik „szorosán összefügg a kommunikáció mibenlétével. A kommunikáció: folyamat. Ha a szövegben a kommunikáció manifesztálódik, akkor a szöveget is folyamatként, vagyis nem mint »művet«, hanem mint »működőt« kell szemlélnünk” (i. h.).

Úgy gondolom, mindkét típus magában rejti elégtelenségét. A „nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészet” figyelmen kívül hagy olyan jelenségeket, amelyek a kommunikációnak nem grammatikai vetületeként ragadhatók meg a szövegben (pl. előfeltevések, a szöveg funkciója stb.). A „kommunikációra irányuló szövegnyelvészet” — szövegmeghatározásából eredően — nem képes elkerülni azt, hogy kilépjen a nyelvészet keretein, ezáltal megszűnjön szövegnyelvészet lenni.

TOLCSVAI NAGY KOCSENYIÉVAL megegyező következtetésre jut: ő a „mű” és a „működő” oppozícióját a „szerkezet – folyamat” fogalompárral érzékelteti (TOLCSVAI NAGY 2001: 37). Ennek az álláspontnak alapvetése a kognitív elméletben keresendő, amely „azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem csupán szerkezet (és szabályok vagy elvek sora), hanem mindig folyamat, művelet is, tehát a nyelvi tudás nemcsak a nyelvi egységek szerkezetére és e szerkezetek betöltésére terjed ki, hanem azokra a műveletekre és folyamatokra is, amelyek a nyelvi egységek létrehozását és megértését lehetővé teszik...” (TOLCSVAI NAGY 2001: 43). Ennek megfelelően TOLCSVAI NAGY a szöveget mint szerkezetet, illetve mint műveletet a következőképpen jellemzi: „a szerkezet olyan mentális modell, amely a beszédhelyzetben elhelyezett szöveg nyelvi és nem nyelvi összetevőit statikus, pontszerű entitások struktúrájaként írja le [...] a művelet az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza a szövegalkotásban vagy a szövegmegértésben, folyamatszerű, dinamikus jellegükben is felismeri” (i. h.).

Abban a kétlépcsős modellben, amely a szövegmondatok lehetőség szerint explicit leírására szolgál, amennyire lehetséges, megkísérlem egyesíteni a szöveg statikus és dinamikus megközelítését.

KALLMEYER gondolatmenete, szövegnyelvészet-, illetve szövegfogalma, melyet KOCSENYI a következőképpen fordít, ugyanebbe az irányba mutat: „A szövegnyelvészet elsősorban a nyelv természetes előfordulását célozza meg, hogy megragadjon és leírjon minden, a kommunikáció számára releváns tényezőt.

Természetes előforduláson azonban minden esetben cselekvések összefüggésében adott beszédaktusokat értünk. Az ezekben a beszédaktusokban megjelenő nyelvet nevezzük szövegnek... A szövegnyelvészet nem egyszerűen egy — a többi egységhez csatlakozó — újabb nyelvi egységet ír le, nem a szóra és a mondatra vonatkozó megfigyelést bővíti ki a szöveg irányában. Egészen más kiindulóponttól van szó. A szöveg az alapegység: minden más nyelvi egységet a szöveghez viszonyítva, abból kiindulva lehet/kell leírni” (KOCZSÁNY 1996: 160).

KOCZSÁNY egy korábbi tanulmányában COSERIU felfogását idézi fel, aki szintén a szöveget tekinti alapegységnek: független, „önálló értelemmel bíró” nyelvi egységnek. A szövegnyelvészet feladatát abban jelöli meg, hogy „a szöveg önálló értelmét (Textsinn) kutatja” (KOCZSÁNY 1992: 147). Ebből kiindulva a „szövegértelmezés nyelvészet” (Linguistik des Textsinns) terminust használja, amelynek csak egyik feladata a mondatok közötti kohézió vizsgálata, amely a mondaton túli grammatika tárgya. KOCZSÁNY bírálata szerint COSERIU megközelítése szövegelemzés, interpretáció, amely inkább az irodalom hatáskörébe tartozik, azaz elveszíti szövegnyelvészet jellegét (i. h.).

KOCZSÁNY azoknak a próbálkozásoknak ellenére, amelyek a nyelvi elemzés viszonyítási alapjának az eredendően nyelvi jelnek tekintett szöveg egységét tartják, a nyelvelméletet alapvetően mondatközpontúnak tartja: „A létrejövő szövegnyelvészet (más néven mondaton túli: transzfrasztikus grammatika vagy hiperszintaxis) változatlanul a langue, illetve a kompetencia nyelvészet, a mondatokból létrejövő szöveg alkotását modellálja, szabályait és a nyelvi rendszerben megmagyarázható törvényszerűségeit kutatja” (KOCZSÁNY 1992: 146).

Ahhoz nemigen férhet kétség, hogy egy szövegekkel foglalkozó tudomány a szöveg komplexitásából, többsíkú megvalósulásából adódóan interdiszciplináris (KLAUDY és FERENCZY fogalmával élve „multidiszciplináris”, FERENCZY—KLAUDY 1976: 314) jellegű. A szöveg nyelvi vonatkozása akkor sem kérdőjelezhető meg, ha figyelembe vesszük a mondat és a szöveg langue-ba vagy parole-ba való sorolásának dilemmáját.

Ha a kérdést úgy tesszük fel, hogy a „szövegnyelvészet” vagy a „szövegten” elnevezés fejezi-e ki pontosabban a szöveg — mint részben nyelvi entitás — leírásával foglalkozó tudományt, akkor mindegyik mellett tudunk érveket sorakoztatni. Én magam a „szövegnyelvészet” elnevezést két rendszerelméleti okból is célszerűbbnek tartom: 1) a „szövegnyelvészet” terminus informatív opozícióba állítható a „rendszer nyelvészet” elnevezéssel; s ez a keret lehetővé teszi azt az értelmezést, hogy a szöveg a nyelvi rendszerhez kapcsolódó, de ugyanakkor rajta kívül álló egység; 2) a rendszer nyelvészet és a szöveg nyelvészet elnevezések által olyan nyelvészeti diszciplína körvonalazódik, amelynek keretében mind a nyelvi szabályrendszeren alapuló, mind a kommunikációs kontextus által motivált grammatikai, szemantikai, fonetikai, pragmatikai jelenségek szisztematikusan megragadhatók. (A rendszer nyelvészet keretén belül a pragma-

तिकai komponens a rendszerelemek potenciális kontextusát vizsgálja. A rendszer-nyelvészet és a szövegnyelvészet feladatát, összetevőit, az egyes összetevők feladatait később részletezem.) Ezt az oppozíciót érzékelteti PÉTER MIHÁLY — nemcsak szövegekre vonatkozó — véleménye: „a nyelv mindenekelőtt két alapvető aspektusában lehet a tudományos megismerés tárgya: mint bizonyos elemek és kapcsolási szabályok absztrakt rendszere, vagy mint az emberi cselekvés sajátos válfaja, azaz mint m ű k ö d ő nyelv. [...] a nyelv szisztemikai elemzése a mondat szintjén lezárul, pragmatikai elemzése a nyelvi cselekvés alapegységével, a nyilatkozattal (utterance) kezdődik. A nyelvészeti pragmatikának tehát tartalmaznia kell a nyilatkozat elméletét” (PÉTER 1992: 172).

A „szövegtan” terminus használatának — a Máté Jakab-féle értelmezésben — az az előnye, hogy a szóban forgó tudományág interdiszciplináris kapcsolódásának asszociációját is lehetővé teszi. Ezt a „szövegnyelvészet” elnevezés csak látenszen hordozza azáltal, hogy alapjának olyan szövegfogalmat tekint, amelynek leírására alkalmas diszciplináris keretnek csupán egyik összetevője a nyelvészet, az elemzéshez rajta kívül más, szöveggel vagy szövegekkel foglalkozó tudomány is hozzájárul.

A „szövegtan” elnevezésről TOLCSVAI NAGY is azt vallja, hogy „jól jellemzi a szövegekkel foglalkozó, uralkodóan nyelvészeti kutatást, de e kategória nem tagja a hangtan, alaktan, szótan, szószerkezettan, mondattan sornak” (TOLCSVAI NAGY 2001: 42). A „szövegtan” elnevezés véleményem szerint éppen a TOLCSVAI NAGY által említett tény miatt nem lehet eléggé adekvát fogalom, mert azt a téves asszociációt keltheti, hogy a szövegtan éppen az imént számba vett diszciplinákhoz kapcsolódik.

Elképzelhetőnek tartom e két terminus azonos keretben való használatát is, ahol a szövegtan tágabb értelmezést nyerne a szövegnyelvészetnél, mint minden olyan tudományágat — a nem nyelvészetieket is — egybefogó diszciplína, amely valamilyen szempontból a szöveget vizsgálja. (Ez tehát MÁTÉ szövegtanfelfogásánál is tágabb értelmezést jelentene.) Ebben a keretben a szövegnyelvészet a szövegtannak az az ága lehetne, amelyik a szöveg textualitásának nyelvészeti jelenségeit ragadja meg. Be kell látni azonban, hogy a „szövegtan” és a „szövegnyelvészet” terminusok ilyen értelemben való alkalmazása — még ha motivációja jóváhagyható is lenne — fölösleges bonyodalmat okozna a terminusok ma jellemző használatában.

Ebből a teljességre nem törekvő áttekintésből is látható, hogy mind a nyelvi egységként, mind a beszédegységként értelmezett szöveg leírására vállalkozó tudományos keret szükségszerűen több, szövegeket kutató diszciplínát egyesít magában. A szöveg szövegségének kritériumai kívánják meg, hogy a szövegkutató a szöveg leírásában a nyelvészetten kívül nem vagy nem tisztán nyelvészeti tudományok apparátusára is támaszkodjon.

A „szövegnyelvészet” fogalom az általam alapul vett és tovább formált elmé-

leti keretben azt a diszciplínát jelenti tehát, amelynek feladata a szövegben aktualizált nyelvirendszer-elemeknek (a szöveg szempontjából: mondat nagyságrendű egységeknek) nyelvészeti eszközökkel való leírása a szöveg textualitásának nézőpontjából.

5. A szövegelméletről

5.1. A szövegelmélet mai helyzetéről

Azzal párhuzamosan, hogy a szöveg a nyelvreírás tárgyaként manapság egyre inkább előtérbe kerül, egyre nagyobb hangsúlyt kap a szövegkutatás kérdéseinek, problémáinak, feladatainak megfogalmazása is.

Ez részben azzal magyarázható, hogy a szövegekkel való foglalkozás eljutott arra a szintre, hogy többé-kevésbé homogén szempontok szerint körülhatárolható tudománnyá váljon, ahhoz azonban, hogy egy adekvát, átfogó szövegelmélet vethesse meg alapjait, a szövegnyelvészethez (szövegtannak) feladatok sorát kell még megoldania. KIEFER „Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet” című tanulmányában több mint húsz évvel ezelőtt a szövegelméletalkotás legelemibb előfeltételeként három ma is időszerű feladatot emel ki, hozzájuk fűzve a velük kapcsolatban felvetődő kérdéseket is: „a) a szövegkoherencia grammatikai mutatóinak vizsgálata, b) a szövegalkotás pragmatikai műveleteinek tisztázása, c) elemi dialógustípusok leírása. a) esetén fontos kérdés annak eldöntése, hogy a szövegkoherenciának melyek a grammatikai mutatói, majd minden egyes grammatikai mutató elemzésekor meg kell vizsgálnunk, hogy szükséges vagy elegendő (vagy mindkettő) feltétele-e a szövegkoherenciának. Ha egyik sem, akkor más módon kell megkísérelnünk megmagyarázni, hogy mi-
ben áll az adott grammatikai mutatónak a szövegkoherenciához való hozzájárulása. b) esetén tisztázásra vár a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolata. Mivel a beszédaktus-elmélet is része a pragmatikaelméletnek, c) esetében is felmerül a szövegelmélet és pragmatikaelmélet kapcsolatának kérdése” (KIEFER 1979: 225).

Merész vállalkozás lenne, hogy a rendelkezésre álló kutatási eredményekre támaszkodva megkíséreljünk minden szempontból kielégítő választ adni az idézett kérdésekre. Amit erre vonatkozóan dolgozatom egyik feladatának tekinthetek, az, hogy szövegjelenségek olyan elemzését tegyem lehetővé a kidolgozott szövegmondat-reprezentáció által, amely a szövegnyelvészeti feladatainak megoldásához hozzásegíthet.

Úgy gondolom, hogy mivel egy szövegelmélet körvonalai szabják meg azt az irányt, amelyben egy teljességre törekvő szövegleírás elméleti keretének, elemző apparátusának megalkotásakor gondolkodhatunk, lényeges áttekinteni azokat az elveket, amelyek egy szövegelmélet alapját képezhetik. Ennek a kérdésnek a

kulcsa törvényszerűen a szöveg fogalmának értelmezése, amely két fő irányba mutat, a tisztán nyelvészeti, illetve a kommunikációs (döntően pragmatikai) motivációjú gondolkodás irányába. KELEMEN a kérdést úgy teszi fel, hogy „Van-e lehetőség a szöveg szervező elveinek, a szöveg-egység formális ismerveinek megragadására?” (KELEMEN 1976: 193). Az erre a kérdésre adható válasz magában a nyelvben, a nyelv működésében keresendő: „A nyelvben a tudattalan és a tudatos dialektikája érvényesül, s minél inkább magasabb egységekre térünk át, annál inkább kell számolni a második mozzanattal. Ugyanez mondható el a homogenitás és a heterogenitás viszonyáról: minél átfogóbb és szélesebb egységről van szó, konkrét szerveződését annál inkább határozzák meg nemcsak nyelvi, hanem pszichológiai, kognitív, ideológiai és történeti feltételek. A szöveg eredetisége végül is e feltételek összességének eredményeként áll elő” (i. h.).

Mi lehet tehát annak az elméletnek a feladata, amely a szövegnek mint legátfogóbb, legnagyobb mértékben heterogén nyelvi egységnek a leírására vállalkozik? Ebből a kérdésből logikusan következik egy újabb kérdés: milyen összetevőkből kell felépülnie annak a szövegelméletnek, amely a — szöveg által — számára kitűzött feladatokat képes ellátni. Eltérő alapon álló szöveg-megközelítések különböző mélységig jutottak ennek a két kérdésnek a megválaszolásában.

KIEFER lényeges mozzanatra mutat rá akkor, amikor azt állítja, hogy „a szövegelmélet nincs egészen tisztában saját kutatásának tárgyával” (KIEFER 1976: 199). Elég a szöveg definíciójának sokféleségére gondolnunk. A szövegtudománynak nem sikerült eddig tisztáznia azt a kérdést sem, hogy a szöveg fogalma a mondat meghatározásából vezetendő-e le (ezt az irányt legdominánsabban a generatív grammatikára támaszkodó megközelítések képviselik), avagy a szöveg tekintendő-e a nyelv alapvető egységének, és minden más nyelvi egység a szöveg fogalmából kiindulva határozható (határozandó) meg. Ezeknek az elveknek a különbözősége eltérő tudományelméleti felfogásokat tükröz.

KIEFER a szövegelmélet másik súlyos elégtelenségének azt tartja, hogy „a szövegelmélet nem rendelkezik egzakt modellel; ezenkívül még saját létjogosultságát sem tudta eddig egzakt módon megindokolni” (i. h.). Az utóbbi probléma — azt indokolandó, hogy a mondatnál komplexebb egységek vizsgálata is szükség van — szerinte úgy oldható meg, ha a szöveg szintjén sikerül olyan jelenségeket meghatározni, amelyek a mondatgrammatika keretén belül nem írhatók le. KIEFER azoknak a jelenségeknek a többségét, amelyeket a szakirodalom általában a szövegnyelvészeti kompetenciájába sorol, a grammatika keretein belül is megoldhatónak véli, így a határozott névelők és az anaforák használatát, a téma–réma struktúrákat, azzal érvelve, hogy nem mutatható ki különbség mellérendelő tagmondatokban, illetve önálló szövegmondatokban való használatukban. KIEFER kutatásának eredményeként a logikai különbségek, az előfeltevések, valamint a szemantikai anomália azok a tényezők, amelyek relevánsak a mondat és a szöveg elhatárolásában.

KIEFER gondolatmenetéből arra következtethetünk, hogy a szövegelmélet kutatási tárgyának, ezáltal saját létjogosultságának magyarázatára a szöveg és a mondat elhatárolása látszik célszerű módszernek. Ennek a két nyelvi egységnek az összehasonlítása révén nyilvánvalónak látszik, hogy a nyelvelmélet megalkotása nem történhet mondattani elméletek mintájára, azaz a szöveg nem közelíthető meg a mondat felől, mert „a mondattan definíciószerűen része a szövegelméletnek” (KIEFER 1976: 219). KIEFER a szövegelmélet létjogosultságát más módszerrel tartja kimutathatónak: „feltételezzük, hogy a szöveg a grammatika legalapvetőbb kategóriája. A szöveg struktúrájára szabályokat fogalmazunk meg. A szöveg általános tulajdonságait — a nyelvészetben használatos módszerek segítségével — megfogalmazzuk. Más szóval, a szövegekre modellt dolgozunk ki. A nyelvelmélet módszereit követve megvizsgáljuk, hogy modellünk rendelkezik-e azokkal a tulajdonságokkal, amelyek elfogadhatóvá teszik nyelvi modellként” (i. h.). Az adekvátság fokait is átgondolva — ahogy erre a gondolatmenet bevezetésekor utaltam — KIEFER arra a megállapításra jut, hogy jelenleg ilyen szövegelmélet még nem létezik.

Erre a következtetésre jut egy más irányú gondolatmenetében is, amelyet kutatási eredményeivel támaszt alá. Eszerint a határ nem a mondat és a szöveg között húzódik, hanem a mondat (mint egyszerű vagy alárendelő összetett mondat) és a mellérendelő összetett mondat között. Az emellett szóló legkézenfekvőbb érv az, hogy a mellérendelés olyan szemantikai művelet, amely a mondatgrammatika keretében nem végezhető el. A generatív grammatika szemantikai komponense a mondatösszetevők (szintagma és lexéma nagyságrendű elemek) kapcsolódását képes generálni, de arra nem határoz meg módszert, hogyan írható le két egymásnak mellérendelt tagmondat vagy mondat viszonya. Konkrétabban fogalmazva: egy mellérendelt tagmondatnak vagy mondatnak nincs olyan összetevője, amely meghatározná („kiválasztaná”) az őt követő vagy éppen megelőző, vele mellérendelő viszonyban lévő tagmondatot, mondatot. Ez a gondolatmenet ahhoz a feltételezéshez vezet, hogy a mellérendelés szövegelméleti probléma, amiből logikusan az következik, hogy „mindaz, ami megkülönbözteti a mellérendelő szerkezeteket a mellérendelő operátort nem tartalmazó mondatoktól, egyben szövegelméleti kritériumként is felhasználható” (KIEFER 1976: 219–21). Ez az elgondolás a szövegelmélet tárgyának meghatározására is szükségszerűen hatással van. KIEFER összefoglaló meglátása az, hogy „a szövegnek lenne akkor egy kötöttebb típusa (mellérendelő szerkezetek) és egy lazább típusa. Utóbbira vonatkozó problémáink így is megoldatlanok maradnak” (KIEFER 1976: 221).

KIEFER gondolatmenetének rövid áttekintése alátámasztja azt a többek által támogatott elképzelést, hogy egy szövegelmélet megalkotásában központi szerepnek kell jutnia a szemantikának. KELEMEN — KIEFERREL nagyjából egy időben — egy adekvát, a szöveg formális sajátosságait megragadni képes szövegelmélet létrehozásának lehetőségét latolgatva és ebben szintén a szemantika fon-

tosságát hangsúlyozva arra mutat rá, hogy „a szemantikának a szövegelmélet középpontjába való állítása eleget tesz annak a szempontnak, hogy a tudattalan szimbolizmust és a valóság tudatos reprezentációját együttesen kell megragadni, egységes magyarázat részévé kell tenni. Pontosan a szemantika lehet az a kapocs, mely a szövegnek »a signifiant terében« való generálódását a valóságos társadalmi praxishoz és az általa hordozott kognitív struktúrákhoz köti” (KELEMEN 1976: 194).

KOCSÁNY — két évtizeddel később — különböző szöveg-meghatározásokból kiindulva próbálja kijelölni annak a tudománynak az elméleti keretét, amely tárgyának a szöveget tekinti. (Az eltérő megközelítéseknek megfelelően: a szöveget mint egységet, vagy pedig a szövegeket mint szövegjelenségeket, amelyek a szöveg folytonosságát megteremtő funkciójuk révén kívánnak figyelmet.) Következtetése — bármelyik elméleti megközelítést vesszük is szemügyre — nem meglepő (a szövegek leírásával foglalkozó tudomány tárgyának meghatározásával kapcsolatban már utaltam KOCSÁNY álláspontjára): a szöveg folytonosságát megteremtő tényezők vizsgálata kivezet a nyelvészetből, a szövegek kommunikáció felőli vizsgálata pedig egyelőre csak „megfogalmazta azt az igényt, hogy a rendkívül soktényezős szöveget egy sokoldalú tudományos keretben vizsgáljuk: ennek azonban szükségszerűen másnak kell lennie, mint a nyelv működését más-más szempontból elemző kommunikációkutatás vagy beszédaktus-elmélet” (KOCSÁNY 1996: 161). KOCSÁNY ítéletalkotásának fő vonala megegyezik KIEFERÉVEL, ugyanis azt vallja, hogy a „mellérendelés tanulmányozása a szövegnyelvészet egyik meghatározóan fontos állomása” (i. h.).

Ha tehát egységes, átfogó szövegelméletről eddig nem is beszélhetünk, a szövegtani kutatások során egyre pontosabban fogalmazódnak meg azok az elvárások, amelyek a szövegleírás elméletével szemben támaszthatók.

Az elméletalkotás kérdéseinek átfogó megközelítéséhez kitűnő adalék KERTÉSZ ANDRÁS „Textológia és tudományelmélet” című írása is, amelynek központi gondolata a szövegtani heurisztika kidolgozásának szükségessége. KERTÉSZ elmélete a nyelvleírás kognitív irányváltásának nagyhatású példája. Egyik meghatározó mozzanata az, hogy a szövegek és a szövegekkel kapcsolatos jelenségek az emberi magatartás részei. Ezt az eléggé egyértelmű feltevést a nyelvészek döntő többsége valószínűleg támogatja is, ennek bizonyításához elég a kommunikációközpontú szövegfelfogásra hivatkoznunk. A kérdés akkor válik összetettebbé, ha az emberi magatartás sajátosságait próbáljuk meghatározni: „a kognitív pszichológia, a teoretikus nyelvészet, a kommunikációelmélet, a kognitív tudomány, a mesterséges intelligencia kutatásának jelenlegi állásánál a válasz kulcskategóriája a *modularitás fogalma*. [...] Egyfelől *modulnak* nevezük az *emberi magatartást meghatározó részrendszereket* — így pl. a motorikus, kinezikus, perceptív, auditív, interakciós vagy grammatikai rendszert” (KERTÉSZ 1992: 135). Ezeket a rendszereket kertész V-moduloknak nevezi, így „a modula-

ritás hipotézise, mely az emberi magatartást vizsgáló tudományok alaptétele, a következőt mondja ki: (VH) Az emberi magatartás egészét V-modulok interakciója határozza meg” (i. h.).

KERTÉSZ ennek jegyében fogalmazza meg azokat a kérdéseket, feladatokat, amelyek az adekvát szövegelmélet létrehozásának alapjai. Az elméletalkotás lehetőségét az emberi magatartást alapul véve elemzi, abból kiindulva, hogy a tudományos megismerés is egyfajta emberi magatartás.

Nem kívánom részletesen ismertetni KERTÉSZ gondolatmenetét, de az elméletalkotás szempontjából két fontos tételére feltétlenül utalnom érdemes. Az egyik logikusan következik az emberi magatartás és a tudományos megismerés fentiekben vázolt jellemzéséből és viszonyából; eszerint „(TVH) A tudományos megismerés moduláris felépítésű”. A másik a „modul” terminus több jelentéséből adódik: „(ZH) Az emberi magatartást (VH) alapján vizsgáló tudományos elméletek Z-modulok” (KERTÉSZ 1992: 136).

KERTÉSZ itt vázolt nyelvfilozófiai gondolatmenete az általam végzett kutatás szempontjából azért nagy jelentőségű, mert módszertani tekintetben utat mutat a szövegtekintésnek (a lehető legtágabb értelemben véve) mint tudományos elméletnek a megalkotásához. Magam is úgy gondolom, hogy erre csak úgy kerülhet sor, ha először minél egzaktabban meghatározzuk kutatásunk tárgyát, azaz a magyarázandó szövegjelenségek természetét, másodsorban számba vesszük rendszerszerű ismereteinket abból a szempontból, hogy milyen információt képesek nyújtani kutatásunk tárgyáról, az egyes szövegjelenségekről.

Azt, hogy a szöveg komplex jel, nem szükséges újfent igazolnunk. A szöveg kommunikációközpontú meghatározása afelől sem hagy kétséget, hogy a kommunikációs helyzetek sokfélesége miatt nemigen létezhet két egyforma szöveg, KERTÉSZ megközelítésében: „a magatartás különböző területeihez tartozó szövegek különböző sajátosságokkal rendelkeznek” (i. h.). Ebből következik az a feltetelezés, hogy nem határozható meg olyan általános kritériumrendszer, „amelynek összes követelménye az összes szöveg vagy az összes szövegtípus számára egyaránt teljesíthető. Tehát a szövegszerűség kritériumai szövegtípusonként, szövegenként, a magatartás egyes területeiként, az adott médium vagy média függvényében különbözőek lesznek” (KERTÉSZ 1992: 136–137). KERTÉSZ a szövegszerűség feltételeit találóan úgy jellemzi, hogy „pontosan annyira lesznek általánosak, hogy megengedjék a szövegek sokféleségét, de ugyanakkor pontosan annyira restriktívek lesznek, hogy az egyes szövegek és szövegfajták sajátosságaira is magyarázatot adhassanak” (KERTÉSZ 1992: 137). A szerzőnek ebből a gondolatmenetéből egy születendő szövegelmélet számára két fő következtetés vonható le: a szöveg értelmezését tekintve az, hogy nem törekedhetünk univerzális szövegmodell megalkotására; a reprezentációs modell megalkotására vonatkozóan pedig az, hogy tartalmaznia kell univerzális modulokat (ezek a szövegszerűség általános kritériumainak, a szöveg inherens sajátosságainak leírásá-

hoz, magyarázatához szükségesek, ha egyáltalán lehetséges ilyen szövegsajátságokról beszélnünk) és konstans modulokat (amelyek szövegspecifikus információk leírását teszik lehetővé) egyaránt.

Egy moduláris textológia számára KERTÉSZ hét fő feladatot jelöl ki. Érdekesnek tartom ezek rövid áttekintését is, mert a szövegmondatok reprezentációjára alkotott kétlépcsős modell voltaképpen ezen feladatok megoldásának körébe kíván illeszkedni, azon sajátága révén is, hogy a szövegmondatot mind szemantikailag, mind szintaktikailag olyan szövegalkotó struktúráként értelmezi, amelyet funkciójánál fogva pragmatikai feltételek határoznak meg. Az említett feladatok leegyszerűsítve a következők: (1) „Egy adott szöveg mint magatartásmozzanat mely reprezentációk összességéként jön létre, és miért éppen az adott reprezentációk rétegződnek egymásra?” Ennek a kérdésnek alapja az a feltételezés, hogy a magatartásmozzanatok olyan reprezentációkból állnak össze, amelyeket univerzális elvek alapján működő szabályok irányítanak. Feladat tehát ezeknek az elveknek a leírása is. (2) Egy adott szöveg esetében „mely V-modulok összjátékáról van szó”? (3) Ezek a V-modulok „milyen univerzális princípiumokat tartalmaznak”? (4) „... a princípiumokhoz milyen szabad paraméterek tartoznak?” Ezt a kérdést az motiválja, hogy a reprezentációk, amelyeket meg kívánunk magyarázni, „különböző V-modulokhoz tartozó univerzális princípiumok interakciójából vezethetők le, s ez az interakció a szabad paraméterek kitöltésére épül.” (5) „... mely princípium mely paraméterét milyen értékkel kell kitölteni ahhoz, hogy az adott reprezentációk levezethetők legyenek?” (6) „A parametrizációs viszony feltárása, a princípiumok jellegétől függően, elvben két lehetséges eredménnyel járhat: vagy közvetlenül megadja a vizsgált szöveg reprezentációját, vagy pedig azokat a szabályokat határozza meg, amelyekből azok egy következő lépésben levezethetők.” (7) „Bármelyik eset áll fenn, a (6) feladat megoldása elvezet az (1) pontban jellemzett textológiai magyarázat megfogalmazásához” (KERTÉSZ 1992: 137–138).

A felsorolt feladatok a szövegleírás interdiszciplinaritásának szükségességét támasztják alá. Törvényszerűen vetődik fel a kérdés, hogy mely tudományok kompetenciájába tartozik a felsorolt feladatok megoldása. Az emberi magatartás, így a tudományos megismerés modularitásából adódik az az elgondolás, hogy az ezeket leíró elméleti keretnek is moduláris felépítésűnek kell lennie, azaz több elmélet interakcióját kívánja. (Ezek a modulok KERTÉSZ rendszerében a Z-modulok.) Az előző kérdés ez utóbbi feltételezés tükrében úgy fogalmazható át, hogy „Mely tudományágakhoz tartoznak ezek az elméletek?” (KERTÉSZ 1992: 138). Erre KERTÉSZ válasza az, hogy „azokhoz, amelyek vizsgálati tárgyát hagyományosan azon V-modulok alkotják, amelyek az éppen elemzett szöveg vagy szövegtípus reprezentációinak meghatározásában szerepet játszanak. Így pl. verbális szövegek esetében adott nyelvészeti, kognitív pszichológiai és szociológiai vagy pragmatikai elméletek integrálásáról lesz szó; vizuális szövegek

esetében fiziológiai elméletek is szerepet játszhatnak. A lényeges megállapítás az, hogy a mindenkori, megoldásra váró problémák függvényében dönthető csak el, hogy mely diszciplínák együttműködésére lesz szükség” (i. h.).

KERTÉSZ idézett megállapítása véleményem szerint az elméletalkotás modelljének egyik legfontosabb pillére. A reprezentációs modell megalkotása során magam is több olyan problémával találkoztam, amely elméletek integrációját követeli. Hagy idézzem KERTÉSZ még egy lényeges megállapítását immár a szövegleírás tudományára összpontosítva: „Ha »textológiának« nevezzük azt a diszciplínát, amelyben ezen integrációs folyamatok eredményeképpen szövegek reprezentációira kapunk magyarázatot, akkor az (1)–(7) alatt vizsgált kérdések egy diszciplína, vagyis a textológia körébe tartoznak. Azonban a textológia olyan integratív diszciplína lesz, amely egyes, a szövegek szerkezetében, működésében, létrehozásában, befogadásában stb. is szerepet játszó V-modulokat vizsgáló diszciplínák bizonyos eredményeit és módszereit hasznosítja” (KERTÉSZ 1992: 138–139).

KERTÉSZ moduláris szövegtan-értelmezése azt a szemléletet támogatja, amely szerint a szövegtan a szövegmagyarázat központi modulja, a társtudományok és a nyelvészet almodulokként csatlakoznak hozzá. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szövegtan egyszerre működik leíró tárgytudományként és irányító (metaszintű) kerettudományként, eltérően attól a szemlélettől, amely a szövegtant a társtudományokkal és a nyelvészettel azonos szinten lévő modulnak tartja. Ebben az esetben azonban nehézséget jelenthet a modulokat összefogva irányító metatudomány kijelölése. (Vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 55.)

A KERTÉSZ és TOLCSVAI NAGY által fentebb bemutatott diszciplínával szemben támasztott követelményeknek a PETŐFI S. JÁNOS által kidolgozott szemiotikai textológia sok tekintetben eleget tenni látszik.

5.2. A szemiotikai textológia mint a szövegkutatás egy lehetséges elméleti kerete

A szövegnyelvészet fejlődését áttekintve már bebizonyosodott, hogy a nyelvészet nem nyújt (nem nyújthat) kielégítő kutatási keretet a szövegjelenségek leírásához, a szöveg szintjén felvetődő kérdések megválaszolásához. Ennek oka a szöveg mint jel komplexitása: a szöveg a valóság, a világ nyelvi manifestációja.

Mindenekelőtt azt a tágabb szövegelméleti keretet célszerű áttekintenünk, amely lehetőséget kínál szövegek komplex megközelítésére, és ezáltal egy dominánsan nyelvészeti szövegmondat-reprezentáció számára is ideális alapot nyújt. Ez a szövegelméleti elképzelés a szöveg kontextualitását állítva a középpontba a nyelvi megformáltság és az ábrázolt valóság párhuzamos leírását kívánja lehetővé tenni. A PETŐFI által alkotott szövegstruktúra-világstruktúra elmélet (Textstruktur-Weltstruktur Theorie, TeSWeST) célja természetes nyelvi szövegek

szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúrájának leírása. Ennek megfelelően az elméleti keret három fő részből áll: egy szöveggrammatikai összetevőből, egy lexikonból és egy világszemantikai összetevőből, amelyek közül a legutóbbi a központi szerep. BÓKAY — zömmel PETŐFIT idézve — úgy jellemzi ezt az elméletet, hogy „empirikusan motivált logikai orientációjú elmélet, mely a szöveget mint komplex jelet írja le (intenzionális szemantikai leírással), illetve lehetséges extenzionális interpretációkat ad az intenzionálisan-szemantikusan leírt szövegekhez. Az extenzió és az intenzió carnapi értelmében — ahol az intenzió a nyelven belüli jelentésszerkezetet, az extenzió pedig a jelentéssel bíró nyelvi elemek világ-vonatkozását jelzi” (BÓKAY 1979: 51). PETŐFI azáltal, hogy az extenzionális jelentés leírására is modellel szolgál, az interpretációt (illetve az interpretáció körülményeit) is bevonja a szövegelemzésbe, ezáltal a szövegnek mint komplex jelnek a leírása már nemcsak nyelvészeti alapokon áll.

A TeSWeST apparátusának központi egysége a lexikon, amely nyelvi elemek meghatározott szerkezetű explicit intenzióit tartalmazza. A szótárbeli konstrukciókból épülnek föl a kanonikus reprezentáció atomi egységei, majd az atomi egységek komplexumokba szerveződéséből a mondatok kanonikus reprezentációi. A szöveg kanonikus reprezentációja már nem egyszerűsíthető le atomi egységek kanonikus reprezentációinak grammatikailag meghatározott szerveződésévé, a szöveg kanonikus reprezentációit az atomi egységek különböző szempontok alapján rendezett halmazai alkotják (tematikus hálók, kommunikatív hálók, a logiko-temporális háló). (Vö. i. h.)

PETŐFI TeSWeST modelljéhez⁵ a későbbiekben többször visszanyúlok, ugyanis a szövegmondat-reprezentáció tágabb keretében a szemiotikai textológiát választom, amely voltaképpen a szövegstruktúra-világstruktúra elméletből fejlődött ki. Ez az átalakulás a 80-as évekre tehető, amely TOLCSVAI NAGY megfogalmazásával élve tulajdonképpen annyit jelent, hogy „a modelleméleti formális szigor helyébe az elméletalkotási igény csökkenése nélkül fokozatosan egy szemiotikai keret lépett” (TOLCSVAI NAGY 1998: 116).

Anélkül, hogy a szemiotikai textológia kialakulásának előzményeit a teljességre törekedve áttekintném, röviden sorra veszem, milyen változásokon ment át PETŐFI TeSWeST-elmélete, és milyen tényezők befolyásolták ezeket a változtatásokat: Mivel a TeSWeST „WeS” (világstruktúra) összetevőjét félreértelmezve néhányan a modellt a világot reprezentálni kívánó törekvésnek tekintették, PETŐFI e helyett a terminus-összetevő helyett a relátumra (amely a szöveg mint nyelvi manifesztáció által jelölt valóság elnevezése) utaló „ReS” (relátumstruktúra) elemet iktatta be, így az elmélet a továbbiakban TeSReST-ként (mint

---

⁵ A TeSWeST-elmélet összetevőit a szerző több munkájában ismerteti. Egyik részletes bemutatása található *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában* című írásában. (PETŐFI 1996)

Textstruktur-Relatumstruktur-Theorie ('Szövegstruktúra-relátumstruktúra-elmélet') élt tovább. Hogy ennek az elnevezésnek a „TeS” (szövegstruktúra) összetevője ne adjon alapot arra az elképzelésre, hogy az elmélet a szövegnek csak a nyelvi síkját kívánja modellálni, és így a multimediális kommunikátumokat nem képes reprezentálni, PETŐFI a „TeS” komponenst „VeS”-re (a vehikulum, azaz a fizikai megjelenési forma struktúrája) cserélte, amely a szövegnek általánosabb értelemben vett fizikai megnyilvánulását jelöli. Ennek az utóbbi változtatásnak az eredménye lett tehát a VeSReST ('Vehikulumstruktúra-relátumstruktúra-elmélet'). Ehhez képest csupán terminológiai változtatás eredménye a „szemiotikai textológia” elnevezés.

A szemiotikai textológia elméleti kerete a szövegeket (így az egyes szövegelemségeket) mint komplex jeleket valóságábrázoló sajátosságukat figyelembe véve képes megragadni, és nem zárja ki vizsgálatából a nyelvészet határain túlmutató kérdéseket sem.

A „szemiotikai textológia” elnevezés használatát — bár a szövegekkel foglalkozó tudományágakat jelölő fogalmakat tekintve szokatlannak tűnhet — indokoltnak gondolom.⁶ PETŐFI szerint a „szöveggrammatika”, „szövegten”, „szövegnyelvészet”, „szövegelmélet” elnevezések helytelen következtetésekre adnak lehetőséget, a „textológia” fogalmának használatával ezeket kívánja elkerülni. A „szemiotikai” összetevővel a diszciplína három fő jellegzetességét sugallja:

- „a kommunikátumokat [...] sajátos 'jelölő-jelölt'-struktúrával rendelkező jelkomplexusoknak tekinti”⁷, és ezzel voltaképpen DE SAUSSURE jel-fogalmához nyúl vissza;
- a kommunikátumok felépítésében verbális és nemverbális (pl. képi-illusztratív, zenei) jelrendszerek elemei is előfordulhatnak;
- „a kommunikátumokat [...] mind szintaktikai (általános értelemben véve formai) felépítésük, mind szemantikai (intenzionális és extenzionális értelmű jelentéstani) felépítésük, mind pragmatikai felépítésük (adott vagy feltételezett kommunikációs-situációbeli használatuk) szempontjából elemezni kívánja” (PETŐFI 1996: 8–9).

PETŐFI az utóbbi jellegzetességgel kapcsolatban megjegyzi, hogy a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai aspektus nem különálló diszciplínákra utal, ezek szerinte is (mint a legtöbb szövegtudományos elmélet szerint) egymástól elválaszthatatlan részdiszciplínák (i. h.).

A „szemiotikai textológia” terminussal jelölt diszciplínának az a törekvése, hogy célul tűzi ki a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai aspektusú

---

⁶ A „szemiotikai textológia” elnevezés és az általa jelölt diszciplína kategóriáinak a meghatározása változó fogadtatásra talál a nyelvtudománnyal foglalkozók körében.

⁷ Későbbi tanulmányaiban PETŐFI a „jelkomplexus” terminust a „komplex jel” fogalommal helyettesíti, magam is ezt alkalmazom.

elemzését és leírását egyaránt, a szövegtan önálló tudománnyá válásának lehetőségét sugallja. Saját bevallása szerint PETŐFIT is ez motiválja akkor, amikor az eredményes szövegtani kutatás lehetséges fejlődési irányait latolgatva a szemiotikai textológiáról beszél. A másik lehetőség — amelyet a szövegtan önálló diszciplínává válása mellett felvet (s amely mellett az önálló szövegtani diszciplína létrehozásának nagyobb esélyt ad) — az, hogy „a szövegtani kutatásban érdekelt diszciplínák kidolgoznak egy valamennyi diszciplína számára kötelező érvényű szövegkutatási metodológiát, amely lehetővé teszi egymás eredményeinek diszciplínaszpecifikus feldolgozását” (PETŐFI 1988: 227). Ebből az elgondolásból világosan kiderül, hogy a szövegkutatás jövőjét mindenképpen az interdiszciplinaritás szükségessége határozza meg. Az interdiszciplinaritás kívánalma — ahogyan a szövegtani kutatás többi alapvető sajátossága is — alapegységének, a szövegnek a meghatározásából szükségszerűen adódik.

A szöveg fogalmával kapcsolatban PETŐFI az alábbi lényeges kérdéseket veti fel:

Mindenekelőtt el kell döntenünk, hogy az elemzés tárgya a szöveg jelölő komponense, vagy a — DE SAUSSURE fogalmaival élve jelölő–jelölt viszonyként értelmezett — komplex jel. A szakirodalomban mindegyikkel gyakran találkozhatunk.

PETŐFI a szöveget komplex jelnek tekinti, amely a jelölő komponenssel kapcsolatban újabb kérdést vet fel: milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie a jelölő komponensnek ahhoz, hogy egy szöveggént értelmezett komplex jel összetevőjének tekinthessük? Ebben a kérdésben PETŐFI véleménye alapvető újítást eredményez a szövegek megítélésében, ugyanis ő „dominánsan nyelvi szövegekről” beszél, amelyek mindenképpen rendelkeznek egy verbális jelölő-összetevővel, de bennük nyelvi egységeken kívül más mediális összetevők is közvetítenek információt (kép, zene, tánc stb.) Fontos kitétel, hogy a szöveg jelölő komponensének ez az értelmezése nem zárja ki hangzó médiumok, ezáltal hangzó verbális összetevők jelenlétét sem.

A szövegtani kutatás jellegét és ezáltal eszközeit döntően befolyásoló álláspont a kommunikációs helyzet figyelembevételén vagy figyelmen kívül hagyásán múlik. PETŐFI elméletében a kommunikációs szituációnak kiemelkedő szerep jut, mivel nem kétséges, hogy a komplex jel jelölt komponense kizárólag az aktuális kommunikációs helyzet függvényében értelmezhető. A fenti kérdésekre adott válaszok tanulságaként megfogalmazható, hogy PETŐFI elméletében „alkotója vagy valamely befogadója számára egy nyelvi objektum akkor minősül szövegnek, ha egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs szituációban egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető. Ez általában azt jelenti, hogy egy adott vagy feltételezett kommunikációs szituációt tekintve összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető) tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre, aminek következtében nyelvi konstruk-

ciója is valamiféleképpen összefüggő és teljes (vagy interpretáció útján azzá tehető)” (PETŐFI 1988: 224). PETŐFI kiemeli, hogy a fenti értelmezés alkalmazása nem teljesen szubjektív tényezőktől függ, mivel minden adott helyen és időben létezik olyan szociokulturális konvenció, amely meghatározza azt, hogy „milyen nyelvi objektum milyen kommunikációs szituációban képes kommunikatív funkció betöltésére” (i. h.) Az így értelmezett szöveget PETŐFI kommunikátumnak nevezi, és ebből a fogalomból kiindulva az alábbiak szerint jellemzi szövegteni keretét: a szemiotikai textológia szövegten,

- amely „intuitíve szövegnek minősíthető (nem szükségképpen csak lexikai verbális elemekből álló) kommunikátumokat tekint kutatási tárgyának — szűkebb értelemben azt, hogy mi módon lehet ezekhez a kommunikátumokhoz felépítés- és jelentésleírás(oka)t hozzárendelni”;
- „amelynek célja elsősorban elméleti, azaz a kommunikátumok jelentésére és felépítésére vonatkozó ismeretek optimális megismerése és rendszerbe foglalása”;
- „amely módszerében nemcsak nyelvészeti ismeretekre támaszkodik (mert tárgyát és célját tekintve nem támaszkodhat csak arra!), hanem egyrészt más jelrendszerekre (nem verbális médiumokra), másrészt általában a világra vonatkozó ismeretekre is — de módszere alapelveinek a maximális mértékű explicitiségre törekvést tartja” (PETŐFI 1996: 8).

Célszerűnek tartom a tárgyában, céljában, módszerében a fentiek szerint körvonalazott tudomány alapvető sajátosságait a továbbiakban részletesen áttekinteni, hogy a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell, a modell alapjául szolgáló szűkebb elméleti keret, illetve az ebben a keretben használt fogalmaknak a PETŐFI által alkotott elméleti kerethez való kapcsolódása minél inkább áttekinthetővé váljon.

PETŐFI szöveg meghatározásának, ennél fogva a szemiotikai szövegten fogalmának is meghatározó jegyei: a kommunikációs helyzet (azaz, hogy a szöveg megformáltsága függ az aktuális kommunikációs helyzettől); a szövegalkotás és -befogadás folyamata; a szöveg multimedialitásának lehetősége; valamint az interpretáció (intenzionális és extenzionális szemantika) szempontja. Ezeket a tényezőket szem előtt tartva PETŐFI az alábbiak szerint fogalmazza meg a szemiotikai textológia alapvető tulajdonságait:

- 1) „a lehetséges kommunikációs szituációk, a lehetséges (uni- és multimedialis) jelrendszerek, valamint a lehetséges uni- és multimedialis kommunikátumok tipológiájára támaszkodik, sem valamely médiumhoz (sem valamely természetes nyelvhez), sem valamely kommunikátumtípushoz nem kötött;
- 2) a kommunikátumokat nem egyszer s mindenkorra statikusan adott objektumokként, hanem fizikai megjelenési formájuk (fizikai manifesztációjuk) és e megjelenési forma (manifesztáció) mindenkor befogadói (interpretátorai)

- interakciójának eredményeként kezeli;
- 3) sajátos komplexjel-összetevőket megkülönböztető kommunikátummodellel operál;
  - 4) a kommunikátumok felépítésére vonatkozóan sajátos organizációformákat értelmez, amelyek között a kompozicionális organizáció [...] centrális helyet foglal el;
  - 5) különféle kommunikátummegközelítés-módok és interpretációtípusok között tesz különbséget, a kommunikátummegközelítés-módok között jelentős szerepet szán a kreatív-produktív megközelítésnek, az interpretációtípusok között centrális jelentőséget tulajdonít az értelmező interpretációnak;
  - 6) a kommunikátumok létrehozása és interpretálása folyamán a kommunikátorok által felhasznált bázisok (tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíció-rendszerek) létrehozásainak különféle lehetőségeivel számol;
  - 7) a bázisok és az interpretációk (mint végeredmények) explicit bemutatása számára különböző reprezentációs nyelvek (rendszerek) alkalmazását tartja szükségesnek;
  - 8) [...] a fentiekben felsorolt tulajdonságaiból következően interdiszciplína” (PETŐFI 1996: 9).

Ha ezeket a megállapításokat részletesen ki szeretnénk fejteni, ez voltaképpen PETŐFI életművét ölelné fel. PETŐFI rendszerezett bibliográfiái segítenek eligazodni elméleti keretének területein, így most csak azokat a kérdéseket, fogalmakat járom körül, amelyek értelmezése a szövegmondat-reprezentáció által nyújtott információk helyes értékeléséhez elengedhetetlenek. A kérdések — mint a szövegtani kutatás központi kérdései — és a fogalmak a kutatás legközvetlenebb tárgyára, a szövegre vonatkoznak, motivációjuk PETŐFI szövegelmélet-alkotási szándékára is utal.

PETŐFI fogalomhasználata elméletének újszerűsége miatt a magyar szakirodalomra jellemző gyakorlathoz képest újszerű. „Komplex jel” fogalmát tekintve nem vezet félre a de saussure-i jelfelfogásra vonatkozó asszociációnk, amelyben a jelnek a jelölő és a jelölt komponensét ő is viszonyként értelmezi: egy jelölő szerepű verbális elem és az általa jelölt valóságdarab, tényállás kapcsolataként. Ezt a kapcsolatot tekinti DE SAUSSURE — és a jelentéskutatók jó része — jelnek. Jelelméletének újszerűsége leginkább abban mutatkozik, hogy a jelnek mind jelölő, mind jelölt összetevőjét kognitív aspektusból közelíti meg, azaz jelértelmezésébe a jel használóját is bevonja, ami által mindkét összetevő egy objektívált (vagy objektíválható) és egy beszélő/hallgató által leképezett síkra válik szét.

PETŐFI a jelnek mind jelölő, mind jelölt összetevőjét elemeire bontja, hogy a szövegleírás egyes aspektusainak tárgyát ezekkel a részkomponensekkel adhassa meg.

A komplex jel jelölő összetevőjének PETŐFI elméletében a „szignifikáns”⁸ (Ss) felel meg, amely két összetevőből áll: a „vehikulum-imágó”-ból (Ve, később VeIm), azaz abból a mentális képből, amely az alkotóban vagy a befogadóban a „vehikulum”-ról (Ve), a nyelvi objektum fizikai megjelenési formájáról (fizikai manifesztációjáról) létrejön; másrészt a „formáció”-ból (Fo), azaz abból a formális organizációból, amely a „vehikulum”-hoz, vagy a „vehikulum” mentális képéhez, a „vehikulum-imágó”-hoz hozzárendelhető. Annak megfelelően, hogy egy nyelvi objektum „vehikulum”-a (azaz fizikai megjelenési formája) egyrészt fizikai síkon (pl. betűtípus, sorhosszúság, szedéstípus, sorköz, ritmus stb.), másrészt szemiotikai síkon (fonológia, morfoszintaktis, szintaktis stb.) valósul meg, a „vehikulum” „formáció”-jának két összetevője van: a „figura” (ϵFO), amely a „vehikulum” mint fizikai objektum (mentális képének) formális organizációját jelenti; valamint a „notáció” ($\epsilon N \square$), amelyen a „vehikulum” mint szemiotikai objektum (mentális képének) formális organizációja értendő.

A komplex jel jelölt összetevője PETŐFI fogalomhasználatában a „szignifikátum” (Sm), amelyet jelentésnek tekint. A komplex jel jelölt összetevőjének felépítése párhuzamban áll a jelölő elem felépítésével, hiszen a jelalkotás és jelértelmezés folyamatát ugyanazok (legalábbis egymással analóg) tényezők befolyásolják. Az észlelhető szövegben (azaz jelölőben) feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfigurációnak a mentális képét, amelyet az alkotó létrehoz, és/vagy amely a befogadóban létrejön PETŐFI „relátum-imágó”-nak (Re, később ReIm) nevezi. Maga a tényállás-konfiguráció, amiről a szöveg feltehetően szól, vagy szólhat a „relátum” (Re). Azt az értelmet, amely a „vehikulum”-mal és a benne kifejezett (vagy kifejezhető) tényállás-konfigurációval („relátum”-mal) kapcsolatba hozható, a „szenzus” (Se) terminus jelöli. A „szenzus” tehát — a „formáció”-hoz (a formális organizációhoz) hasonlóan — szintén két síkon valósul meg: A „vehikulummal” (azaz a fizikai megjelenési formával) kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) az, ami az adott szövegben, megnyilatkozásban értelem-szemantikailag kifejezésre jut, azaz az egyes lexémák értelméből és a morfoszintaktikai elemek viszonyjelentéseiből összeállítható. A „relátummal” (azaz a szövegben feltehetőleg kifejezésre jutó tényállás-konfigurációval) kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Re}) arra a tényállás-konfigurációra utal, amelyet az alkotó az adott nyelvi környezetben és/vagy az adott kommunikációs szituációban kifejez, és/vagy amely a befogadóban az adott nyelvi környezetben és/vagy az adott kommunikációs helyzetben létrejön.

Mind a „vehikulum” (vagy „vehikulum-imágó”), mind a „relátum” (vagy „relátum-imágó”) komplexitása miatt a velük kapcsolatba hozható értelemek (a Se_{Ve}

⁸ A komplex jel összetevőit jelölő terminusok PETŐFI tanulmányaiban — az aktuális céltól és motivációtól függően — latin és magyar írásmódban egyaránt szerepelnek. Én dolgozatomban mindenütt a magyar írásformát követem.

és a Se_{Re}) is több összetevőből állnak. A „vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) nem korlátozható pusztán a nyelvi jelekhez köthető értelemre, mivel mind az alkotás, mind a befogadás kognitív folyamat. A nyelvi-logikai értelem, amelyet PETŐFI „dictum”-nak nevez (D), az, amely a „vehikulum”-ban verbálisan kifejeződik (vagy kifejezhető). (A nyelvi kifejezés komplexitása miatt ezen a síkon különbség tehető a „relacionális-diktum”, azaz a „vehikulum” vagy a „vehikulum”-on belüli megnyilatkozások összetevői között lévő nyelvi-logikai relációk; az „inferenciális-diktum”, azaz a nyelvi-logikai relációk és értelem-szemantikai ismereteink alapján kikövetkeztethető nyelvi-logikai értelem; valamint a „konfiguracionális-diktum”, azaz a nyelvi összetevők sorrendiségében kifejezésre jutó értelem között.)

A „vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) nyelvi jelekhez köthető síkján kívül fontos szerepet játszik az „apperceptum” (A), azaz a „vehikulum”-hoz a „diktum” (a nyelvi-logikai értelem) közvetítésével hozzárendelhető auditív vagy vizuális „kép”; valamint az „evokátum” (E), azaz a „vehikulum”-hoz a „diktum” (nyelvi-logikai értelem) és/vagy az „apperceptum” (vizuális vagy auditív „kép”) közvetítésével hozzárendelhető tényleges vagy előrevetített tapasztalat, érzelem.

A „relátummal kapcsolatba állítható értelem” (Se_{Re}) a „vehikulummal kapcsolatba hozható értelem” (Se_{Ve}) „diktum” (nyelvi-logikai értelem) összetevőjével párhuzamba állítva értelmezhető. A „relátummal kapcsolatba állítható értelem” összetevői a „relacionális”, az „inferenciális” és a „konfiguracionális diktum”-mal analóg módon értelmezhetők: a „relacionális relátum” (Re_{rel}) olyan feltételezett világfragmentumokra utaló értelem, amely különböző részvilágokhoz rendelhető tényállások konfigurációjából áll. (Ez az összetevő nyelvi síkon nem — vagy csak nagyon ritkán — ragadható meg, mert az adott kommunikációs helyzet inherens tulajdonságai közé sorolható. Azt jelenti, hogy a befogadó tudja, feltételezi, gyanítja stb. egyik vagy másik tényállás fennállását. Egy adott kommunikációs szituációban résztvevők egyéni tudáskereteinek szövevénye alakulhat ki.) Az „inferenciális relátum” (Re_{inf}) azokra a következtetésekre utal, amelyeket az egyes részvilágok tényállásainak ismeretében az egyes részvilágokról és/vagy ezek összefüggéséről levonhatunk. A „konfiguracionális relátum” (Re_{cnt}) az egyes részvilágokhoz rendelt tényállások fizikai manifesztációjának sorrendisége a „vehikulum”-ban (PETŐFI 1996: 11–17).

PETŐFI komplex jelről alkotott modellje az idők során kis mértékben átalakult, kibővült. A szerző több tanulmányában foglalkozott a komplex jelek összetevőinek a természetével. Egy néhány évvel ezelőtti tanulmányát veszem alapul, amelyben átfogóan, a szemiotikai textológia keretébe ágyazva ismerteti modelljét:

olyan egymással szembeállítható egységek formális osztályát, amelyek egy magasabb szint potenciális elemeiként szerepelhetnének, továbbá a mondatok száma nem korlátozott. A mondat jeleket tartalmaz, de maga nem jel. A mondattal elhagyjuk a nyelvnek mint jelek rendszerének területét, és egy másik világba lépünk, a nyelvnek mint a közlés eszközének a világába, amely a beszédben (le discours) nyilvánul meg” (PÉTER 1986: 9). Azok, akik ezzel a véleménnyel szembe helyezkednek (pl. DE MAURO, PAGLIARO), azzal indokolják álláspontjukat, hogy „a nyelv valóságos működése szempontjából éppenséggel a nyilatkozat tekinthető jelnek, a szavak csupán aljelek” (i. h.). Ez utóbbi megállapítást az is alátámasztja, hogy „a nyelvi képesség kialakulásának mind filogenetikus, mind ontogenetikus folyamatában a nyilatkozat megelőzi az egyes szót” (i. h.).

Az előbbi vélemény a de saussure-i felfogással — melyben a mondat már nem a rendszer, hanem a használat egysége —, az utóbbi CHOMSKY elképzelésével — mely szerint a mondat a rendszer egysége — hozható kapcsolatba. Az első véleménynek az a mozzanata, hogy a mondat önmaga jeleket tartalmaz, támogatja azt, hogy a mondatot komplex jelnek tekintsük. A második vélemény sem zárja ki ennek lehetőségét, hiszen a komplex jel összetevői is tekinthetők aljeleknek.

A mondat jeltermészete tehát nemigen vitatató, komplexitása azonban két síkon is értelmezhető. Az egyik az imént említett konstrukcionális sík, a másik pedig a „szemiotikai többbeleműség” síkja, vagyis az, hogy a mondat nem tisztán nyelvi eszközökkel valósul meg, hanem létrejöttében más természetű eszközök is szerepet játszanak.

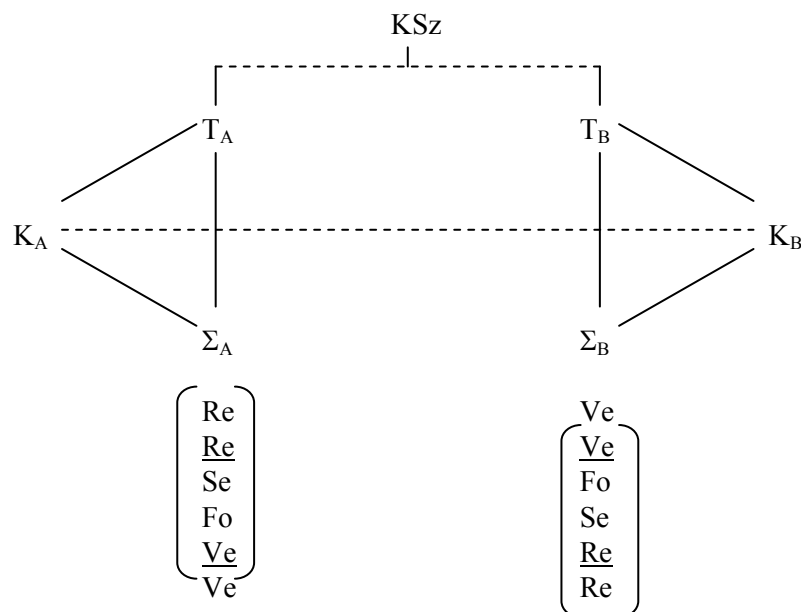
PETŐFI komplexjel-értelmezése szemléletesen érzékelteti, hogy bármilyen nyelvi jel, így a szöveg komplex elemzése is aspektusok sokaságát kívánja meg. Ezeknek az aspektusoknak egy része (a legkisebb része) tisztán nyelvi és/vagy nyelvhez köthető, ezért a nyelvészet kompetenciájába sorolható, másik részre egyrészt olyan kérdéseket érint, amelyek nyelvi síkon megragadhatók, de amelyek vizsgálatához a nyelvészet kompetenciája túlságosan szűk keretnek bizonyul, másrészt olyan jelenségeket tárgyal, amelyek az emberi kogníció kérdéskörébe tartoznak, és nyelvi vetületük csak másodlagos kérdés. Ez a következtetés — úgy gondolom — két tudományelméleti feladathoz is segítséget nyújt: egyrészt ahhoz, hogy a szövegnyelvészettnek nevezett szövegtudomány határait minél pontosabban megadhassuk, másrészt ahhoz is, hogy körültekintően meghatározhassuk azoknak a diszciplínáknak a keretét (azaz a szövegnyelvészeti interdiszciplínáris keretének összetevőit), amelyek a szöveg mint komplex jel magyarázó elemzéséhez hozzá tudnak járulni.

Mivel a fentiekben sok szó esett a szövegfogalom értelmezéséről, nyelvi és nem tisztán nyelvi sajátosságairól, jeltermészetéről, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy bár kutatómunkám a szövegmondatok reprezentációjára irányul, a vizsgálat tárgya, azaz a szövegmondat nemhogy megengedi, de meg is kívánja

tágabb kontextusának, a szövegnek, és a szöveget befolyásoló tényezőknek az általános vizsgálatát. Ezzel arra is utalni kívánok, hogy a szövegmondatok és a szöveg leírásának viszonyát tekintve az a véleményem, hogy a szöveg reprezentációjához a szövegmondatok vizsgálatán és reprezentációján át vezet az út, a szövegmondat pedig tágabb kontextusának, azaz a szövegnek ismeretében elemezhető. A mondat és a szöveg viszonya tehát szükségszerűen kölcsönös.

Mind a szöveg reprezentációjában, mind a korábban említett tudományelméleti kérdésekben fontos tényező az a kommunikációs helyzet, amelyben egy nyelvi objektum létrejön, illetve amelyben egy nyelvi objektumot befogadunk. Egy nyelvi megnyilatkozás vehikuluma a kommunikációt meghatározó tényezők függvényében formálódik, amiből az következik, hogy bármilyen nyelvi-fizikai megjelenési forma csak a közlés/befogadás aktuális kommunikációs körülményeinek ismeretében elemezhető.

PETŐFI szerint a kommunikációt a következő tényezők határozzák meg: valamikor, valahol, valaki, valaki(k)nek, valamilyen okból/célból, valamiről, valamilyen formában, valamit kommunikál. Ezeket a tényezőket az alábbi ábra egyszerűsítve, de szemléletesen tartalmazza. (Vö. PETŐFI 1988: 222.)

A fenti szimbólumok a következőképpen értelmezendők:

KSz: a kommunikációs szituáció; a két oldalt egybefogó vonal szaggatottsága arra utal, hogy a szituáció két összetevőjének nem fontos azonos időben és azonos helyen egymással összekapcsoltnak lennie;

K_A és K_B : a közlő és a befogadó szerepét betöltő két kommunikáló fél;

T_A : az a téma, amelyről K_A intenciója és meggyőződése szerint kommunikál;
 Σ_A : a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel;
 Σ_B : a K_A (közlő) által létrehozott nyelvi objektum mint komplex jel K_B (befogadó) által történő rekonstrukciója, azaz az Σ_A vehikulumához K_B által rendelt interpretáció;

T_B : az a téma, amelyről K_B (befogadó) meggyőződése szerint az Σ_B (az alkotott fizikai megjelenési forma rekonstrukciója) alapján K_A kommunikál.

PETŐFI ezeknek a tényezőknek egymáshoz kapcsolódását elemezve megjegyzi, hogy az Σ_A és az Σ_B legtöbb esetben különbözik egymástól. A sikeres kommunikáció feltétele csupán az, hogy meghatározó összetevőikben egyezzenek meg. Előfordulhat továbbá a T_A és a T_B különbözősége is. A fenti formában sematizált kommunikáció egyedül a kommunikáció célját/okát nem tartalmazza. (Vö. PETŐFI 1988: 222–223.)

Ahogy az ábrán is leolvasható, a T_A és az Σ_A , valamint a T_B és az Σ_B tekintendő a nyelvi objektumként megvalósuló komplex jel összetevőinek (az interpretáció szubjektív tényezőktől való befolyásoltságától függően leggyakrabban két nem azonos komplex jel összetevőinek; lásd az Σ_A és az Σ_B alatt felsorolt szimbólumokat, ahol a Σ_B alatti szimbólumokat célszerű lenne valamilyen megkülönböztető jelzéssel ellátni, mert nem lehetnek teljesen azonosak a Σ_A alattiakkal). Ugyanakkor ha a komplex jelként értelmezett nyelvi objektum összetevői közül számba vesszük azokat, amelyek kielégítő elemzéséhez elegendők a nyelvészeti keret adta lehetőségek, azt a következtetést is levonhatjuk, hogy egy komplex jelnek számtalan olyan összetevője is van, amelynek leírása nem tartozhat a nyelvészet kompetenciájába.

A szöveg mint komplex jel elemzéséről szólva figyelembe kell vennünk, hogy PETŐFI mit tekint a szövegtani kutatás közvetlen tárgyának. Abban ugyanis bizonyára a legtöbb szövegtani irányzat egyetért, hogy kutatása középpontjában a szöveg áll, azonban számos eltérés fedezhető fel abban, hogy mely szövegjelenségeket tekintik elemzésük tárgyának. Ez a kérdés nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll az egyes szövegtudományok által előtérbe helyezett szövegtan-kritériumokkal is. Mindenekelőtt azt kell tehát eldöntenünk, mely jelenségeket tartjuk a szövegszerűség feltételeinek. A legtöbb szövegtani munka — eltérő hangsúlyt fektetve ezekre a szövegsajátságokra — a szöveget összefüggő, kerek, lezárt egésznek tartja. Többnyire abban is hasonló a véleményük, hogy az összefüggés, lezártág, kerekesség milyen megnyilvánulási formákban ragadható meg.

A szövegtan központi kérdésének PETŐFI is az összefüggés és a teljesség vizsgálatát tartja. Abban is egyetérthetünk vele, hogy mind az összefüggés, mind a teljesség — a szöveg komplexitásából adódóan — egyszerre több aspektust foglal magában. A szövegösszefüggés megítélésében a legtöbb szövegtan-azonos (vagy legalább alapelveiben megegyező) álláspontot képviselve három típust különböztet meg. A szöveg grammatikai összefüggésére a „konnexitás”,

szemantikai összefüggésére a „kohézió”, pragmatikai (azaz globális, komplex) összefüggésére a „koherencia” terminust használják. A szövegösszefüggést teremtő eszközöknek ebbe a három kategóriába való besorolása — bár némelyek számára a problémakör meglehetősen leegyszerűsítését sugallja — nem jelenti azt, hogy pl. a fonetikai, prozódiai, stilisztikai jelenségek a szövegtani vizsgálat keretein kívül rekednének. Bármilyen jelenség, amely a szöveg összefüggéséhez hozzájárul, aszerint sorolható egyik vagy másik csoportba, hogy a szövegfelépítés mely síkján járul hozzá az összefüggés megteremtéséhez. (Ilyen értelemben beszélhetünk például akusztikai vagy stíluskohézióról, kompozicionális konnexitásról.)

PETŐFI komplexjel-értelmezése hozzásegít ahhoz, hogy a szöveg összefüggésének síkjait valamivel pontosabban határozhassuk meg. A szövegösszefüggés globális megközelítésének eredményeképpen különbséget tesz a szövegkonstitúció, illetve a szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció összefüggése és teljessége között. (A teljesség szövegsíkok szerinti differenciálására azért nem fordítok itt külön figyelmet, mert a „teljesség” fogalom egyértelműen kifejezi azt az ítéletet, amely a szövegalkotás és -befogadás során a közlőben és a befogadóban kialakul.)

A szövegkonstitúciónak — amely a szöveg vehikulumát, a közlőben/befogadóban kialakult vehikulum-imagót, a formációt és a szöveg vehikulumával kapcsolatba hozható értelmet foglalja magában — az összefüggése két síkon jön létre: a szövegkonstitúció horizontális/lineáris szervezettségét PETŐFI „textúra”-nak, vertikális/hierarchikus szervezettségét pedig „kompozíció”-nak nevezi. Mind a textúrára, mind a kompozícióra vonatkozóan a vehikulum (azaz a szöveg fizikai megjelenési formája) és a formáció (azaz a jelölő formális organizációja) összefüggésével kapcsolatban a „konnexitás” terminust használja. A vehikulummal kapcsolatba hozható értelem (Se_{Ve}) és a feltételezhetően kifejezésre jutó tényálláskonfiguráció-részvilágok elrendezésének összefüggését a „kohézió” terminussal jelöli. Nagyon lényegesnek tartom PETŐFI arra vonatkozó megjegyzését, hogy a tényállás-konfiguráció összefüggése a fenti két sík összefüggésénél sokkal bonyolultabb és összetettebb kérdés. A szövegtani szakirodalomban a pragmatikai összefüggés fogalma olykor minden szövegjelenséget „magába szippantó” tényezőnek tűnik. E mögött a megítélés mögött feltételezhetően a szöveg pragmatikai alapú — vitathatatlanul megalapozott — értelmezése húzódik.

Egy szöveg „koherenciá”-ja az alkotó/befogadó ítéletalkotásán alapul, amely tulajdonképpen a relátum/relátum-imagó (a szövegben ténylegesen, illetve az alkotó/befogadó által feltételezhetően kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció) és a relátummal kapcsolatba hozható értelem (Se_{Re}) viszonyának megítélését jelenti. Ebben fontos szerep jut az alkotó/befogadó ismeret- és hiedelemrendszerének, azaz az általuk birtokolt „modell”-nek. Ha a vehikulumhoz (a szöveg fizikai

megjelenési formájához) kapcsolható értelem (Se_{Ve}) és az alkalmazott model-
l(ek) alapján létrehozható egy olyan relátummal (azaz a feltételezhetően kifeje-
zésre jutó tényállás-konfigurációval) kapcsolatba hozható értelem (Se_{Re}), amely
az alkotó/befogadó által relátumként elfogadható tényállás-konfiguráció mentá-
lis képével (relátum-imagó = Re_{Im}) egybehangzónak tartható, akkor az adott szö-
veg koherens (PETŐFI 1988: 225).

PETŐFI a összefüggés egy negyedik típusát is megkülönbözteti, amelyet
konstringenciának nevez. Ez a valóság részét képező tényállás-konfigurációnak
a nyelvi kifejeződéstől teljesen független összefüggését jelenti. Ebben az érte-
lemben a koherenciának a konstringencia alapfeltétele, a konnexitásnak azonban
nem, mivel egy szöveg grammatikai összefüggése közvetlenül nem feltételezi az
ábrázolni kívánt tényállás-konfiguráció összefüggését is (PETŐFI 1996: 18).

A PETŐFI által körvonalazott szemiotikai textológia egyik legmeghatározóbb
tényezője tehát tárgya, vagyis az a komplex jel, amely voltaképpen tetszőleges
nagyságrendű nyelvi egységekből épül föl. Az egyes komplexjel-összetevők ter-
mészetesen a komplex jelen kívüli tényezőkhöz való viszonyukat is magukban
hordják. VASS LÁSZLÓ „Tervezet egy szemiotikai textológiai szövegnyelvészet
kidolgozására” című írásában 16 olyan tudományt sorol fel, amely a komplex jel
valamely összetevőjének leírását szolgálva beilleszthető a szemiotikai textológia
elméleti keretébe. Ő tehát az alábbiakkal számol:

1. a magyar nyelv *hangtana* és *betűtana*;
2. a *mediális elemek tana*;
3. *szóarchitektonika*;
4. a *szintagmák* és az *egyszerű mondatok architektonikája*;
5. *prozódiatan*;
6. a *verssorok architektonikája*;
7. explicit és implicit *kötőszók* és a szövegkompozíció más hordozói;
8. az *ellipszis*;
9. *anafora, katafora, deixis*;
10. *modális elemek, modalitás*;
11. *temporalitás, temporális lánc*;
12. *téma-réma struktúra*;
13. vizuális és akusztikus *bekezdésarchitektonika*;
14. vizuális és akusztikus *versszak-architektonika*;
15. *kompozíciótan*;
16. *textúratan*. (Vö. VASS 1996: 367.)

VASS az egyes diszciplínákhoz megadja azokat a jelösszetevőket, amelyek le-
írásában az adott diszciplína közreműködik. Ezeket az összetevőket itt nem is-
mertetem, példával szemléltetett részletes leírásuk található VASS tanulmányá-
ban.

A VASS által felsorolt tudományok több tekintetben jellemzik az elméleti keretet. Látható, hogy a diszciplináris keret tisztán verbális, és multimediális szövegek (pontosabban: kommunikátumok) leírását egyaránt szolgálja, a leírás tárgyát semmilyen szövegtipológiai szempont nem korlátozza. A diszciplinák sorrendje, egymásra épülése a nyelvi egységek (vagy talán szemiotikai aspektusból célszerűbb jelegységekről beszélni) egymásra, egymásba épülését is követi. Ebben a tekintetben, úgy látszik, VASS rendszere lefedi azokat a nyelvi és nem nyelvi rétegeket, amelyeket egy szöveg magában foglalhat. Elégtelenségeként egyedül az róható fel, hogy néhol a diszciplína elnevezésével, néhol az adott diszciplína tárgyának megnevezésével jelöli meg az elméleti keret adott komponensét. Ha ezt a — látszólag elnevezésbeli — heterogenitást próbálnánk kiküszöbölni, valószínűleg az is kiderülne, hogy egyes diszciplináris összetevők azonos diszciplinához (vagy azonos diszciplinákhoz) sorolhatók. Természetesen nem fontos ragaszkodnunk a szintaktikai – szemantikai – pragmatikai aspektus által motivált felosztáshoz, bár kétségtelen, hogy több tudományágot éppen ezeknek a szempontoknak valamelyike köt össze. Azt is láthatjuk, hogy majdnem mindegyik diszciplinának van szemantikai vonatkozása, így egyetérthetünk azokkal, akik azt vallják, hogy egy szövegekkel foglalkozó tudomány elméleti keretében központi helyet kell tulajdonítanunk a szemantikának. (Vö. pl. KELEMEN 1976, KIEFER 1976.) Ez a központi szerep határozza meg voltaképpen a diszciplinák egymáshoz való viszonyát, amit PETŐFI úgy fogalmaz meg, hogy a „szemiotikai textológiai (és ezen belül a szövegnyelvészeti) kutatásnak vizsgálnia kell, hogy milyen pragmatikai paraméterek és milyen módon befolyásolják egy adott rendszerszerű szemantikai felépítés kontextualizációját, és hogy ez a befolyás mily mértékben köthető szövegnyelvészeti tartható, és mily mértékben csak (azokon túlmenő) szemiotikai textológiai egységekhez és relációkhoz. A ‘kontextualizáció’ terminus egyaránt vonatkozik a ‘betű szerinti’, a ‘beszédtevékenységszerű’ és a ‘figuratív’ kontextualizációra” (PETŐFI—VASS 1992: 192). Egy szövegtani elméleti keret behatárolásakor különbséget kell tudnunk tenni maguk az aspektusok, illetve az aspektusok megnyilvánulási formái között.

Az elméleti keret kijelölésekor nemcsak arra kell figyelmet fordítanunk, hogy melyek azok a diszciplinák, amelyek leíró apparátusa kielégítő eszközként szolgál a rendszerelemek reprezentációjában, hanem azt is meg kell határoznunk, hogy ezek a diszciplinák hogyan illeszthetők be a reprezentáció tágabb kontextusába, a szemiotikai textológia elméleti keretébe. Ebből a szempontból figyelmet érdemel PETŐFINEK az az észrevétele, hogy „a lexikai összetevő formai felépítésére vonatkozó nyelvi ismeretek szemiotikai textológiai keretbe való beépíthetősége azt kívánja meg, hogy az egyes szintek egységeinek relációs organizációját leíró reprezentációkhoz a lehetséges konfigurációs organizációjukra vonatkozó információk oly módon legyenek hozzárendelve, hogy azok ne csak az adott egység »megszerkesztettsége« szempontját tekintve legyenek informatí-

vak, hanem a hierarchiában közvetlenül fölöttük álló egységbe való »beszerkeszthetőségük« szempontját tekintve is. Mindez azt jelenti, hogy a szemiotikai textológia nem egy, a hangtan – szótan – mondattan sor további kiegészítését képező szövegtan, hanem a szövegek jellemzésére és leírására szolgálni kívánó olyan diszciplína, amelynek keretében e sor valamennyi elemét képező tan funkciója és felépítése újraértelmezendő” (PETŐFI—VASS 1992: 190). A beszerkeszthetőség szempontja tehát a kérdés pragmatikai megközelítését jelenti, amely a rendszeregységek potenciális kontextusára összpontosít.

A pragmatikai komponens szerepének meghatározása véleményem szerint fontos és feltétlenül megoldandó feladat. Ezt a kérdést a szövegmondat-reprezentáció szűkebb elméleti keretének ismertetésekor járom körül.

5.3. A nyelvészet helye a szemiotikai textológia keretében

A PETŐFI által kidolgozott szemiotikai textológia természeténél fogva nemcsak verbális szövegekkel foglalkozik, hanem nem vagy nem tisztán verbális kommunikátumokat is elemez. Alapvető sajátása ezen kívül, hogy a szöveg vizsgálata és leírása során egyaránt figyelembe veszi a formális (szintaktikai, metrikai-ritmikai stb.), a szemantikai (nyelvi jelentést, ’zenei jelentés’-t, ’ikonikus jelentés’-t érintő), valamint a pragmatikai (egy adott kommunikációs helyzetben megvalósuló használatot érintő) kérdéseket (PETŐFI—VASS 1992: 178).

Az a tudomány, amely egy kommunikátum megformáltságának különböző síkjait érintő kérdések figyelembevételére alkalmas, az egyes aldiszciplínáknak — illetőleg aldiszciplináris ismereteknek — feltehetőleg olyan rendszerét építi föl, amely a kommunikátum különböző síkjainak viszonyában is tetten érhető. Mivel dominánsan verbális szövegek elemzésében elsődlegesen nyelvészeti ismeretekre támaszkodhatunk, mindenekelőtt a szövegnyelvészet helyét, helyzetét kell meghatározni a szemiotikai textológia interdiszciplináris keretén belül. Mivel azonban a szemiotikai textológia által elemzett szövegek nemcsak verbális, hanem más mediális összetevőket is tartalmazhatnak, a szemiotikai textológiának rendelkeznie kell „a lehetséges mediális összetevőkre vonatkozó szektorok mindegyikével. Ezeknek csupán egyike a nyelvészeti szektor” (PETŐFI—VASS 1992: 186).

Ahhoz, hogy áttekinthessük azt, hogy a szemiotikai textológiába illeszkedő szövegnyelvészetnek milyen feladatokat kell tudnia ellátni, meg kell ismerkednünk a szemiotikai textológia interpretáció fogalmával. Az interpretáció a szemiotikai textológia egyik központi fogalma, mivel e diszciplína elsődleges feladata „első és másodfokú elméleti explikatív interpretáció(k) hozzárendelése ’szöveg’-nek nevezett (nevezhető) dominánsan verbális objektumokhoz” (PETŐFI—VASS 1992: 179). Az első és másodfokú explikatív interpretáció fogalmának, valamint ennek a hozzárendelésnek a megvilágításához újra PETŐFI gondolatát idézem:

- „az explikatív interpretáció egy, az interpretálandó szöveghez rendelt ’architektonikaleírás’ (amelynek centrális összetevője a szemantikai architektonika, a ’szövegjelentés’ leírása);
- az elméleti explikatív interpretáció egy, az interpretálandó szöveghez ’teoretikus konstruktum’-ként rendelt ’architektonikaleírás’; más szóval: a teoretikus interpretáció nem kíván a szó teljes értelmében ’empirikusan adekvát’ (azaz a természetes kontextusban létrejövő szövegmegértés folyamatát modelláló) leírás lenni, ugyanakkor ’kontraintuitív’ sem;
- az első fokú és másodfokú elméleti explikatív interpretáció az interpretálandó szöveghez rendelt ’közvetlen’ (’betű szerinti’), illetőleg ’közvetett’ (’szimbolikus’) ’architektonikaleírás’; megjegyzendő, hogy egy szöveghez több esetben akkor is rendelhető ’szimbolikus architektonikaleírás’, ha a szöveget ’első fokon’ is lehet interpretálni” (PETŐFI—VASS 1992: 179–180).

Ahhoz, hogy fel tudjuk vázolni azt az interdiszciplináris keretet, amelyben a szöveget valamennyi síkján meg tudjuk ragadni, meg kell tudnunk határozni azokat az ismeret típusokat, amelyekre a szövegek elemzésekor támaszkodunk. A kutatás jelenlegi fázisában szükségszerűen cél annak megítélése is, hogy a szövegmondatok reprezentációjára kidolgozott nyelvészeti központú modell hogyan szolgálja a szövegek leírását.

Bármilyen nagy szerepet játszanak is más jelrendszerek a valóságbeli tényállások kifejezésében, és bármilyen fontos szerephez is jut az interdiszciplinaritás a szövegek vizsgálatában, az emberi kommunikáció fő eszköze a nyelv, a leírásuk legszűkebb keretét alkotó diszciplína pedig a nyelvészet (szövegekre vonatkoztatva: szövegnyelvészet). Az interdiszciplinaritás voltaképpen akkor kap igazán értelmet a szövegleírásban, ha megállapítjuk, hogy meddig terjed a szövegnyelvészet kompetenciája, hol húzható meg a nyelvészeti szövegleírás határa.

A szemiotikai textológiai szövegleíráshoz szükséges nyelvészeti ismeretek meghatározásához ismernünk kell a szemiotikai textológia modelljét, vagyis azt, hogy milyen bázisokból épül föl. Ennek szemléltetésére PETŐFI és VASS utóbb idézett tanulmányában (PETŐFI—VASS 1992: 180) összefoglaló ábrát közöl a szövegek architektonikájáról, amely voltaképpen a (már korábban ismertetett) komplex jel szimbólum-összetevőit és a hozzájuk rendelt modellelemeket tartalmazza, valamint szimbólumokat, amelyek azokra a tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíciórendszerekre utalnak, amelyeket egy szöveg interpretációja során felhasználunk. Az interpretáció lépéseit itt nem kívánom részletezni, annyit azonban — ahhoz, hogy a szövegrepresentációhoz szükséges nyelvészeti ismereteket áttekinthessük — érdemes kiemelni, hogy a szemiotikai textológiai leírás bázisrendszerének meghatározó összetevője a tipológiai bázis. A tipológiai bázisnak dominánsan verbális szövegek vonatkozásában három fő ismeretrendszert kell tartalmaznia:

„(1) a lehetséges kommunikációs helyzetek tipológiája (ki kommunikál kivel, miről, milyen célból stb.); (2) a lehetséges dominánsan verbális szövegek tipológiája (ez körülbelül az irodalmi műnem- és műfajtan valamennyi lehetséges szövegtípusra kiterjesztett általánosításának felel meg); végül (3) az arra a nyelvre vonatkozó tipológiai ismeretek rendszere, amely nyelv egy adott kommunikációs-szituációban (egy adott verbális szövegben) felhasználásra kerül” (PETŐFI—VASS 1992: 186). A felsorolt három ismerettípus közül az utolsó (az adott nyelvre vonatkozó tipológiai ismeretek) tekinthető tisztán nyelvészetinek, a másik két pontban említett tipológiai ismereteket nem tekinthetjük sem szoros értelemben nyelvészetieknek, sem egy adott kommunikációs helyzet inherens tulajdonságainak. A nyelvészet tehát a felhasznált nyelv típusára vonatkozó ismeretek rendszerezését tarthatja feladatának. Ezekre a nyelvtipológiai ismeretekre vonatkoztatva a szövegnyelvészet feladata abban jelölhető meg, hogy „a morfémaaktól (mikroszint) a szövegmondatokig (középszint), illetőleg a szöveg egészéig (makroszint) vezető úton feltárja valamennyi, a szövegekben kimutatható nyelvészetinek tartható elem és összefüggés nyelvtipológiai funkcióját, és beépítse azokat a nyelvtipológiába” (PETŐFI—VASS 1992: 187).

Mivel PETŐFI a szöveg fogalmának meghatározásában kiemeli a vizuális és az akusztikai megvalósulás lehetőségét egyaránt, a szöveg interpretációjában és leírásában felhasználható ismeretek vonatkozásában is külön tárgyalja a vizuális és az akusztikai befogadás folyamatában szerephez jutó nyelvészeti ismereteket. Mivel a reprezentáció szempontjából PETŐFI rendszerszerű felsorolása igen nagy jelentőségű, hasznosnak gondolom röviden ezt is idézni: „Az, ami a vizuális percipiálást vezérlő bázisban nyelvészeti ismeretnek nevezhető, a verbális vehikulumok (illetőleg szegmentumaik) mikro-, közép- és makroszintű kontextuális formációjára utal. A figura vonatkozásában ide tartoznak mindazok az ismeretek, amelyek alapján az adott vehikulum 'alakja' (a benne használt betűk formája, valamint az azokból létrehozott szavak, szóláncok, illetőleg különböző komplexitású konfigurációk formája) feltárható és kategoriálisan leírható. A notáció vonatkozásában ide tartoznak: (1) azok az ismeretek, amelyek segítségével a verbális vehikulumok lexikai összetevőjét alkotó morfológiai képződmények, egyszerű mondat nagyságrendű közlésegségek és szövegmondatok szintaktikai felépítése, valamint az egyes szövegmondatok között egyértelműen nyelvészetinek minősíthető szintaktikai relációk (például a grammatikai nemmel rendelkező nyelvekben az anaforikus vagy kataforikus kapcsolatok) feltárhatók és kategoriálisan leírhatók; (2) azok az ismeretek, amelyek segítségével a vizuális verbális vehikulumok prozódiai 'hangosítása' (más szóval a primer vizuális imágóhoz egy szekunder akusztikus imágó hozzárendelése) végrehajtható; végül (3) azok az ismeretek, amelyek alapján a vizuális imágóban az esetleges metrikai-ritmikai felépítés szempontjából relevánsnak tekinthető (elsődleges vizuális vagy másodlagos akusztikus) elemek feltárása és kategoriális leírása elvégezhető” (PETŐFI—

VASS 1992: 187–188). Az akusztikus percepciót vezérlő bázisban ugyanazok az ismeretek tekinthetők nyelvészetinek, mint a vizuális percepciót vezérlőben. A figura vonatkozásában nyelvészetinek tartható ismeretek is megegyeznek azzal a különbséggel, hogy a vehikulumot akusztikai síkon hangok, hangzó szavak, szó-láncok illetve ezekből szerveződő különböző komplexitású konfigurációk (hangzó) formái alkotják. „A notáció vonatkozásában ide tartoznak (1) azok az ismeretek, amelyek segítségével a verbális vehikulumok lexikai összetevőjét alkotó morfológiai képződmények, egyszerű mondat nagyságrendű közlésegyeségek, szövegmondatok, valamint az azoknál magasabb fokú kompozícióegységek egymástól elkülöníthetők, illetőleg szintaktikai felépítésük feltárható és kategóriá-lisan leírható; (2) azok az ismeretek, amelyek alapján az akusztikus imágóban az esetleges metrikai-ritmikai felépítés szempontjából relevánsnak tekinthető elemek feltárása és kategóriális leírása elvégezhető; végül (3) azok az ismeretek, amelyek segítségével az akusztikus verbális vehikulumok grafikus ’rögzítése’ (más szóval a primer akusztikus imágóhoz egy szekunder vizuális imágó hozzárendelése) végrehajtható” (PETŐFI—VASS 1992: 188).

PETŐFI szövegértelmezéséből, a szövegtudomány általa értelmezett fő kérdéseiből látható a kapcsolat a szövegnyelvészet és a szemiotikai textológia között. Az, hogy a szövegnyelvészeti leírás tágabb elméleti keretének a szemiotikai textológiát tekintjük, voltaképpen azt jelenti, hogy a nyelvészet mint a nyelvi jelek tudománya része a szemiotikának, az általánosságban jelnek tekinthető jelenségek tudományának. E két tudomány közötti viszony azonban az egyszerű hierarchiánál jóval árnyaltabb. Mivel az emberi kommunikáció legfőbb eszköze a nyelv, a nyelvi jelenségek képezik a szemiotikai kutatások legátfogóbb tárgyát is. A szöveg mint nyelvi jel tudományos leírása — tárgyának komplexitása miatt — átlépi a nyelvészet határait. Az, hogy a nyelvészet határain túl milyen diszciplínák nyújtanak szükséges és elégséges keretet a szöveg komplex elemzéséhez, idáig eldöntetlen és a különböző szövegtudományok által eltérően megválaszolt kérdés. Ez az „űr” voltaképpen összefügg azzal, hogy a tudomány még nem jutott el addig, hogy átfogó szövegelméletet hozzon létre. KELEMEN JÁNOS két és fél évtizede megfogalmazott, de ma is helytálló véleményét idézve: „Ezt az űrt a szemiotika nem úgy tölti ki, hogy hierarchikusan más tudományok fölé, vagy valamely tudomány alá rendelődik, hanem úgy, hogy jellegzetes határtudományként összekapcsolja a különböző megközelítési módokat” (KELEMEN 1976: 193).

6. A szövegnyelvészet elméleti kerete

Egy szövegnyelvészeti modell elméleti keretének meghatározása legfőképpen két feladat megoldását kívánja meg:

- Az egyik az interdiszciplinaritás kérdése, vagyis az, hogy a nyelvészet határain túlmutató kérdések mely tudományok kompetenciájába tartoznak, és milyen ezeknek a tudományágaknak a kapcsolata szövegnyelvészettel, illetve egymással (ide sorolhatók nagy valószínűséggel olyan diszciplínák, mint a kognitív pszichológia, a beszédaktus-elmélet, a kommunikációelmélet stb.).
- A másik annak eldöntése, hogy milyen mondatrepresentációs modell szolgálhat a szövegnyelvészeti leírás célszerű alapjául. A mondatrepresentáció természetéből kiindulva ez a kérdés voltaképpen egy nyelvészeti keret diszciplínáira irányul, vagyis arra, hogy mely diszciplínák, aldiszciplínák nyújtanak megfelelő háttérrel a szövegmondat-representációs modell számára.

E két problémakör együtt alkotja a szövegnyelvészeti leírás tágabb keretét, amelynek tehát csak egyik komponense a nyelvészet, amelyet ebben a kérdésben a nyelvi rendszer egységeit — köztük a rendszermondatot — leírni tudó diszciplínaként értelmezzünk.

Dolgozatom keretében a szövegnyelvészeti elemzés tudományos keretének részletes ismertetését nem kívánom az interdiszciplinaritás tárgyalásává tágítani (bár a kutatás tárgyát tekintve nem feledkezhetem meg erről sem). Ez nem jelenti azt, hogy a nem vagy nem tisztán nyelvészeti tudományok jelentőségét a szövegelemzésben kisebbre becsülöm a nyelvészeténél. A szövegelemzés interdiszciplináris vonatkozásai olyan széles területet ölelnek fel, amelynek feldolgozásához jelen dolgozatom nem kínál elegendő keretet. Így tehát a szövegnyelvészeti elemzés elméleti keretének nyelvészeti komponenseire összpontosítok, mert azt kívánom bemutatni, hogy mely diszciplínák milyen információkkal járulnak hozzá a szövegmondatok representációjához, illetőleg ezen túlmenően — a szövegmondatok representációjára is támaszkodva — a szövegek representációjához. A szövegnyelvészetnek véleményem szerint nemcsak a szövegek, hanem a szövegmondatok mint szövegalkotó struktúrák nyelvészeti leírását is magában kell foglalnia.

A szövegleírás természetét régóta az a nézet határozza meg, amelyet leginkább a „langue – parole”, „nyelv – beszéd”, „nyelvi rendszer – nyelvhasználat”, „kompetencia – performancia” fogalompárokkaal lehet jellemezni. A nyelvi működés e két síkjáról szóló szakirodalom igen terjedelmes, vizsgálata hosszú múltra tekint vissza. Bármelyik szövegtani irányzat definícióját is tekintjük, nagy vonalakban mindegyik megegyezik abban, hogy a szöveg olyan eszköz, mód, amely egy pillanatnyilag létrejövő, vagy fennálló kommunikációs helyzetben aktuálisan valósul meg és elsősorban nyelvi alapokon áll. (Itt szándékosan nem az elterjedtebb szövegdefiníciókban szereplő fordulatokat használom, hogy

érzékkelhető legyen a szövegeknek ez az irányzatoktól független inherens saját-sága.)

A szövegleírás diszciplináris keretének megalkotásában három, a leírás tárgyára vonatkozó, ezáltal a reprezentáció módszerét is meghatározó feltételezésből indulok ki:

- a szövegek reprezentációja a szövegalkotó elemek, azaz a makrostruktúra szintjén a szövegmondatok reprezentációján alapul;
- az aktuálisan — azaz adott pragmatikai és nyelvi körülményektől (a kommunikációs helyzettől és a szövegkörnyezettől) befolyásolva — megvalósuló szövegmondatok leírása a strukturális alapjuknak tekinthető rendszermondatok reprezentációjából indul ki;
- a rendszermondatok — rajtuk keresztül pedig a szövegmondatok — reprezentációjában is fontos szerep jut a mondat összetevőire (a mondatkonstrukció tekintetében főleg a lexikai és morfoszintaktikai szintre), illetve leírásukra vonatkozó ismereteinknek.

Látható tehát, hogy a szövegek leírásakor sem szakadhatunk el a nyelvi rendszertől. A rendszermondatokkal kapcsolatos észrevételek a diszciplináris keret meghatározásában oly módon játszanak szerepet, hogy kijelölik azokat a rendszernyelvészeti tudományterületeket, amelyek ismeretét a rendszermondatok reprezentációja megkívánja.

Ahhoz, hogy a szövegmondat-reprezentációról mind elméleti síkon, mind gyakorlati szerepét tekintve átfogóbb képet alkothassunk — a szövegek, szövegmondatok, rendszermondatok leírásáról fentebb mondottakat alapul véve — először az alábbi három (egy-egy fogalompárral jelölt) témakört célszerű körüljár-nunk:

1. a „langue – parole” fogalompárral jellemezhető nyelvi rendszer – nyelvhasználat;
2. azok a diszciplinák, amelyek kompetenciájához ennek a két jelenségnek a leírása tartozik: rendszernyelvészet – szövegnyelvészet;
3. e két tudomány tárgyának tekinthető mondat nagyságrendű nyelvi egységek: rendszermondat – szöveg/szövegmondat.

6.1. Nyelvhasználat – nyelvi rendszer

Mivel a reprezentáció kiindulópontja a szöveg, illetőleg a szöveget felépítő szövegmondatok — hogy a szöveggenerálás célja az olvasóban még csak fél se vetődhessen — a nyelvhasználat fogalmának értelmezését tekintem alapnak.

Abban bizonyára a legtöbb nyelvész egyetért, hogy a nyelv a használatában érhető tetten, és vethető nyelvészeti vizsgálat alá. A nyelvhasználatot sokan a beszéddel azonosítják, amely (nem kizárólag, de általában döntő mértékben) nyelvi eszközök alkalmazásával létrejövő emberi kommunikáció, vagy többek szerint a

kommunikáció eszköze. Legsajátosabb jegye aktualitása, egyedisége. Az aktuálisan, egyedi módokon alkalmazott jelekből elvonatkoztatott formák, absztrakciók a nyelvi rendszer egységei. A beszédhangé a fonéma, a szóelemé a morféma, a szóalaké (a szóelőfordulásé) a lexéma, a szószerkezeté a szintagma. Nem egyöntetű a szószerkezetnél komplexebb egység, a mondat megítélése. DE SAUSSURE és követői — a strukturalista iskola — elképzelése szerint a nyelvi rendszer egységeinek halmazát a szintagma zárja, a mondat már a beszéd, azaz a nyelvhasználat egysége. CHOMSKY nyelvi rendszer-felfogása „beengedi” a mondatot is a nyelvi rendszer elemeinek sorába, azt állítva ezzel, hogy létezik a szövegben vagy szöveggé előforduló mondatoknak is létezik elvonatkoztatott formája: a rendszermondat. CHOMSKY elgondolása sok követőre talált, és talál ma is. A szövegmondat-reprezentációs modell is a generatív nyelvi rendszer-elgondoláson alapul: a szövegmondat reprezentációjában a hozzá rendelhető rendszermondat reprezentációját használja fel.

Annak megítélésében, hogy a rendszermondat valóban a nyelvi rendszer egységének tekinthető-e, általánosságban mérvadónak gondolom KANYÓ ZOLTÁN „A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben” című korai tanulmányát. KANYÓ így vélekedik: „Egy jel többnyire nem önmagában áll, hanem egy meghatározott jelrendszer része. A rendszert alkotó, a jelek egymáshoz fűzését meghatározó szabályok vizsgálata a *szintaxis* körébe tartozik. Egy adott rendszer szintaxisa meghatározott előírások (pl. axiómarendszer) segítségével olyan eljárásokat ad meg, amelyek alapján eldönthető, egy bizonyos jelkombináció a rendszer elemének tekinthető-e vagy sem” (KANYÓ 1972: 107). Úgy gondolom, hogy a magyar mondatok döntő többségére érvényes az a szabályrendszer, amelynek alkalmazásával grammatikailag, szemantikailag, morfoszintaktikailag jól formált mondatokat tudunk létrehozni (ko- és/vagy kontextustól függetlenül⁹). Persze vannak kivételek: ilyenek például a tagolatlan mondatok, amelyeknek gyakorlatilag nincs szintaxisuk. Nem szabad viszont megfedkezünk arról, hogy a nyelvi rendszer egységei magukban hordják potenciális használati lehetőségeiket; ez igaz a fonémákra, a morfémákra, a lexémákra, a szintagmákra és a mondatokra is.

Mivel a szöveg általában tetszőleges számú — legalább egy — (szöveg)mondatból álló kompozíciónak tekintendő, tisztázandó a szöveg (mint komplex nyelvi jel) hovatartozása is.

DEME véleménye az, hogy „a szöveg nem a nyelv, hanem a beszéd szintjére tartozik; — már ha úgy tekintjük az elsőt, mint az eszközállomány rendszerét, a másodikat pedig, mint a kommunikációnak — a nyelvet eszközként felhasználó — valóságát” (DEME 1979: 58). Korábbi tanulmányaiban BALÁZS JÁNOSsal és

---

⁹ PETŐFI fogalomhasználatát követve a kontextus a szöveggörnyezetet, a kontextus pedig a kommunikációs helyzetet jelenti.

KÁROLY SÁNDORral egyetértve — akik már korábban felismerték a mondatnál magasabb rendű funkcionális egység létét a kommunikációban — beszédműnek nevezi azokat „a kerek, lezárt, teljes közlési egység”-eket, amelyek a beszéd során születnek. Későbbi munkáiban értékelve korábbi kutatásait, megállapítja, hogy mind a megnyilatkozás, mind a beszédmű fogalma a szöveg fogalmának meghatározása felé mutat (i. h.).

DEME tehát, aki funkcionális alapon közelít a nyelvi jelenségekhez, a mondatot és a szöveget is a beszéd síkján helyezi el: „A beszéd dinamikus, parttalan működés, a kommunikációnak mintegy a folyamata; s benne a szöveg, a beszédmű a »makroegység«, a mondat pedig a »mikroegység«, majd hozzáteszi: „a maga nagyságrendjében tehát mindkettő »mű«, — de persze a működés sodrában, és annak termékeként” (DEME 1979: 59). A beszéd szintjén a szöveget — mint az adott kommunikációs helyzethez igazodó, dinamikus jelenséget — tartja a természetes megjelenési egységnek, amely „nagyságában és jellemzőiben a beszéd és a mondat között áll. Az elsőnek — a beszédnek — adott helyzetben megjelenő egységnyi formája; az utóbbinak — a mondatnak — egy teljes közleményt kitevő teljes többszöröse (a szorzószám persze lehet 1 is)” (DEME 1979: 58). Észrevételében a funkció és a konstrukció szempontja is jelen van, mindkét jelenség a funkció és a konstrukció síkján is megközelíthető. Kicsit különösnek vélem a szöveget a beszéddel egy halmazba sorolni, s az előbbit nagyságában tekinteni kisebbnek; még akkor is, ha DEME „beszerkesztettség és megszerkesztettség”¹⁰ fogalmát (azaz hogy minden nyelvi egység önmagában meg van szerkesztve és egy nagyobb egységbe be van szerkesztve) nagyon informatívnak és hasznosnak tartom. A beszéd véleményem szerint — ha nyelvi síkon gondolkodunk — maga a kommunikáció, a nyelvhasználat; a szöveg ennek terméke, eszköze, folyamatában történő megvalósulása; attól függően, hogy a szöveget statikusan vagy dinamikusan közelítjük-e meg.

DEME TEMESI MIHÁLYT idézi véleménye ellenpólusaként: „...a szöveg nem a beszéd mint egyedi, individuális és dinamikus egysége, hanem a konkrét megnyilatkozásokban megvalósuló általános érvényű funkcionális és szerkezeti törvények eredményeként a kommunikáció eszközének, a nyelvnek egysége” (TEMESI 1977: 96). DEME válasza erre az, hogy „ez azonban legföljebb olyan értékű kísérlet, mint »a« mondatnak a nyelvhez, a konkrét mondatoknak viszont a beszédhez sorolása; csak még annál is nehezebb mit kezdeni vele” (DEME 1979: 57). DEME ellentéte minden bizonnyal jelentéstani alapokon áll, ahogy ez egy

---

¹⁰ DEME LÁSZLÓ „megszerkesztettség” és „beszerkesztettség” fogalmának bevezetése a mondatok leírásába a szövegnyelvészeti szempontjából is nagyon lényeges mozzanat. A strukturális alapú — azaz főként a mondatok megszerkesztettségére irányuló — elemzést új aspektus irányába tágitja ki. Azzal a felismeréssel, hogy a mondatok megszerkesztettsége — szövegbeli és beszédhelyzetbeli — beszerkesztettségük függvénye, a pragmatikai szempontot is bevonja a (szöveg)mondatok leírásába.

másik véleményéből érzékelhető: „Kész szövegvezetőkkel számolni, amelyekbe csak beillesztjük a mondatokat, vagy akár csak kész mondatvezetőkkel számolni, amelyeket csak kitöltünk szavakkal, nagyjából olyan [...], mintha azt hirdetenék: a sima tenger is tele van hullámokkal, csak fel kell tölteni őket vízzel” (DEME 1979: 63).

Magam is úgy gondolom, hogy a szöveg nyelvi kompetenciánkhoz tartozását valóban csak úgy lehetne elképzelni, ha valamiféle apparátus segítségével szövegek generálását tudnánk végezni a mondatokhoz hasonlóan; ez az elgondolás pedig több ponton inog. Azt azonban, hogy a szöveg mellett a mondat is a nyelvhasználat, azaz a beszéd egysége, a generatív grammatikai kutatások cáfolják azt igazolva, hogy nyelvi kompetenciánk (vagyis a nyelvi rendszer) elemeként mondat nagyságrendű egység is feltételezhető.

Fentebb a nyelvészet feladatát — a szemiotikai textológia keretében — elsőként egy adott nyelv tipológiájára vonatkozó ismeretek rendszerezésében jelöltük meg, ami valamennyi nyelvészeti tartható nyelvi elem rendszerezését jelentí. Ezek a nyelvi elemek PETŐFI rendszere szerint — komplexitásuktól függően — az alábbi szinteken foglalnak helyet:

- szubmikroszint (megkülönböztető jegyek),
- mikroszint (mediális alapelem, mikroegység-összetevők),
- középszint (kommunikációegység-összetevők, kommunikációegység, elsőfokú makrokompozíció-egység összetevői),
- makroszint (elsőfokú makrokompozíció-egység, magasabb fokú makrokompozíció-egységek) (PETŐFI—VASS 1992: 190).

Ezek a szintek „a rendszerszerűség szempontjából a nyelvészet olyan, jól ismert részterületeivel hozhatók kapcsolatba, mint a fonológia (lásd szubmikroszint), morfológia, beleértve itt a deriváció és a kompozíció tanát is (lásd mikroszint), szintaxis (lásd középszint)” (PETŐFI—VASS 1992: 189). A komplexebb nyelvi egységek megítéléséről PETŐFI is azt vallja, hogy „annak eldöntése, hogy találhatók-e olyan, a makroszint alsó rétegéhez sorolható, elsőnél magasabb fokú kompozícióegységek (tömbök), amelyek formai organizációját konvencionálisnak tekinthető nyelvi ismeretek határozzák meg, még további kutatást igényel” (i. h.).

A problémakört pontosabban behatárolva PETŐFI a következő alapkérdéseket veti fel:

- 1) Célszerű-e a nyelvi rendszer egységeként a (több szövegmondatból álló) szöveggel azonos nagyságrendű egységet is feltételezni?
- 2) Célszerű-e a DE SAUSSURE által létrehozott elméleti keretben a szöveget a nyelvhasználat egységének tekinteni?

PETŐFI válasza mindkét kérdésre nemleges. Az elsőre azért, mert „ha a nyelvi rendszerre vonatkozó ismereteinket leíró grammatikát — a szóban forgó elméleti keret klasszikus koncepciójának megfelelően — egy morfológiai és szintaktikai

alapkategorikából, valamint egy fonetikai és egy szemantikai interpretáló komponensből álló diszciplínának tekintjük, egy tetszőleges számú mondatból álló mondatlánc leírása számára nem hozható létre olyan szintaktikai alkomponens — s ennek következtében olyan fonetikai és szemantikai interpretáló komponens sem —, mint amilyen a mondatokéra” (PETŐFI—BENKES 1998: 21).

A másodikra azért, mert „a mondatnak mint nyelvhasználati egységnek a formai szerkezete még szintaktikainak mondható ismeretek felhasználásával leírható; akkor is, ha az esetek többségében ugyanazokból a mondatösszetevőkből egymástól különböző szórendi elrendezést mutató mondatok hozhatók létre. A mondatláncoknak mint láncoknak a formai szerkezetét ezzel szemben nem a nyelvre (vagy nem kizárólag a nyelvre) vonatkozó ismereteink határozzák meg, hanem egyrészt arra a világdarabra vonatkozóak (is), amelyek az elemző feltételezése szerint az adott mondatláncban kifejezésre jutnak, másrészt arra a kommunikációszituációra vonatkozóak, amelyben az adott mondatláncot valamilyen funkció betöltése céljából alkalmazták” (i. h.).

PETŐFI fenti megállapítása tehát alátámasztja a generatív nyelvirendszer-elképzelést, miszerint a mondat nagyságrendű egységek formai sajátosságai nyelvészeti ismeretek alapján leírhatók, azaz a nyelvi rendszer egységeinek tekintjük őket.

6.2. Szövegnyelvészet – rendszernyelvészet

Bármilyen nagyságrendű nyelvi egység leírását tűzi is ki célul valamely tudomány, számolnia kell azokkal az elvárásokkal, amelyeket a nyelvi jelek természetüknél fogva támasztanak egy nyelvészeti alapú reprezentációval szemben.

Amikor a nyelvi jelek természetére utalok, a leírás szempontjából három sajátosságukat tartom kiemelkedően fontosnak: 1) a valóság valamely darabjára, mozzanatára utalnak, azaz jelentésük van; 2) megszerkesztettek; 3) megformáltságuk — beszerkesztettségük következtében — közvetlen és/vagy tágabb kö- és/vagy kontextusuk függvénye. (Vö. DEME 1971: 44.)

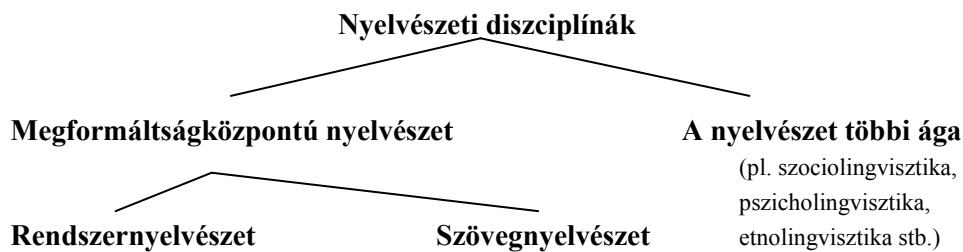
Ezek a sajátosságok a nyelv tudományos leíró vizsgálatának mára már klasszikussá vált három aspektusával állíthatók párhuzamba: a szemantikával, a szintaktikával és a pragmatikával. Ennek a három komponensnek egymáshoz való viszonya a komplexebb nyelvi szintekre, így a szövegmondatokra is általánosítható módon körülbelül úgy fogalmazható meg, hogy mind szemantikájukat, mind szintaktikai megformáltságukat aktuális használatuk határozza meg, azaz azok a pragmatikai feltételek, amelyeknek eleget tesznek. Nem véletlen kitétel ennek a megállapításnak komplexebb nyelvi jelekre való vonatkoztatása sem. A nyelvi jelek komplexitásától függően módosul az a közvetlen nyelvi környezet, amelyhez az adott jel „igazodik”. (Strukturális szempontból a morféma közvetlen nyelvi környezete a szóalak, a szóalaké a szintagma, a szintagmaé a szöveg-

mondat, a szövegmondaté a szöveg.) Elemzéskor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a beszerkesztettség nemcsak a nyelvi környezethez való illeszkedést jelenti, hanem a beszédhelyzetbe, szituációba való ágyazottságot is.

A továbbiakban először azokat a nyelvészeti tudományokat járom körül röviden, amelyek a nyelvi jelek leírásában szerepet játszanak. Majd kimondottan a szövegmondatra mint komplex nyelvi jelre összpontosítva jellemzem a szemantikai, a szintaktikai, valamint a pragmatikai komponens szerepét a reprezentációban.

6.2.1. A nyelvi egységek reprezentációjában részt vevő diszciplínákról

Az alábbi ábra azokat a nyelvészeti (vagy legalábbis nyelvészeti alapú) diszciplínákat tartalmazza, amelyek bármilyen nagyságrendű nyelvi jel leírásában szerepet játszanak (a mondat nagyságrendjét tekintve a rendszermondatokéban és a szövegmondatokéban is).

A „megformáltságközpontú” jelző a tisztán nyelvészeti tartható diszciplínáknak a nem tisztán nyelvészeti ágaktól (mint pl. pszicholingvisztika, szociolingvisztika, etnolingvisztika) való elkülönítésére szolgál. Ez utóbbiaknak kutatási tárgya szintén nyelvi természetű, de a vizsgálat szempontjai nem tekinthetők tisztán nyelvészeti. A „megformáltság” az adott keretben egyaránt jelenti a nyelvi egységek szemantikai, szintaktikai, logikai, prozódiai struktúráját attól függően, hogy az elemzés célja éppen melyik szerkezeti sík leírása. A „megformáltságközpontú” elnevezés tehát nem tesz különbséget a ko- és/vagy kontextustól függő, valamint a tőle független megformáltság között.

A **rendszer nyelvészet** feladata egy valamilyen módon értelmezett nyelvi kompetencia jóformáltsági kritériumainak eleget tevő nyelvi rendszerbeli struktúrák vizsgálata és kanonikus reprezentációja. Ezek a rendszerbeli egységek a mondat nagyságrendjében a rendszermondatok.

A **szöveg nyelvészet** célja, hogy a szövegben vagy önálló szöveggé megvalósuló szövegmondatok szintaktikai és korreferenciális struktúráját reprezentálja. A szöveg nyelvészeti reprezentáció a szövegből indul ki, és a mondatokat az aktuális ko- és/vagy kontextus függvényében elemzi. A szövegmondatok leírásá-

ban az egyes szövegmondatoknak megfeleltethető rendszermondatok — mint pragmatikai paraméterekkel nem rendelkező mondatok — reprezentációjára támaszkodik.

6.2.2. A szemantika és a szintaktika mondatreprezentációban betöltött szerepéről

A nyelvi jelek olyan leírásában, amely az ábrázolás lehetségesen elérhető explicitiségére törekszik, a nyelvi jelek szintaktikai és szemantikai vetületének az elemzése nemigen választható el egymástól.

Kiindulási alapnak tekintem, hogy a szintaktikai formák szerveződésének elsősorban szemantikai okai vannak. Ez a szóelemek, a szóalakok, a szószervezetek, szövegmondatok szintaktikai viszonyaira is igaz, és mind a rendszernyelvészetnek, mind a nyelvhasználat nyelvészetének szemszögéből elmondható és igazolható. Azt ezúttal nem vizsgálom, hogy a szemantikának milyen összetevői értelmezendők a rendszernyelvészetben belül, illetve a használatnyelvészet keretében.

A rendszeregységeket tekintve a szemantika és a szintaktika összefonódása (helyesebb lehet inkább a szintaktika szemantikai befolyásoltságáról beszélni) talán a szintagmákban és az egyszerű rendszermondatokban a legszembetűnőbb. A mondat kiindulópontjai szintagmák. A szintagmák alaptagjainak szófaji sajátosságai behatárolják a meghatározó tagoknak egyrészt szemantikai, másrészt szintaktikai jegyeit. Például egy igei funktor jelentése részben bővítményeinek (argumentumainak) meghatározásával adható meg, amelyek pedig szemantikai értékükkel (szerepükkel), valamint morfológiai sajátágaikkal jellemezhetők. A fentebb említett összefüggést legnyilvánvalóbban az támasztja alá, hogy bizonyos argumentumokhoz (bővítményekhez) — szemantikai értékük alapján, a funktorként álló ige (alptag) ismerete nélkül — grammatikai formák társíthatók. (Csupán egy-két példa a leggyakoribbak közül: a cselekvés eszköze – -val/-vel ragos főnév; a cselekvés tárgya – tárgyragos főnév; helyviszonyok kifejező eszközei stb.)

Mivel a szövegmondat-reprezentáció eszközeül szolgáló modellnek minden olyan elvárásnak eleget kell tennie, amelyet egy szövegmondat támaszt a leírás apparátusával szemben, a szövegmondat-reprezentációs modellnek feltételezhetően szintaktikai, szemantikai és pragmatikai összetevője is van. Úgy gondolom, hogy bármilyen nyelvi jelnek, így a szövegmondatnak is a szintaxisa ragadható meg legegyszerűbben.

Mielőtt a grammatikai komponensek szerepét speciálisan a szövegmondatok leírása szempontjából járnánk körül, érdemes átgondolnunk azt, hogy milyen szerepet tölthet be a grammatika egy dominánsan a kommunikáció által meghatározott komplex jel leírásában.

Köztudott, hogy a rendszeryelvészeti vizsgálat elvonatkoztatott nyelvi egységekre irányul. Ezek a nyelvi rendszer szabályai által meghatározott formák, amelyek szövegbe kerülve (vagy önálló szöveggént) válnak nyelvhasználati egységekké, azaz: immár nem kizárólag a nyelv szabályrendszerétől, hanem a kommunikáció teremtette körülményektől is meghatározottakká válnak. Az explicitésre törekvő leírás a nyelvi egységeket működésükben kívánja megragadni. Ennek a vizsgálatnak a tárgya tehát az elemi kommunikációs — egyidejűleg legkomplexebb, nem tisztán nyelvi — egység, a szöveg. Ennek következménye a grammatikaelméletben is szükségszerűen tükröződik: mivel a grammatika tárgya ilyen formán a szöveg, a grammatika tudományát is úgy kell definiálnunk, hogy keretében a mondat határain túlmutató jelenségek vizsgálata is helyet kaphasson.

A grammatikai leírás egy kontextusban megjelenő, így általa befolyásolt nyelvi egység komplex reprezentációjában voltaképpen viszonyítás eredménye: a nyelvi rendszer szemantikai és szintaktikai szabályrendszerének megfelelő forma, valamint az adott ko- és/vagy kontextusnak eleget tevő szemantikai és szintaktikai tulajdonságokkal rendelkező forma közötti egyezések és eltérések, illetve ezek motivációjának leírása, magyarázata. Már korábban igazolva láttuk, hogy a mondat szintjén ez a magyarázat nem lehet tisztán nyelvészeti természetű, mert a mondat közvetlen kontextusa sem tisztán nyelvi.

Mivel a szövegmondatok természetüknél fogva aktuális ko- és/vagy kontextushoz igazodnak, egy akár csak bizonyos szempontú leírásukra vállalkozó grammatikának is 'szövegre irányuló grammatiká'-nak kell lennie. Ebben a keretben grammatikalitáson a szövegmondatok adott használati feltételeknek eleget tevő grammatikai jólformáltságát kell értenünk.

ISENBERG — a 70-es években — a grammatika szerepét a szövegmondatok leírásában a következőképpen jellemzi: „Im Unterschied zur »Sprechakttheorie« [...] erklärte die Grammatik denjenigen Teilaspekt von »Sprechakten«, der die Struktur der in »Sprechakten« zu kommunikativen Zwecken verwendbaren sprachlichen Ausdrücke betrifft: den Aufbau der Oberflächenstrukturen von Sätzen und deren Bedeutungsstruktur sowie die textbezogenen Bedingungen und Regeln für die Verwendung der Oberflächenstrukturen”¹¹ (ISENBERG 1976: 77).

A szövegmondat-leírás szempontjából ISENBERG teljességre törekvő meghatározása több lényeges információt is tartalmaz: 1) a szövegmondatok beszédaktusba vannak ágyazva, 2) ennél fogva megformáltságukat a szituáció is befolyásolja, 3) kommunikatív funkciójuk van, 4) a szövegmondatok felszíni struk-

---

¹¹ A beszédaktus-elmélettel szemben a grammatika a beszédaktusnak azt a részaspektusát magyarázza, amely a beszédaktusokban kommunikatív céllal megformált nyelvi kifejezéseket érinti: a mondatok felszíni struktúrájának felépítését, jelentésstruktúráját, valamint azokat a kontextustól függő feltételeket és szabályokat, amelyek ezeknek a felszíni struktúráknak a használatára vonatkoznak.

túrájának felépítését és 5) a szövegmondatok jelentésstruktúráját elemzi, amelyek 6) meghatározott feltétel- és szabályrendszernek tesznek eleget.

ISENBERG grammatikája a mondatoknak azokat a jellegzetes sajátosságait írja le, amelyek a szövegalkotásban is relevánsak; ebben a szabályok alábbi két típusára támaszkodik:

- 1) jólformáltsági feltételek a kommunikatív funkciók számára, amelyek a lehetséges kommunikatív funkciókat határozzák meg;
- 2) kapcsolódási szabályok, amelyek szemantikai és szintaktikai szabályokat is magukban foglalnak (ISENBERG 1976: 77–78).

A grammatika a szövegleírásnak egy olyan elméleti keretében is szükségszerűen szerephez jut, amely a szöveget a kommunikációs cselekvésérték szempontjából közelíti meg. A szöveg ebben a keretben cselekvések sora egy komplex kommunikációs történésen belül. Anélkül, hogy a grammatikai leíró apparátus elemzésébe belemélyednék, a grammatikának ebben a felfogásban betöltött szerepét csak lényegi mozzanataira összpontosítva idézem: „Es ist klar, daß komplexe Kommunikationsereignisse nicht zum Gegenstand der Grammatik gehören, das heißt nicht von der Theorie erklärt werden, die die Laut-Bedeutungs-Zuordnung charakterisiert. [...] Da solche Elemente [wie der Zeitraum des Kommunikationsereignisses — megjegyzés tőlem] aber nicht von der Grammatik expliziert werden können, folgt daraus eine Alternative. Entweder es muß darauf verzichtet werden, kommunikative Funktionen in der Grammatik zu erklären, oder es muß angenommen werden, daß die Grammatik nicht autonom ist, weil sie mit Elementen und Konzepten zu operieren hat, die nicht von ihr erklärt werden können, sondern von anderen Teiltheorien über „Sprache“ zu explizieren sind”¹² (ISENBERG 1976: 72). ISENBERGnek ez a megállapítása a szövegkutatás interdiszciplináris jellegét támasztja alá, amely szerint a grammatikának lényeges, de nem egyedüli a szerepe a szövegek, ennél fogva a szövegeként vagy a szöveg alkotóelemeként előforduló szövegmondatok reprezentációjában. ISENBERG a szövegek grammatikalitását szekvenciális jólformáltságukban, valamint jólszerkesztettségükben látja, ezeket mikrostrukturális, illetve makrostrukturális jólformáltságnak nevezi. Egy mondat kommunikatív funkciója voltaképpen azoknak a jegyeknek az összessége, amelyekben a mikrostrukturális

---

¹² Érthető, hogy a kommunikációs történések nem tartoznak a grammatika tárgyköréhez, ez azt jelenti, hogy nem magyarázhatók egy olyan elmélet által, amely a hang-jelentés-mellérendelést jellemzi. [...] Mivel ilyen elemek [mint a kommunikációs történések ideje — megjegyzés tőlem. Dobi Edit] a grammatika által nem írhatók le, a következő választási lehetőség adódik: vagy le kell mondanunk arról, hogy kommunikatív funkciókat a grammatika keretében magyarázzunk, vagy azt kell feltételeznünk, hogy a grammatika nem autonóm, mert olyan elemekkel és megnyilatkozásokkal kell operálnia, amelyeket maga nem tud magyarázni, hanem ezeket más, nyelvekkel foglalkozó rész-elméleteknek kell leírniuk.

és a makrostrukturális szövegsajátóságok a mondat megformáltságában megjelennek. Ez az a többlet, amely a szövegmondatban a nála alacsonyabb komplexitású nyelvi egységekhez képest megjelenik.

Az általam a szövegmondatok reprezentációjára kidolgozott modell szintaktikai alapú. A szövegmondatokat a nekik megfeleltethető rendszermondatokból kiindulva reprezentálja, amelyeknek szerkezeti magja, a funktor+argumentuma(i) struktúra¹³. Ennek leírásában — az alapstruktúra természeténél fogva — a szemantikai és a szintaktikai komponens is szerephez jut.

Logikusan vetődik fel a kérdés, hogy a mondatnál komplexebb egységek, a szövegek leírásában is ezek a komponensek (szintaktika, szemantika, pragmatika) játszanak-e szerepet. A válasz erre a kérdésre minden bizonnyal: igen. Ezt tükrözi, hogy a szövegtani szakirodalom a textualitást megteremtő eszközöket általában a fent említett három szempontot követve jellemzi.

Ehhez annyit mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy a szövegek leírásában szerepet játszó szemantikai, szintaktikai, pragmatikai komponens — azaz a szöveggrammatika/szövegszintaxis, a szövegszemantika, illetve a szövegpragmatika — másképpen értelmezendő, mint a mondatgrammatika/mondatszintaxis, a mondatszemantika, illetve a mondatpragmatika. Az utóbbi időszak szövegtani kutatásai igyekeznek ennek az okát feltárni.

Egyetértek azokkal a kutatókkal, akik a szöveggrammatikát úgy értelmezik, mint a szöveg alapvetően értelmi-szemantikai, tartalmi-logikai összefüggésének grammatikai vetületét, amely a szövegmondatok síkján érhető tetten. Elvonatkoztatva nem beszélhetünk mondatgrammatikai és szöveggrammatikai jelenségekről, csak grammatikaiakról, amelyek vagy a mondat keretén belül játszanak szerepet az értelem kialakításában, vagy túlmutatnak a szövegmondat határán, ezért úgymond szöveggrammatikai jelenségekként vizsgálhatjuk őket.

BÉKÉSI ezt a kérdést „A kapcsolat problematikája” című tanulmányában a nyelvészet kompetenciájának szemszögéből közelíti meg. Áttekintésében egészen addig visszanyúl, amikor a szöveg szerkezetének kutatása még kívül rekedt a nyelvészet érdeklődési körén. Ennek oka szerinte alapvetően abban a leíró nyelvtani szemléletben gyökerezik, ahogy a nyelvészek az „alsóbb szintek”-hez közelítettek. Ennek a megközelítésnek a jegyében a nyelvész illetéktelen volt a nyelv denotatív funkciójának, „világtükröző oldalának” leírására, ugyanis a nyelvészet kompetenciája nem mutathat túl a grammatika keretein. Ennek egyenes következménye lett az, hogy a szövegszerkezet vizsgálatához nem lehet kielégítő a nyelvészet kerete. A klasszikus nyelvtan szerint grammatikai kapcsos-

---

¹³ A funktor+argumentuma(i) struktúra olyan „üres szerkezet”, amely a funktoron kívül azokat az összetevőket jelzi, amelyek az elemzendő szövegmondatban az adott funktor mellett megjelennek. Ez a struktúra pusztán formalizált modell, amelynek egyes összetevői bizonyos szabályokat követő lexikai behelyettesítés révén öltönek verbális formát.

lás legmagasabb szinten a mondatban fordul elő, a szöveg egységét szemantikai–gondolati–logikai viszonyok teremtik meg. Sok kutató szerint azonban a szövegbeli kapcsolások között is vannak — a lexikai-szemantikai kötőelemeken kívül — szintaktikaiak is, a mondatokban pedig a szintaktikaiakon kívül lexikai-szemantikaiak is.

Az a megállapítás tehát, hogy grammatikai kapcsoló eszközök legmagasabb szinten a mondatban fordulnak elő, oly módon módosítandó, hogy ez ugyan kötelező érvényű előfordulásukra igaz, de fontos szerepük van a szöveg textualitásának megteremtésében is. Ez utóbbi tényből kiindulva beszélhetünk szöveggrammatikáról, illetve szövegszintaxisról. A szövegszerkezet szintaxisán általában kétféle szövegszintaxist értenek:

- 1) Az egyik valóban szintaktikai természetű, de csak látszólag tartozik a szöveg szintjéhez, ugyanis eszközei elsősorban a mondat belső megformálásához járulnak hozzá, a szöveget csak a mondat építése által építik (a mondat szórendje, a hiányosság, az igei és a birtokos személyragok szerepe, mondatrészek egymásba való átmenete, pl. állítmány-jelző átmenet, anaforikus névmások, névelők).
- 2) A másik szövegszintaxis DEME mondatfogalmából nőtt ki, amely szerint a mondat lényege nem a forma, hanem a funkció, miszerint a mondat egy kommunikatív mozzanattal építi tovább a közlést. Ez a szövegszintaxis „a mondat egész és a szövegegységek tartalmi-logikai, mellérendelő viszonyú kapcsolásfajtáira épül” (BÉKÉSI 1979: 74).

BÉKÉSI a rövidszövegekbeli tömbösödés valóságos tipológiáját dolgozza ki. Hárommondatos szövegek szövegmondatainak viszonyát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy egy szövegmondat szórendjének megváltoztatása kihat a környező szövegmondatok megformáltságára is. Így válik a mondat szórendje — amely a klasszikus nyelvtan szerint a mondatgrammatika tárgya — szöveggrammatikai jelenséggé. Egy mondat szórendje és más mondatokhoz való tartalmi-logikai kapcsolódása ugyanannak a helyzetnek mondaton belüli és mondatok közötti kifejeződése. BÉKÉSI-nek ez a véleménye is alátámasztja azt, hogy nincs éles határ a szemantikai és a szintaktikai kapcsolat között (BÉKÉSI 1979: 74–76).

A mondatszemantika és a szövegszemantika viszonya a mondatgrammatika és a szöveggrammatika viszonyához hasonló vonalon tárható fel. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a mondatok szemantikája egyrészt összetevőinek lexikai-szemantikai jegyeiből, illetve az ezek viszonyaiból adódó jelentésből, másrészt a szövegegész értelmébe való beágyazottságukból adódó jelentésmódosulásokból jön létre. A szövegszemantika a szövegmondatok szemantikájából, illetve az ezek között fennálló tartalmi-logikai kapcsolatokból tevődik össze.

6.2.3. A pragmatika szerepe a szövegmondat-reprezentáció elméleti keretében

A nyelvészetben a pragmatika fogalma összefonódott a kommunikációban megvalósuló nyelvi formák aktualitásával, a kommunikációs helyzet tényezőitől való függőség nyelvi vetületével. Ezzel összhangban a nyelvészeti-pragmatikai elemzés az aktuális kommunikációs helyzetben létrejövő nyelvi alakulatok vizsgálatát jelenti. Ennek oka bizonyára a „nyelvrendszer-egység” és a „nyelvhasználat-egység” fogalmak értelmezésében keresendő: a rendszer elemei adott ko- és/vagy kontextustól független jelenségek, a nyelvhasználat elemei pedig éppen az aktuális ko- és/vagy kontextus függvényében valósulnak meg észlelhető megformáltságukban.

Ha a szemiotikai elemzés legtöbbünk által elfogadott, szintaktikára, szemantikára, pragmatikára való tagolódásából indulunk ki, az is láthatóvá válik, hogy a rendszerelemek vizsgálatában általában kizárólag szintaktikai és szemantikai, a használatelemekében szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szempontok érvényesülnek. Ez utóbbi esetben a pragmatikai aspektus meghatározza a nyelvi struktúrák szemantikai leírását is.

Ahhoz, hogy körültekintően meg tudjuk határozni a pragmatika helyét a szemiotikai textológiai alapon álló szövegmondat-reprezentáció diszciplináris keretében, célszerű mindenekelőtt átgondolnunk, hogyan értelmezhető a pragmatika a szemiotikai reprezentációban.

KANYÓ ZOLTÁN a szemiotikát úgy jellemezve, hogy „mint általános jelelmélet nem egyes nyelvek vizsgálatával, hanem a jelrendszerek általános tulajdonságaival foglalkozik”, felveti, hogy a „szemiotika rendszerén belül célszerű megkülönböztetni a »tiszta« szintaxist, szemantikát, [...] pragmatikát a leíró jellegű szemiotikai részdiszciplínáktól: az előbbieket műnyelvek (pl. matematika nyelvének), az utóbbi pedig egy természetes nyelv különböző jelelméleti vonatkozásait írják le” (KANYÓ 1972: 111–112). Dominánsan verbális szövegek vizsgálata tehát leíró szemiotikai megközelítést kíván.

Mivel a szövegmondatok reprezentációjának legproblematisabb pontja azoknak a jelenségeknek a leírása, amelyek — pragmatikai vonatkozásuk miatt — a nyelvészet határterületére esnek, központi kérdés a pragmatika meghatározása a nyelvtudomány vonatkozásában. Ehhez célszerű áttekinteni röviden, hogy a pragmatika miképpen illeszkedik bele (ha egyáltalán beleilleszkedik) néhány olyan elméleti keretbe, amely a szövegmondat-reprezentáció alapjául is szolgál.

Ahogy KANYÓ is rámutat, DE SAUSSURE strukturalista felfogását két lényeges mozzanat jellemzi: a jel fogalmának meghatározása és a „langue – parole” elmélete. Mindkettő azt támasztja alá, hogy DE SAUSSURE a nyelvi rendszerből kizárja a pragmatikát. DE SAUSSURE szerint ugyanis a jel két síkon valósul meg, szintaktikain és szemantikain, ezt mutatja a jelölő és a jelölt megkülönböztetése

a köztük lévő viszony (a jelentés) figyelmen kívül hagyásával. A Chomsky-féle generatív grammatika DE SAUSSURE-t követve a nyelvi rendszert szintaktikai és szemantikai síkon értelmezi, a „langue – parole” szembenállás megfelelőjeként a „kompetencia – performancia” fogalompárt vezeti be.

PETŐFI egy integratív nyelvelmélet létrehozásának lehetőségét keresve a jelenkori nyelvészet fejlődésének főbb állomásait tekinti át, és a pragmatika helyzetét illetően is lényeges megállapításokat tesz (PETŐFI 1994: 17–20). A Chomsky-iskolával párhuzamba állítva MONTAGUE univerzális grammatika-elméletét emeli ki. PETŐFI szerint MONTAGUE univerzális grammatikájának célkitűzése „a szemiotikai értelemben vett *szemantika* — és részben a *pragmatika* — körébe tartozó viszonyok pontos leírása. [...] MONTAGUE révén nemcsak azáltal jött létre egy teljesebb integrált elmélet létrehozásának lehetősége, hogy a Montague-féle szemantika a Chomsky–Katz-féle pszeudó-szemantikával szemben valódi szemantika, hanem azáltal is, hogy ő megtette az első lépéseket a pragmatikai aspektus formális leírása felé, ezáltal is kibővítve a logikai eszköztár nyújtotta lehetőségeket” (PETŐFI 1994: 18–19).

A pragmatikai kutatásokat befolyásoló másik fő irányzatnak PETŐFI a beszédaktus-elméletet tekinti, AUSTIN és SEARLE munkáira utal, akik a beszédaktus lokucionáris, illokucionáris és perlokucionáris értékét elemzik.

A Montague-féle grammatikaelmélet és a beszédaktus-elmélet koncepciója is azt a törekvést mutatja, hogy a nyelvi megnyilatkozásokat teljes szemiotikai keretben (azaz pragmatikai szempontból is) írják le.

Fontos azt is látnunk, hogy az említett elméletekben a kutatás tárgyai tehát megnyilatkozások, azaz mondat nagyságrendű egységek, ahogyan abban a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modellben, amely a PETŐFI által alkotott szemiotikai textológiai keretben a szövegmondatokhoz rendelhető rendszermondatokból kiindulva írja le az adott ko- és/vagy kontextusban megvalósuló szövegmondatok szemantikai, szintaktika, pragmatikai sajátosságait (DOBI 2000).

KANYÓ a strukturalista és a generatív elméletről megállapítja, hogy a nyelvtudomány akkori fejlettségének nem róható fel a pragmatika imént bemutatott megítélése, mert a tudományos vizsgálódás mindig a szintaktikából kiindulva a szemantikán keresztül jut el a pragmatikáig. A nyelvészetet a szemiotikával összevetve arra mutat rá, hogy a szemiotika éppen ellenkezőleg ítéli meg a pragmatika helyzetét, „egyenesen abból indul ki, hogy a pragmatikai viszony a jelrendszer egyik alapvető, meghatározó relációja” (KANYÓ 1972: 112). Ha a nyelvi jelek leírásában érdekelt nyelvészeti (rész)diszciplínákat (a szemantikát, a szintaktikát) vesszük szemügyre, nyilvánvalónak tűnik KANYÓnak az a véleménye is, hogy „a jel a valóságban mindig pragmatikai relációkba beágyazva jelenik meg, s a szemantikai és szintaktikai szint voltaképpen nem tekinthető másnak, mint absztrakciónak. E szinteket azonban nem szabad fölösleges fikciónak tartani, bennük a bonyolult jelviszony alapvető jelentőségű aspektusai jutnak

kifejezésre” (KANYÓ 1972: 108–109). Nyilvánvaló tehát, hogy a pragmatika kiszorítása a nyelv elméletéből azt eredményezheti, hogy a jelnek éppen jeltermészetéről feledkezünk meg.

A tisztán nyelvészeti megközelítésekhez MONTAGUE univerzális nyelvtana és a beszédaktus-elmélet is alapvető szemléletbeli változást eredményez. Az előbbi célkitűzése a szemantikai viszonyokon kívül a pragmatikai viszonyok vizsgálata is; az utóbbi a beszédtert tekintve vizsgálata tárgyának minden nyelvi jelenséghez pragmatikai alapon közelít.

A pragmatika megítélése tehát — bizonyára az itt említett két irányzat hatására is — az utóbbi évtizedekben megváltozott, KANYÓ három lényeges koncepciót is említ, melyek azt bizonyítják, hogy figyelemre méltó kísérletek születtek arra, hogy a pragmatika helyét a nyelvelméleten belül jelöljék ki. Az első — HARTUNG és kutatócsoportja — alapállása az, hogy a nyelvhasználatot társadalmi tevékenységként felfogott kommunikációként kell értelmezni, így azokra a kérdésekre, amelyeket a pragmatika és a nyelvtudomány kapcsolata vet fel, a társadalmi kommunikációkutatás adhat választ, amelyben elsősorban a nyelvészet, a szociológia, a pszichológia, a filozófia érintettek. Ebben az elképzelésben voltaképpen egy — szemiotikai értelemben vett — általános pragmatika és egy természetes nyelv leíró pragmatikájának igénye rajzolódik ki (KANYÓ 1972: 114). A lipcei nyelvész kör a pragmatikai viszonyok nyelvészeti megközelítésére két diszciplínát tart alkalmasnak: a nyelvészociológiát (amely a társadalom rendszeréből indul ki) és a szociolingvisztikát (amely a nyelvi rendszert veszi alapul). Harmadikként ugyanennek a körnek egy másik csoportja által képviselt elképzelést említ: CONRAD és STEUBE a kompetencia értelmének kiszélesítését javasolja, vagyis azt, hogy a nyelvi kompetencia körébe ne csak annak eldöntése tartozzon, hogy egy adott mondat grammatikailag helyes-e, vagy sem, hanem azé is, hogy az adott mondatot helyesen használták-e fel, azaz megfelelő szituációban, helyen stb. (KANYÓ 1972: 113–117).

A nyelvi kompetenciát kiszélesíteni kívánó elképzeléssel hozható párhuzamba a beszédaktus-elmélet „kommunikatív kompetencia” fogalma. Míg a nyelvi kompetencia tisztán grammatikai szabályok ismeretét feltételezi, amelyek alapján helyes mondatokat hozhatunk létre, a kommunikatív kompetencia arra vonatkozó kommunikatív szabályok ismeretét feltételezi, hogy miképpen használhatjuk a nyelvi rendszer mondatait beszédaktusokra). HABERMAS kommunikatív kompetencián a kölcsönös megértésre irányuló beszélőnek azt a képességét érti, hogy „a jól alkotott mondatokat kapcsolatba hozza a valósággal” (HABERMAS 1997: 230).

A rendszermondatokra ez az elképzelés úgy ültethető át, hogy bár valóságos kontextus híján ezek kommunikatív használati értékéről nem beszélhetünk, de a rendszermondatok struktúrája magában rejtje azokat a potenciális körülményeket, amelyek között e mondatok helyesnek ítéltetnek.

A rendszermondatok pragmatikája ebben a megközelítésben tehát azt jelenti, hogy bármelyik rendszermondathoz hozzá tudjuk rendelni azt a kontextust (elképzelt, hogy egyszerre többet is), amelyben kommunikatív funkciót tölthet be. A potenciális kontextus megadása itt abban áll, hogy leírjuk azokat a szemantikai, szintaktikai, pragmatikai tulajdonságokat, amelyekkel az adott mondatot megelőző (és/vagy követő) szövegmondatnak és/vagy a beszédhelyzetnek rendelkeznie kell. (Olyan kritériumokra kell itt gondolnunk, mint pl. meghatározott összetevő(k) ismertsége vagy ismeretlensége a szövegelőzmény, vagy a szituáció alapján; szembeállító ellentétezés stb.) Megállapításomat az alábbi rövid példával illusztrálom.

Az alábbi szövegből kiemelt szövegmondatot szeretnénk megvizsgálni:

*Albert szomszédságába egy fiatal nő költözött. A jövevény megtetszett a férfinak, aki sokáig tűnődött, hogyan közeledjen hozzá. **Végül virágot küldött neki.***

A kiemelt szövegmondatot bizonyára mindannyian helyesnek ítéljük, azaz olyannak, amely megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket szövegkörnyezete és a feltételezett szituáció szab meg számára. Az adott szövegmondatnak megfeleltethető rendszermondat a *küld vki vmit vkinek vmikor* funktor+argumentumai struktúrából származtatható, amelynek verbális síkon — a változók helyére lexikális elemeket helyettesítve be — a *Küldött Albert virágot a nőnek végül.* mondat felel meg. Ennek a struktúrának a nyelvi rendszer keretében megannyi potenciális variációja létezik: eltérő lehet az összetevők lineáris elrendezése, bizonyos összetevők a nyelv működésének szabályait követve elhagyhatók vagy névmással helyettesíthetők. Ilyen változtatások eredményeként áll elő a *Végül virágot küldött neki.* rendszermondat is, amely az alábbi használati feltételeket kívánja meg:

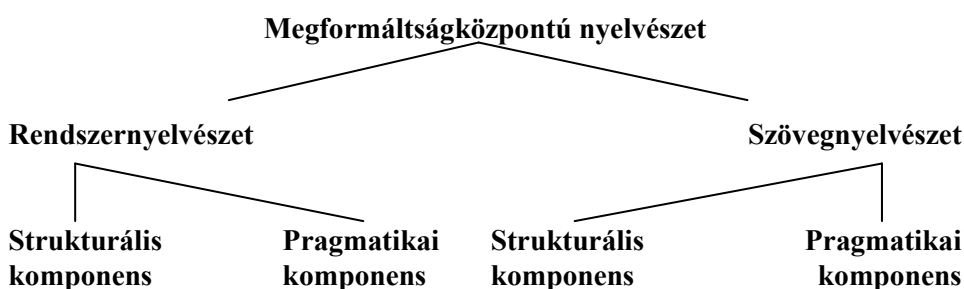
- a szövegelőzményből egyértelműen kiderül, hogy ki végzi a cselekvést, azaz melyik verbális elem helyettesíthető be az adott rendszermondatban nem kifejtett *vki* alanyi összetevőként;
- a szövegelőzményből egyértelműen kiderül, hogy melyik verbális elemmel azonosítható a *neki* névmás;
- a szövegelőzményből kiderül, hogy a mondatban foglalt cselekvést már valamiféle cselekvéssor megelőzte (a *végül*-höz kapcsolódó pragmatikai előfeltevéstről van itt szó);
- a szövegelőzmény alapján (illetve a szövegelőzmény ismeretében elképzelhető szituáció alapján) feltételezhető, hogy más összetevő is állhatna a *vmit* argumentum helyén, amelyről a fenti szórend — pontosabban az adott szórend által kifejezett kizáró ellentétezés — azt az információt nyújtja, hogy nem azt küldött a nőnek Albert, hanem virágot.

A potenciális használati feltételek megfogalmazásakor nyelvi ismereteinken túl egyrészt a nyelv használatára, másrészt a valóságra vonatkozó ismereteinkre

(ezeken belül az egyéni tapasztalatainkra és elvárásainkra) is támaszkodunk, azaz a pragmatikai aspektus nem zárható ki a nyelvi rendszer kereteiből sem.

Ha az elemzett szövegmondat jól formált, akkor az imént felsorolt potenciális feltételek teljesülnek benne. Úgy látszik tehát, hogy a szövegmondatok pragmatikai meghatározottsága — a potencialitás síkján — a nekik megfeleltethető rendszermondatokban is jelen van. HABERMAS — a megnyilatkozásokban az egyetemes pragmatika sajátosságait keresve — fogalmazza meg, hogy „a beszélő, amikor egy jól alkotott mondatot egy megértésre irányuló cselekvésbe tesz át, akkor pusztán azt aktualizálja, ami inherensen megvan a mondat szerkezetben” (HABERMAS 1997: 229).

Ezzel a feltételezéssel összhangban gondolandó tovább a nyelvi egységek reprezentációjának diszciplináris kerete: az elmondottak alapján azt állíthatjuk, hogy pragmatikai vonatkozása nemcsak a szövegnyelvészetnek van, hanem a pragmatikai aspektus a rendszernyelvészet keretén belül is szerephez jut. Ennek megfelelően célszerűnek látom a rendszernyelvészet és a szövegnyelvészet keretén belül is egy strukturális és egy pragmatikai komponens megkülönböztetését.

A rendszernyelvészet strukturális komponense a mondatok nyelvi megformáltságának lexikoszintaktikai, szemantikai leírásával foglalkozik.

A szövegnyelvészet strukturális komponense a szövegmondatnak megfeleltethető rendszermondat levezetését reprezentálja, azaz az aktuális szövegkörnyezetben és/vagy kommunikációs helyzetben megjelenő hiányos vagy teljes szövegmondatoknak hiányos vagy teljes rendszermondatokat feleltet meg. Ebben, valamint az esetleges kiegészítések végrehajtásában és magyarázatában a nyelvre, illetve a nyelvi elemek működésére vonatkozó ismereteinken túl szövegnyelvészeti/szövegtani ismeretekre, valamint a világra vonatkozó tudásra is támaszkodik.

A rendszernyelvészet pragmatikai komponense (a nyelvi rendszer elemei használatának nyelvészet) annak vizsgálatával és leírásával foglalkozik, hogy a rendszer elemei milyen feltételek teljesülése esetén válhatnak valamely kontextus és/vagy kotextus részévé. Ez a nyelvészeti ág a rendszermondatokból potenciális szövegmondatok halmazát hozza létre. Ebben az értelemben a potenciális

szövegmondatok pragmatikai paraméterekkel ellátott rendszermondatok, ahol a pragmatikai paraméter kifejezés úgy értendő, hogy a rendszermondatoknak nincs referenciájuk, míg a potenciális szövegmondatok potenciális referenciával rendelkeznek. A szemiotikai textológia keretében a „kotextus” fogalma egy adott szövegmondat verbális szövegkörnyezetét, a „kontextus” fogalma pedig azt a szituációt jelenti, amelyben egy adott szövegmondat kommunikációs funkciót tölt be.

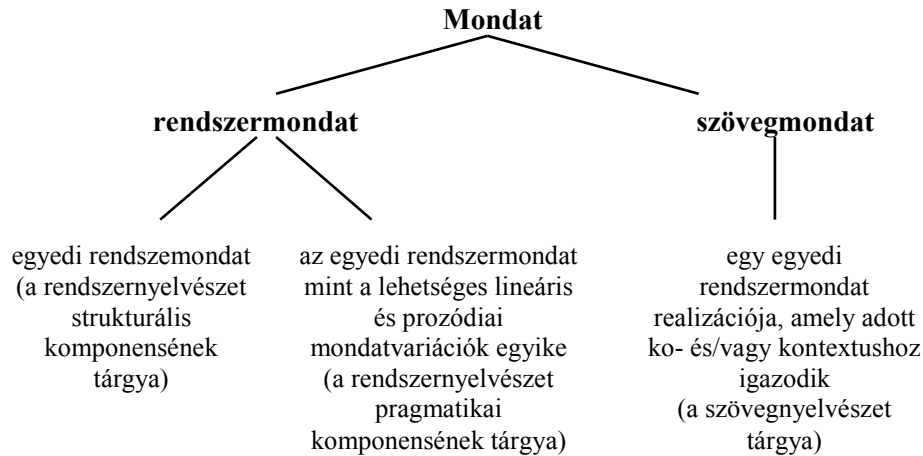
A szövegnyelvészet pragmatikai komponense annak leírását biztosítja, hogy az adott szövegben/szövegmondatban egy szövegmondatnak megfeleltetett rendszermondat potenciális használati feltételei közül melyik miképpen teljesül, azaz hogy az adott szövegmondatban az aktuális ko- és/vagy kontextuális feltételek verbális szinten milyen morfoszintaktikai, szintaktikai, (nyelvi)-szemantikai, prozódiai jelenségekben nyilvánulnak meg (pl. grammatikai utalások, korreferenciális kifejezések, linearizáció, prozódiai jegyek stb.). Ez a komponens választ keres arra a kérdésre is, hogy az adott szövegmondatnak az adott szöveghelyen miért éppen az adott logikai felépítésű, lineáris elrendezésű, prozódiai struktúrájú megformáltsága fordul elő; illetve e kérdés megválaszolásához milyen ismeretekre van szükség: elegendők-e a nyelvi rendszerre, a nyelvi rendszer elemei működésére, valamint a szövegre vonatkozó (ezek között szövegnyelvészeti ismereteinken túl szövegtani) ismereteink, avagy ezeken kívül a világra vonatkozó ismeretekre is szükség van.

Az, hogy mind a rendszernyelvészeti, mind a szövegnyelvészeti elemzés strukturális és pragmatikai aspektust is mutat, az itt vázolt szövegmondat-reprezentáció elméleti alapállását jellemzi: a szerkezeti elemzés csak a pragmatikai befolyásoltság figyelembevételével lehet releváns.

6.3. Szövegmondat (szöveg) – rendszermondat

A nyelvészetek megkülönböztetése — ahogy ez az eddigi fogalomértelmezésekből is kiderül — az általános (differenciálatlan) mondatterminus helyett megkívánja a **rendszermondat** és a **szövegmondat** megkülönböztetését. Ezek szintaktikailag megegyeznek, de pragmatikájuk és szemantikájuk más: pragmatikai paraméterei, így aktuális referenciális értéke csak a szövegmondatnak van. (A referenciális érték *aktuális* jelzőjének az a szerepe, hogy a lehetséges szövegmondat-változatokhoz rendelhető potenciális referenciális értéktől megkülönböztessük.)

Az alábbi ábra a mondat fentiek szerint értelmezett két „arcát” szemlélteti:

Az egyedi rendszermondat fogalma a szövegmondat-reprezentáció keretében úgy értelmezendő, hogy — bár a rendszermondat fogalma elvonatkoztatás eredménye — a szövegmondatok adott keretben történő leírásában egyedi szövegmondatokhoz rendelhető egyedi rendszermondatok reprezentációjából indulunk ki.

A fentiek szerint értelmezett rendszermondat és a szövegmondat viszonylatában a szöveget egyetlen szövegmondatból vagy szövegmondatok láncából álló képződménynek tartjuk, melynek vannak pragmatikai, vagyis az adott megvalósulás körülményeitől függő, és vannak inherens tulajdonságai is. (Vö. PETŐFI—BENKES 1998: 15–26.)

Ismeretes, hogy mondat nagyságrendű nyelvi egységek leírásával több deskriptív irányzat foglalkozik (egy részük morfológiai, lexikoszintaktikai, szintagmatikai stb. vizsgálatokra is támaszkodik), de többnyire tisztán nyelvészeti elméleti keretük miatt nem nyújthatnak kielégítő alapot olyan jelenségek elemzésében, amelyek egy adott kontextus és/vagy kontextus függvényében realizálódnak. Ez az észrevétel szolgál motivációul ahhoz, hogy olyan szövegmondat-reprezentációs modellt próbáljak alkotni, amely szövegelemzés szolgálatába is állítható.

A nyelv elemzésének kiindulópontja a megnyilatkozás, amelyet a mai fogalomhasználatban leginkább a „szövegmondat” terminussal illehetünk. A „szövegmondat” terminus egyszerűen szólva olyan mondatot jelöl, amely szöveggént vagy szövegben, azaz a szöveg szerkezeti egységeként fordul elő. Természetét döntő mértékben az határozza meg, ami a szöveg meghatározó jegye is: az aktualitás, az egyedi kommunikációs helyzethez való igazodás.

Mivel a szövegmondatok leírásában a szövegmondatokhoz rendelhető rendszermondatok elemzésére támaszkodom, lényeges, hogy ez a két egység hogyan viszonyul egymáshoz.

Számos tanulmány foglalkozik a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat viszonyának kutatásával, jellemzésével. Ezek többsége ezt a mondat szintjén teszi, ahol az absztrakció (a nyelvi rendszer) és a működés (a nyelvhasználat) talán a legszemléletesebben különül el egymástól.

KÁROLY SÁNDOR húsz évvel ezelőtt megjelent „Mondat és megnyilatkozás” című munkája (KÁROLY 1980–1981) összefoglaló áttekintésre törekedve értékeli és jellemzi azokat a fogalmakat, amelyeket a szakirodalom e két jelenségnek megfelelő értelemben alkalmaz. KÁROLY tanulmányát ma is nagy jelentőségűnek tartom, a két kategóriát több aspektusból nagy alaposággal jellemzi.

Bármilyen tudományos igényű kutatásból ismeretes, hogy fogalmak átértékelődnek, változnak. KÁROLY a két kategória megjelölésére használt fogalmak alakulását történeti szempontból is vizsgálja. Abból indul ki, hogy a mondat jelenségén belüli differenciálódások vezettek oda, hogy megszületett az igény a már nem teljesen egységes jelenség olyan elnevezésére, amely a felfedett eltéréseket is kifejezi.

A megnyilatkozás megnevezéseként találjuk HARRIS munkájában (1951) az „utterance” fogalmát, amelyet ő úgy határoz meg, hogy „a megnyilatkozás egy személy (egyén) beszédének azon szakasza, amely előtt és után a beszélő szünetet tart (csöndben van)”. (Az „utterance” szót ANTAL LÁSZLÓ szintén megnyilatkozásnak fordítja.) KÁROLY még egy figyelemre méltó adatot említ: SZABÓ DÉNES használja először a „megnyilatkozás” helyett a „nyilatkozat” terminust azzal a magyarázattal, hogy „a nyilatkozat szónak annyi előnye van a megnyilatkozással szemben, hogy nomen acti jelentésű, amire tehát éppen szükség van, míg a megnyilatkozás, akár az angol „utterance” szó nomen actionis (‘énonciation’) és nomen acti (‘énonce’) jelentést egyaránt hordozhat” (KÁROLY 1980–1981: 49). A két fogalom közötti választás szükségessége teljesen megalapozott, ha csak a szöveg statikus és dinamikus megközelítését idézzük fel, vagy azt a két fő irányzatot, amely a szövegnek és a szöveg mondatainak elemzésekor főként annak megítélésében tér el egymástól, hogy a szöveg és annak részeként a szövegmondat maga a cselekvés-e (beszédtett), avagy a cselekvés eredménye (i. h.).

TELEGDI ZSIGMOND — KÁROLYÉNÁL valamivel korábbi — „Nyilatkozat mint indícium” című tanulmányában — mint ahogy a cím is utal erre — a „nyilatkozat” terminust használja annak a szerkezetnek a megnevezésére, amely „elsősorban egy mondatot realizál (valósít meg), azaz egy nyelvi jelekből álló szerkezetet, amely maga is ilyen (azaz nyelvi) jel” (TELEGDI 1976: 279). PÉTER MIHÁLY is a „nyilatkozat” terminust választja, tudomásul véve KÁROLY érvelését is (PÉTER 1986: 3). KÁROLY döntését a „megnyilatkozás” elnevezés mellett azzal indokolja, hogy „a nyilatkozat a köznyelvben már lefoglalt jelentésű (‘déclara-

tion'), s mi több, olyan fogalmat jelöl, amelyre a nyelvészetben is szükség lehet mint egy beszédettfajta...” (KÁROLY 1980–1981: 49).

KÁROLY rámutat arra is, hogy „a megnyilatkozás nem egyszerűen mondat, hanem mindenekelőtt: konkrét és kimondott (leírt) mondat, ezenkívül pedig olyan parole (performancia) jelenség, amely egyértelműen nem is azonosítható mindig a mondatnak tartott egységgel” (i. h.). KÁROLY észrevétele — az elméletalkotás szempontjából is — nagyon lényeges mozzanatokat tartalmaz: (1) a mondattal szemben a megnyilatkozás konkrét, egyedi; (2) a mondat szóban és írásban egyaránt aktualizálódhat; (3) a megnyilatkozás a használat (performancia) egysége, amely nem mindig azonos a neki megfelelő rendszeregységgel, a mondattal.

Egy megnyilatkozás konkrétsága és egyedisége azt jelenti, hogy szerkezete igazodik az aktuális kommunikációs helyzethez — amelynek közege hangzó vagy írott is lehet —, illetve az őt megelőző, vagy követő megnyilatkozásokhoz (ha vannak ilyenek), ahol a szerkezet szemantikai, logikai, szintaktikai, prozódiai síkon egyaránt értendő. Az agyban zajló kognitív folyamatok beható ismerete nélkül is sejthető, mi játszódik le agyunkban olyankor, amikor mondatokat fűzve egymás után nyelvi formába öntjük gondolatainkat. KÁROLY a következőképpen jellemzi ezt a folyamatot: „Az egyes mondatokat, még mielőtt kimondtuk volna őket, a kimondással egy időben egymáshoz viszonyítjuk, s e változás lényeges változásokat visz a mondatokba: szerkezetükből elmaradnak bizonyos ismétlődő részek, másrészt belekerülnek az egymásra vonatkozás, egymásra utalás bizonyos grammatikai elemei. A szöveg egymáshoz kapcsolódó mondatai így eltérnek attól a mintától, amelyet a grammatikai szabályok előírnak egy önmagában álló mondat számára. De az ember a kimondott, s a szomszéd mondatokhoz viszonyított, s ennek következtében hiányos vagy többletelemeket tartalmazó mondatokat a mintához viszonyítja, teljesnek és befejezettnek érzi. A kimondott (vagy leírt) és a grammatikai szabályok által megalkotható, „szabályos” mondat közti különbséget fejezi ki az új terminológia: az előbbit *megnyilatkozásnak* nevezi, az utóbbi számára megőrizte a hagyományos *mondat* elnevezést. [...] a szituáció konkrétságát csak a megnyilatkozások, a szövegmondatok érik el” (KÁROLY 1980–1981: 50–51).

Az a többletinformáció, amelyet a nyilatkozat a mondathoz képest tartalmaz nem tisztán nyelvi eszközökkel valósul meg, PÉTER szavaival élve: „szemiotikai szempontból nem egyenmű” (PÉTER 1986: 7). Ha a többletinformációkat „nyelviségük (nyelvközelségük)” szerint kívánjuk csoportosítani, akkor PÉTER MIHÁLY szerint a többletinformáció három síkját különböztethetjük meg: (1) A beszélő neméről, koráról, lelkiállapotáról stb. árulkodó információt általában a hangképzés sajátosságai közvetítik. „Szemiotikai szempontból ezek a jelenségek szimptomák, amelyek oksági összefüggésben állnak a beszélő pszichoszomatikus állapotával, s így nem tekinthetők nyelvi tüneteknek” (i. h.). (2) A beszélő

társadalmi, nyelvjárási hovatartozásáról, műveltségéről valló információk még mindig nem tisztán nyelvek, de már közelebb állnak hozzá. Ezeket a jeleket PÉTER indíciumnak vagy nyelvi szimptomának nevezi. (3) Végül van a többlet-információknak egy harmadik rétege, amelyet úgy jellemez, hogy „szervesen illeszkedik a nyilatkozat értelmébe, és amelyet részben lexikai és grammatikai, részben sajátos dinamikus rendszert alkotó, de mindenképpen nyelvi eszközök (szórend, intonáció) hoznak létre” (i. h.). Ide sorolja PÉTER a nyilatkozat illokúcióját, az aktuális tagolást, az érzelmi megnyilvánulások nyelvi kifejezőeszközzeit, bizonyos tágabb jelentéskategóriákat (pl. erősítés, nyomósítás, gyengítés stb.), azaz azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek a nyilatkozat pragmatikai síkjához tartoznak, és amelyeket „pragmatikus jelentés” névvel jelölünk (i. h.).

A mondatok logikai megítélése hozza be a nyelvleírásba a propozíció fogalmát, amelynek értelmezése a kutatási eredmények feldolgozása során folyamatosan változik. A klasszikus formális logikában a propozíció logikai ítéletet jelent, amely a gondolatnak az a formája, „amely a valóság valamely részéről valamit állít vagy tagad” (PÉTER 1986: 3). A szimbolikus logika kizárja keretéből a gondolat síkját, és a propozíciót úgy értelmezi, mint „magának a valóságnak valamely részét, mintegy a »dolgok állását«, azt, amit állítani vagy tagadni lehet” (i. h.). A propozíció fogalmát magam is alkalmazom a szövegmondatok reprezentációjában abban az értelemben, amely akkor alakult ki, amikor „felismerték a lehetséges »modus«-ok sokféleségét. Ekkor propozíción azt a szemantikai invariánst kezdték érteni, amely a közlési célok változása mellett változatlan marad; vagyis e felfogás szerint a propozíció nemcsak az, amit állítunk, hanem az is, amit kérdezzünk, kérünk, tanácsolunk, parancsolunk stb.” (i. h.).

A KÁROLY SÁNDOR által megnyilatkozásnak nevezett jelenségre én a „szövegmondat” terminust használom azzal a kitételrel, hogy nem tartom őket teljesen azonosnak; a szövegmondattal oppozícióban a „mondat” fogalma helyett a „rendszermondat” terminus áll.

A rendszermondatok leírásában legmaradandóbbat ez idáig véleményem szerint a generatív grammatika kormányzás és kötés elmélete alkotta. Az ennek keretében értelmezett mélystruktúra és felszíni struktúra viszonya annak az összefüggésnek felel meg, amely a rendszermondat és a között a mondat-szerkezet között áll fönn, amelyik potenciális szövegmondatnak nevezhető. A generatív felszíni struktúra azért nem azonosítható a szövegmondattal, mert a generatív elemzés nem lép ki a nyelvhasználatba. Azaz a szintaktika és a szemantika síkján marad, a pragmatikai síkot természeténél fogva nem a nyelvi kompetenciához sorolja. A nyelvhasználatlaltal a generatív grammatika performancia fogalma állítható párhuzamba.

A rendszermondat és szövegmondat viszonya legkifejezőbben talán az „elvont – konkrét”, „absztrakt (absztrahált) – aktuális (aktualizált)” fogalom párokkal adható meg. Leegyszerűsítve ezt a viszonyt azt mondhatjuk, hogy a rend-

szermondatok a grammatikai szabályok ismeretében megalkotható mondatok, a szövegmondatok pedig ezeknek a mondatoknak egy aktuális szituációban és/vagy szövegkörnyezetben való aktualizációi. Ha kapcsolatukat fordított irányban, a szövegmondat felől közelítve kívánjuk vázolni, a rendszermondathoz úgy jutunk, ha a szövegmondatokat megfosztjuk azoktól a jegyeiktől, amelyek éppen a konkrét szituációba és/vagy szövegkörnyezetbe ágyazottságuk eszközei, azaz — KÁROLY szavaival élve — „dekontextualizáljuk” őket.

KÁROLY a rendszermondatot és a szövegmondatot — pontosabban a mondatot és a megnyilatkozást — több síkon vizsgálva szemléletes eredményre jut. Tanulmánya tanulságos áttekintést, összegzést nyújt:

„1. A hangás szintje.

mondat: fonémák és prozodémák sora (prozodémákon a mondat grammatikai szabályaihoz tartozó prozódiai sémákat értem).

megnyilatkozás: a fonémák és prozodémák egyéni és ad hoc realizációi a beszédben.

2. A jelentés szintje.

a/ mondat: különböző okból lehet többértelmű.

megnyilatkozás: a konkrét beszédhelyzetben egyértelművé válik.

b/ mondat: a „beszédtett” szempontjából csak potenciálisan értékelhető.

megnyilatkozás: a konkrét beszédhelyzetben illokúciós értéket kap.

c/ mondat: a mondatban „üres” morfémák lehetnek (deiktikus és anaforikus névmások).

megnyilatkozás: az üres morfémák tartalmassá válnak, ezáltal is lehetővé válik a referenciális jelentés.

d/ mondat: a mondat jelentése a lexémák szótári jelentésének a kapcsolatából (és csak ezekből) áll elő.

megnyilatkozás: a mondatot alkotó lexémakapcsolatok jelentése a szövegből (és a szituációból) kiegészül.

e/ mondat: a mondat jelentése csak a verbális jelek kapcsolatából áll elő.

megnyilatkozás: a mondat jelentése a prozódiai és a paralingvisztikai elemekkel (gesztus, mimika stb.) kiegészül.

3. A morfoszintaktikai struktúra szintje.

mondat: teljes struktúra.

megnyilatkozás: a/ teljes struktúra; b/ hiányos struktúra; c/ többletstruktúra (egy mondatból kifelé mutató kötőszóval); d/ tagolatlan megnyilatkozás;

e/ szabálytalan hibás) struktúra.

4. Az aktuális tagolás szintje.

mondat: semleges.

megnyilatkozás: téma–réma struktúra (szórendi, prozódiai elemekkel).

5. Az indexális információ szintje.

(*Indexális* az *index* szó származéka, az indexnek mint jelfajtának azzal az értelmezésével, amelyben szemben áll a *szimbólummal* és az *ikonnal*.)

mondat: itt erről nem beszélhetünk.

megnyilatkozás: ez a szint létezik (prozódiai és paralingvisztikai elemekkel)” (KÁROLY 1980–1981: 52–56).

KÁROLY észrevételei a rendszermondatról és a megnyilatkozásról hasznos adalékul szolgálnak a kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció elméleti keretében értelmezhető rendszermondat és szövegmondat fogalmának meghatározásában is. Azt azonban fontos látnunk, hogy KÁROLY megnyilatkozás fogalma „összemossa” — mivel nem is célja különbséget tenni — a szövegmondat-reprezentáció keretében potenciális szövegmondatnak és szövegmondatnak nevezett szerkezetek jellegzetességeit. (Így pl. az aktuális tagolás és az ehhez kapcsolódó prozódiai sajátosságok már a nyelvi rendszer egységeként felfogható potenciális szövegmondatokat is jellemzik.)

6.3.1. A mondat jelentéséről, valamint a szabálytalanul szerkesztett és a tagolatlan mondatok reprezentációjáról

A mondat jelentésének értelmezésekor a névmásokról szólva KÁROLY HENDRICKS-re hagyatkozunk: „a rendszermondat szintjén még csak forikus névmásokról beszélhetünk, ezeknek anaforikus vagy exoforikus (deiktikus) funkciója csak a szövegmondatokban válik szét” (KÁROLY 1980–1981: 53). Ehhez kapcsolódva csupán apró észrevételként jegyzem meg, hogy az anafora fogalma helyett talán az „endofora” fogalom használata lenne helyesebb, hisz a KÁROLY által felállított oppozícióból kiderül, hogy szövegen belül és kívül utaló névmásokról van itt szó. És tudjuk, hogy a névmási — tágabban értelmezve a névmási határozószói — utalás ugyanúgy lehet kataforikus szerepű is.

Szintén a jelentéssel kapcsolatban mutat rá KÁROLY egy nagyon fontos terminológiai kérdésre. ANTAL LÁSZLÓ észrevételére utal, aki „a mondat jelentésének a szöveg tartalmától való elkülönülését műszóval is elkülönítené: *tartalom*nak nevezné a mondat (mondhatjuk úgy is: *rendszermondat*) *jelentésével* szemben. Eszerint a *megnyilatkozás* magába foglalná a mondat jelentését + a szövegből feltöltődött tartalmát.” ANTAL „Szöveg, nyelv, tartalom” című munkájában a mondat helyét — jelentése alapján — a következőképpen jelöli ki: „Ha elfogadjuk, hogy a mondat a jelentés legnagyobb és a tartalom legkisebb egysége, akkor a mondat kitüntetett, különleges helyzetét egy újabb oldalról támasztottuk alá. Hisz ebben az esetben a mondat lesz az az elem, amelyen keresztül a jelentés tartalomná válik, a mondat pedig autonóm grammatikai egységből szövegrésszé” (ANTAL 1979: 70).

ANTAL tehát a jelentés és tartalom viszonyában az elvont (aktuális szituációtól és/vagy szövegkörnyezettől független) és a konkrét (aktuális szituáció és/vagy szövegkörnyezet által befolyásolt) viszonyát fedezi föl.

FREGE „Sinn und Bedeutung” című tanulmányában az ANTAL által jelentésként és tartalomként elkülönített két jelenség árnyaltabban jelenik meg.

FREGE szavak (nevek = Eigennamen) jelentéséből és értelméből indul ki. A Sinn és a Bedeutung fogalmakat használja, és az ezek köré épített rendszert vetíti a mondatok szemantikájára is. A szó nagyságrendű egységekkel kapcsolatban a fenti fogalmakat úgy értelmezi, hogy a jelentés (Bedeutung) az a tárgy, amelyet az adott nyelvi jel jelöl. A nyelvi jel értelme (Sinn) pedig olyasvalami, ami a verbális síkhoz kötődik (értelmezése szerint ez a sík jelenik meg a szótári explikációkban). FREGE a két jelenség viszonyát úgy definiálja, hogy „Ein Eigenname (Wort, Zeichen, Zeichenverbindung, Ausdruck) drückt aus seinen Sinn, bedeutet oder bezeichnet seine Bedeutung. Wir drücken mit einem Zeichen dessen Sinn aus und bezeichnen mit ihm dessen Bedeutung”¹⁴ (FREGE 1892/1966: 46). FREGE német nyelvű példájával élve: a Morgenstern és az Abendstern ugyanazt a tárgyat (az esthajnalsillagot) jelöli, tehát a jelentésük ugyanaz. Az értelmük viszont különböző.

Dolgozatom célja szempontjából FREGENEK a mondatok jelentéséről vallott elképzelése érdekes igazán: „Die Gedanke kann also nicht die Bedeutung des Satzes sein, vielmehr werden wir ihn als den Sinn aufzufassen haben.”¹⁵ Frege tanulságként felteszi a kérdést: „Wie ist nun aber mit der Bedeutung? Dürfen wir überhaupt danach fragen? Hat vielleicht ein Satz als Ganzes nur einen Sinn, aber keine Bedeutung?”¹⁶ Válasza erre az, hogy „Man wird jedenfalls erwarten können, daß solche Sätze vorkommen, ebensogut, wie es Satzteile gibt, die wohl einen Sinn, aber keine Bedeutung haben”¹⁷ (FREGE 1892/1966: 47). Példaképpen olyan mondatokat idéz, amelyekben olyan összetevők fordulnak elő, amelyek nem ténylegesen létező entitásokat, hanem fiktív személyeket, tárgyakat jelölnek. Mivel ezeknek a szavaknak, kifejezéseknek jelentésük — mert az általuk jelölt dolog a valóságban nem létezik — valóban nincs, a mondat jelentésének léte is kérdésessé válik.

Megadható-e vajon általánosságban egy mondat jelentése? Egy mondat szavak és a szavak jelentései között fennálló relációkat jelölő összetevők összes-

---

¹⁴ Egy név (szó, jel, jelkapcsolat, kifejezés) az értelmét kifejezi, a jelentését pedig jelenti vagy jelöli. Egy jellel a jel értelmét kifejezzük, a jelentését pedig jelöljük.

¹⁵ A gondolat nem lehet a mondat jelentése, sokkal inkább a mondat értelmeként kell azt felfognunk.

¹⁶ Mi a helyzet a jelentéssel? Egyáltalán feltehetjük-e ezt a kérdést? Talán a mondatnak mint egésznek csak értelme van, és jelentése nincs?

¹⁷ Valószínűleg számolhatunk azzal, hogy ilyen mondatok is előfordulnak, ahogyan vannak olyan mondatrészek is, amelyeknek értelmük van, de jelentésük nincs.

sége, ezért annak a valóságdarabnak, amit a mondat jelöl — amennyiben nem fikcióról van szó — egész tényállásnak kell lennie. Ahogyan léteznek olyan szavak, amelyeknek nincsen nyelvészeti értelemben vett jelentésük, mégsem vitatjuk jeltermészetüket, ugyanígy léteznek ilyen típusú mondatok is, amelyeket komplex jeleknek célszerű tekintenünk.

Én magam a jel fogalmát — FREGE és ANTAL nézeteire egyaránt támaszkodva — úgy értelmezem, hogy

- a mondat **jelentésének** az a tényállás tekintendő, amely a tényleges valóság, vagy egy kitalált valóság része, így — bármelyikről legyen is szó — objektíve nem ragadható meg (ezen a ponton a mondat szövegmondatként értendő, mert valóságdarab, azaz aktuális referenciális érték csak a konkrét mondatban megjelenő összetevőkhöz rendelhető);
- a mondat **értelme** a szavak és ezek viszonyát jelző nyelvi egységek értelméből összeálló értelem (a mondat itt rendszermondatként értendő, a rendszermondat összetevőire ugyanis nem konkrét valóságdarab, hanem szemantikai jegyegyüttes rendelhető);
- a mondathoz tartozó „**elképzelés**” — amelyet FREGE a „Vorstellung” szóval jelöl — PETŐFI komplexjel-felfogásában a relátum-imagóval azonos (a mondat itt elsősorban szövegmondatként értendő, mert relátum csak aktuálisan megjelenő mondathoz rendelhető, de meggondolandó, hogy az egyéni tudás-, élmény-, elvárásrendszerek alapján a rendszerelemekről formálódó képet ne tekintsük-e a relátum imagójának);
- a mondat **tartalma** ebben a keretben azt a relátum-imagót jelölheti, amely a befogadóban az aktuális szituációtól és/vagy szöveggörnyezettől befolyásolva kialakul (itt tehát egyértelműen a szövegmondathoz rendelhető relátum-imagóról lehet szó).

Ennek a kérdésnek a tárgyalásakor nem feledkezhetünk meg PÉTER MIHÁLY gondolatmenetéről sem, aki fontos jelenségekre világít rá a rendszermondat és a szövegmondat viszonyában. PÉTER a „nyilatkozat” szót használja ’szövegmondat’ értelemben KÁROLY álláspontját is figyelembe véve a „megnyilatkozás” és a „nyilatkozat” terminusok különbségéről (vö. a megnyilatkozás aktusa, illetve terméke).

A jelentés síkján úgy véli, hogy „a mondat jelentéstartalmát (értelmét) nem meríti ki a mondatot alkotó szavak és grammatikai struktúra jelentéseinek összessége [...] ugyanazon mondat más-más értelmet nyerhet különböző beszédhelyzetekben” (PÉTER 1986: 2). PÉTER fogalomhasználata nem hozható tisztán párhuzamba a fenti definíciókkal, sőt számomra — a szinonimákként használt „jelentéstartalom” és „értelem” terminus, illetve az aktuális szövegmondatoknak tulajdonított „értelem” — nem alkot egészen tiszta képet a mondat szemantikájáról. Mindenesetre PÉTER gondolatmenetéből is kirajzolódik, hogy a rendszermondat-összetevők és a viszonyjelölő egységek jelentésének összessége nem

azonosítható a szövegmondat szituációtól és/vagy szövegkörnyezettől függő jelentésével (ebben a kijelentésben a „jelentés”-t a lehető legtágabb értelmében használom).

PÉTER tanulmányában körültekintően értékeli azokat a fogalmakat, amelyek a mondatot szemantikai, logikai, filozófiai aspektus alapján nevezik meg. Ez a mondat jelentésének megítélését újabb mozzanattal gazdagítja, nevezetesen az igazságérték körülményével. FREGE szavaival: „So werden wir dahin gedrängt, den *Wahrheitswert* eines Satzes als seine Bedeutung anzuerkennen. Ich verstehe unter dem Wahrheitswerte eines Satzes den Umstand, daß er wahr oder daß er falsch ist. Weitere Wahrheitswerte gibt es nicht”¹⁸ (FREGE 1892/1966: 48).

KÁROLY végül még egy sarkalatos problémára hívja fel figyelmünket: a tagolatlan mondatok és a szabálytalanul szerkesztett mondatok elemzésére. KEMPSON észrevételére utal, aki a két struktúra között egyenes összefüggést lát: „a megnyilatkozást úgy tekinti, mint egy absztraktn strukturált, szemantikai interpretációval rendelkező jelsornak (a mondatnak) egyedi megvalósulását, tokenjét. A mondat – megnyilatkozás kettősének azonban éppen az az előnye, hogy nem kell minden megnyilatkozást strukturált mondatra visszavezetni. Csak azok a szövegmondatok vezethetők vissza rendszermondatra, amelyeknek a struktúrája egy világos struktúrájú rendszermondat struktúrájának felel meg, ennek alapján értelmezhető. A tagolatlan megnyilatkozás nem tesz eleget ennek a feltételnek, így a tagolatlan »mondat«-nak nincs rendszermondat megfelelője” (KÁROLY 1980–1981: 53–55).

A szövegmondat értékében „nyilatkozat” terminust használó PÉTER is alátámasztja KÁROLY véleményét: „a mindennapi nyelvhasználatban számos olyan közléssel találkozhatunk, amely az adott helyzetben szemantikailag értelmezhető, noha grammatikailag szerkezete hiányos vagy tagolatlan [...] a nyelvi közlés tartalmas egységei nem esnek egybe az adott nyelv grammatikai szabályai szerint szerkesztett mondatokkal” (PÉTER 1986: 2).

6.3.2. A szövegmondat és rendszermondat viszonya különböző elméletek tükrében

KÁROLYnak a mondatot és a megnyilatkozást részletező jellemzését ismerve összegzőképpen tekintsük át a szövegmondat és a rendszermondat oppozíciójának legmeghatározóbb megközelítéseit.

A megnyilatkozás és a mondat elkülönítésének igénye voltaképpen AUSTIN (a beszédaktus-elmélet) fellépésével együtt születik. PÉTER teljességre nem tö-

---

¹⁸ Kénytelenek vagyunk egy mondat igazságértékét a mondat jelentéseként értékelni. Egy mondat igazságértékén azt a körülményt értem, hogy a mondat igaz, vagy hamis. Más igazságérték nem létezik.

rekvő, de szemléletes áttekintését nyújtja ezeknek a meghatározásoknak. (1) Elsőként azt a megközelítési módot említi, amelynek központi gondolata a mondat és a nyilatkozat (megnyilatkozás) azonosságának tagadása. KARCEVSKIT idézi, aki szerint „a nyilatkozat (la phrase) az aktualizált közlésnek olyan egysége, amelynek nincs saját grammatikai struktúrája, de rendelkezik egy sajátos hangzó struktúrával, az intonációval” (PÉTER 1986: 5). Ezzel szemben állnak azok az irányzatok, amelyek a nyilatkozatot a mondatnak valamiféle aktualizációjának vélik: (2) Pl. KEMPSON „minta” (type) — „példány” (token) viszonyt feltételez. (3) A funkcionalisták — így a Prágai Nyelvész kör is — azt hangsúlyozzák, hogy „a nyilatkozat jelentéstartalma gazdagabb, mint a mondaté.” A három szint, amelyet a szintaxison belül elkülönítenek: a mondat szemantikai struktúrájának a szintje, a mondat grammatikai struktúrájának a szintje és a nyilatkozatnak a szintje (amely tulajdonképpen az aktuális tagolást foglalja magában). (4) A szovjet nyelvészek a szintaxist két szintre tagolják (ezek azonosíthatók a mondat, illetve a nyilatkozat jelenségével): egy statikus vagy konstruktív, illetve egy dinamikus vagy kommunikatív szintre. (5) TELEGDI ZSIGMOND álláspontja az, hogy a nyilatkozat a mondat realizációja, ugyanakkor a nyilatkozatot indíciumnak tekinti, ezt azzal indokolva, hogy a nyilatkozat a mondattal szemben többletinformációt hordoz (a beszélő érzelmi állapota, neme, kora, iskolázottsága stb.). (6) KÁROLY SÁNDOR a szöveg felől közelít a mondat és megnyilatkozás viszonyához. Ennek az elképzelésnek — amelyet itt újra nem részletezek — kulcsmozganata a megnyilatkozás (szövegmondat) kontextusba helyezettségéből adódó különbségek a mondathoz (rendszermondathoz) képest. (7) PÉTER MIHÁLY saját álláspontja az, hogy „egy nyelv valamennyi grammatikailag helyesen szerkesztett mondata nyilatkozatként való használata meg a nyelv használatában.” Két megszorítást viszont szükségesnek lát: „ez a megvalósulás nem olyan természetű, mint például a fonéma realizálódása az allofonokban, minthogy a nyilatkozat a közlés szempontjából releváns többletinformációt hordoz a mondathoz képest”, ezen túl „a mondat és a nyilatkozat közötti realizációs viszony fakultatív természetű, és nem alapul kölcsönösen egyértelmű megfelelésen. Lehetséges olyan nyilatkozat, amely több mondatból áll [...] és előfordulhat, hogy egy mondat több nyilatkozatban realizálódik” (PÉTER 1986: 5–6).

Ide kívánczik AUSTIN és SEARLE egy-egy észrevétele, amelyek a nyilatkozatról alkotott képnek fontos építőkövei (és amelyeket szintén PÉTER MIHÁLY szemszögéből idézek fel). AUSTIN a nyilatkozatok két típusát különbözteti meg: a konstatív nyilatkozatok a nyelven kívüli valóságot írják le, a performatív nyilatkozatok, amelyekkel nem a valóságot írjuk le, hanem valamilyen cselekvést hajtunk végre velük. E két típus elkülönítése azonban nem ilyen egyértelmű, mert vannak olyan konstatív nyilatkozatok is, amelyeknek van cselekvésértékük.

SEARLE egy nyilatkozat létrehozásakor három aktust különböztet meg: a nyilatkozat kimondását, a prozódációs aktust (amely voltaképpen a valóság vala-

mely részére való utalás, és az utalt valóságelemek meghatározott viszonyba való állítása, azaz: referencia + predikáció), illetve az illokúciós aktust (azaz a megnyilatkozás célját) és a perlokúciós aktust, amely a megnyilatkozás által kiváltott reakcióra utal (PÉTER 1986: 4).

A megközelítések felsorolását bizonyára számos további adattal gyarapíthatjuk: nem célok teljes képet festeni a mondat fogalmának értelmezési lehetőségeiről, a szövegmondat-reprezentáció szempontjából elég azt a sokszínűséget látnunk, amely a mondat nagyságrendű rendszeregység és használategység viszonyának jellemzésében tapasztalható, és amely sokszínűség egy újonnan formálódó szövegmondat-reprezentáció számára hasznos adalékkal szolgálhat.

A leíró grammatikák szerepe a szövegmondat-reprezentációban

A mai nyelvtudomány keretében több nyelvreíró irányzat él együtt, egymást kiegészítve, támogatva, vagy éppen megcáfolva.

A mondat vizsgálatára leginkább a DE SAUSSURE strukturalista felfogásából kinövő irányzatok hatottak, és hatnak ma is. DEME LÁSZLÓ fentebb már említett *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* című munkájában a mondat-elemzés lehetőségeit latolgatja azzal a céllal, hogy statisztikai (matematikai nyelvészeti) kutatása számára ideális keretet körvonalazhasson. Abból kiindulva, hogy — bár minden keretben helytálló mondatdefiníció nem létezik — minden mondatnak van valamilyen kommunikációs funkciója, szerkezeti formája, és rendelkezik adott kontextusa által meghatározott tulajdonságokkal, a mondat-elemzés három kiindulási alapját különbözteti meg: a kommunikacionálist, a kontextuálist és a konstrukcionálist.

A kommunikacionális megközelítés DEME elgondolása szerint azt jelenti, hogy „a besorolás alapja: hogy milyen társadalmi árnyalat dominál benne, s általa a beszélő milyenfajta viszonyt létesít a hallgatóval” (DEME 1971: 26). Eszerint bármely mondat besorolható a jól ismert öt kategória (kijelentő, felkiáltó, felszólító, kérdő, óhajtó) valamelyikébe. A mondatok kommunikacionális megközelítése kétség kívül cáfolhatatlanul megalapozott aspektusa a mondatok értékelésének, de — ahogyan DEME is vélekedik — a kommunikacionális alapú vizsgálatra nem lehet elemzési rendszert építeni. Ennek okát abban látja, hogy kommunikatív funkciója alapján a mondatot elemeire bontani nem lehet, hiszen „a mondatnak épp mint egésznek van kommunikatív funkciója; az ezen belül egyes részekre háruló részfunkciók már vagy konstrukcionális, vagy kontextuális kötöttségűek; s nem is a kommunikatív, hanem az informatív funkció síkján viselnek részértéket” (i. h.).

A kontextuális alapú megközelítéssel kapcsolatban a szerző nagyon lényeges általános elvre hívja fel figyelmünket: „a kontextuális függés jegyeit természetesen minden elemzésfajtának tudomásul kell vennie és ki kell mutatnia, hacsak nem akar laboratóriumi célokra preparált mondat típusok vizsgálatánál megrekedni. Még a konstrukcionális indulású elemzési rendszer számára is fontos ez a szempont. A szerkesztettség fokát, a szerkesztett (tagolt) mondat szerkezeti hiányosságait, s más oldalon a hangsúly, hanglejtés és a szórend adott formáit e szempont nélkül nem lehet megmagyarázni” (i. h.). A kontextuális elemzés hát-

rányaként arra mutat rá, hogy ezen az alapon a mondat csak a teljes kontextus ismeretében elemezhető, kontextusból kiragadott példamondatok esetében ez a megközelítés nem alkalmazható maradéktalanul. DEME hátrányként értékeli azt is, hogy a szövegelőzmény nélküli (nyomatéktalan) mondatok aktuálisan nem tagolhatók, azaz sem téma, sem propozíció (réma) nem különíthető el bennük, hiszen ezekben a mondatokban előzmény híján minden információ új.

Mivel rendszerszerű mondatelemzés szolgálatába igazán sem a kommunikációs, sem a kontextuális alapú megközelítés nem állítható, DEME szavaival élve: „marad tehát az annyiszor kipróbált — és majdnem annyiszor kompromittált — harmadik lehetőség: a szerkezeti, azaz konstrukcionális alapra helyezett mondatelemzés” (DEME 1971: 28). Ennek alábbi három irányát különbözteti meg:

- 1) A hagyományosnak nevezhető *f o r m á l i s - g r a m m a t i k a i* elemzés azért grammatikai, mert „a valóság helyes megfigyelését tükröző nyelvtani kategóriák (állítmány, alany, tárgy stb.), a mondatfunkciós részek felismerésére és felismertetésére törekszik. De formális, mivel beéri az egyes részeknek minőségük alapján való puszta megneveztetésével [...] egymáshoz való viszonyukat — a mondatnak mint egésznek valóságos konstrukcióját — már nemigen vizsgálja” (DEME 1971: 29).
- 2) A *f o r m á l i s - k o n s t r u k c i o n á l i s* megközelítés a mondat bipolaritását veszi alapul. Ez a megoldás sem egészen kielégítő, mert az alany és az állítmány a mondatnak nem kizárólagos önálló összetevői. A közvetlen összetevőkre bontás a behelyettesítés módszerével valósul meg, amely a mondatot szintekre bontja, ezek azonban nem felelnek meg a mondaton belüli valódi hierarchiaviszonyoknak. Ennek a megközelítésnek erényeit és hátrányait a szerző így összegzi: „E módszer tehát tekintetbe veszi a mondat konstrukcióját, de formális eljárásaival törvényeinek csak egy részét ismeri fel benne, a törvények másik részét inkább rája erőszakolja” (i. h.).
- 3) A mondat szerkezeti elemzése szempontjából legcélravezetőbb eljárás a *k o n s t r u k c i o n á l i s - g r a m m a t i k a i* alapú megközelítés. DEME is ezt a módszert követi, amikor elemzéseiben mondat szintű (közvetlen) összetevőket és (a szabad részek alá rendelt) szerkezettagokat különböztet meg. Ennek a megközelítésnek DEME szerint az utóbbi időszakban két irányzata látszik kibontakozni:
  - a) A voltaképpen angol nyelvre kidolgozott szintetikus-morfematikusnak nevezhető módszer leginkább a generatív-transzformációs nyelvtannal kapcsolható össze. Szintetikus, mert „tulajdonképpen nem adott mondatkonstrukciós eljárások felderítését célozza pusztán, hanem — erre alapítva és ezen túlmenően — olyan szabályok megállapítását, amelyeknek segítségével annak minden helyesen, de csak helyesen szerkesztett mondata reprodukálható, vagy akár produkálható” (i. h.). Morfematikusnak azért mondható, mert

konstruktív alapegysége nem a mondatrész, hanem a mondatrészi szerepet betölteni képes morféma-komplexus vagy morféma.

b) Az analitikus-szintagmatikus irányzat vállalja az empirikus alapú elemzést: egymással grammatikai viszonyban lévő mondatfunkciós részeket vizsgál, figyelembe véve hierarchiájukat, azaz a mondat szerkezetében elfoglalt helyüket is. Funkcionális szemléletét elsősorban az tükrözi, hogy az összetevőket mondatfunkciós szerepük alapján sorolja kategóriákba, formai vizsgálatuk más szinten folyik (DEME 1971: 29–30).

Mivel a szövegmondatok leírására kidolgozott kétlépcsős reprezentációs modell alapján véve szintaktikai alapú, azaz a szövegmondatoknak elsősorban szerkezeti szerveződéséből indul ki, a mondatleírásban meghatározónak bizonyult elméletek közül ezúttal négy olyan — egymástól több szempontból eltérő — modellt veszek szemügyre, amely konstrukcionális-grammatikai alapon áll. Közülük kettő a magyar nyelvudomány utolsó évtizedeinek meghatározó irányzata: a klasszikus leíró, valamint a generatív mondattani modell. A másik kettő ugyan nem mondattan, de vizsgálati kerete mégis a mondat: a valenciaelmélet, valamint az esetgrammatika. Sem a valenciaelméletet, sem az esetgrammatikát nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hiszen az előbbi mind a klasszikus leíró grammatikában, mind a generatív nyelvreírásban kulcsszerepet játszik; az utóbbi inkább a generatív megközelítésnek vált szerves összetevőjévé, amikor az szemantika alapra helyezkedett. A szövegmondatok explicit leírása szempontjából természetesen más elvárásokat támaszthatunk a rendszerszerű mondattanokkal szemben, mint az utóbb említett két elmélettel szemben, amelyek kompetenciája eredendően a lexikai síkhoz, a szótárhoz kötődik.

Ezúttal nem törekszem az egyes nyelvészeti irányok egymáshoz való viszonyának részletes bemutatására. Ebben a fejezetben az alábbi kérdésekre keresek választ:

- 1) A mondatleírásban alkalmazott elméletek mivel járulnak hozzá a szóban forgó nyelvi egység explicit leírásához?
- 2) Ezeknek az elméleteknek az alkalmazása milyen hiányosságokra derít fényt?
- 3) Miben gyökereznek ezek a hiányosságok és pótolhatók-e valamely másik keretben?

Köztudott, hogy a mondat reprezentációjával kapcsolatban már a vizsgálat tárgyának, a mondatnak a meghatározása nehézségekbe ütközik: elegendő a RIES által összefoglalt kétszáznál is több mondat-meghatározásra gondolnunk. Nem vállalkozhatom arra, hogy a különböző megközelítések között „igazságot tegyek”, a mondat sajátosságai közül csupán azokat kívánom kiemelni, amelyek nyelvi vagy legalábbis nyelvi vonatkozású természetüknél fogva nyelvészeti leírás tárgyát képezhetik, ennél fogva a reprezentációs modell kidolgozásakor fontos figyelembe vennünk őket.

Mielőtt az egyes mondatelemző modellek adekvátságát, lehetőségeit vennénk szemügyre, mondatfelfogásom egy fontos sajátosságát ki kell emelnem: a mondatot a kommunikációban születő szöveg alkotóelemének — speciális esetben kommunikatív funkciójú szövegértékű alakulatnak — tekintem, amely a mondatnak mint a rendszer egységének aktuális ko- és/vagy kontextustól függő megvalósulása.¹ A nyelvi rendszer legkomplexebb egysége tehát ennek alapján nem a szintagma, mint DE SAUSSURE rendszerében, hanem a mondat, egészen pontosan a rendszermondat.

Ebből a mondatértelmezésből adódik, hogy a mondatnak egyformán fontos tulajdonsága kommunikációs szerepe — ezzel szoros összefüggésben az aktuális ko- és/vagy kontextustól függő sajátosságai —, valamint az a megformáltság, amely szintaktikai és szemantikai jegyeiben nyilvánul meg. A mondatok leírására vállalkozó modellek hiányosságának, elégtelenségének többnyire az az oka, hogy nincsenek tekintettel a mondatnak erre a kettős természetére. Azok az irányzatok ugyanis, amelyek a szövegmondatot kívánják megragadni, azaz azt az alakulatot, amely egy aktuális kommunikációs helyzetben valósul meg, a szövegmondat nyelvi megformáltságára nem fordítanak kellő figyelmet. A beszédaktus-elmélet például a szóban forgó egység lokúciójának, illokúciójának és perlokúciójának viszonyát kutatja, a kommunikációelmélet a szövegmondat kommunikációs funkcióját vizsgálja, az interakcióelmélet a sikeres kommunikáció maximáit fogalmazza meg. Azok a kutatások vannak többségben, amelyek a mondatot mint nyelvi képződményt vizsgálják, de közülük kevés számol a szövegkörnyezet és a kommunikációs helyzet befolyásoló szerepével.

Annak eldöntése, hogy melyik megközelítés eredményesebb, összetett feladat. A nyelvi jelek kommunikációs szerepét középpontba helyező megközelítések pragmatikai információk vetületeként állapíthatnak meg nyelvi (szintaktikai, szemantikai) jellemzőket. A nyelvi jel megformáltságából kiinduló megközelítések szemantikai, szintaktikai jellemzők alapján fogalmazhatnak meg egy-egy nyelvi megformáltsághoz rendelhető pragmatikai szabályszerűségeket.

A nyelvi jelek megszerkesztettségére és beszerkesztettségére is tekintettel léven olyan mondatleírást tartok célszerűnek, amely a szövegmondat aktuális megformáltságából indul ki, mégpedig olyan módon, hogy „viszonyítási alappal” a neki megfeleltethető rendszeregység megformáltságát tekinti. Arról, hogy milyen komponensekből áll, és milyen információkat nyújthat az a szövegmondat-reprezentációs modell, amely véleményem szerint explicit leírás alapjául szolgálhat, a következő fejezetben lesz szó. Előtte azonban tekintsük át azokat a mondatelemző modelleket, amelyek a mondatban fejlődésében fontos szerepet játszottak, és játszanak ma is.

---

¹ A rendszermondat és a szövegmondat adott keretben való pontos meghatározását lásd dolgozatom első fejezetének 6.3. pontjában.

A kiválasztott elméletek a nyelvtudomány utóbbi néhány évtizedében kialakult és máig ható irányzatok, így ezeket megvizsgálva a modern nyelvtudomány kompetenciája mérhető le. Céлом annak megmutatása, hogy különböző módszerű — de egyaránt nyelvi (szerkezeti) megformáltság-központú — modellek milyen információt tudnak nyújtani a szövegmondatok reprezentációjában. Az egyes modellek összevetéséhez ugyanannak a szövegmondatnak különböző keretekben történő elemzése látszik legcélszerűbbnek. Ezért négy különböző megközelítésű vizsgálatra abból a szövegrészből választottam ki egyetlen szövegmondatot, amelyen a következő fejezetben a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell működését mutatom be. A szövegmondat Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című alkotásának *Jön az erdő* című novellájából származik: *Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*

Ez az elemzés egyben fényt derít arra is, hogy milyen elégtelenségeik vagy hiányosságaik vannak ezeknek a reprezentációknak; mit tud nyújtani az egyik modell, amit a másik nem, és fordítva.

Ebbe a keretbe illeszttem bele az általam kidolgozott, szemiotikai textológiai alapon álló kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modellt, arra is példát állítva, hogy ez a szövegmondat-megközelítés miképpen szolgálhatja a szövegek különböző aspektusú elemzéseit.

Az utóbbi időszak leíró grammatikai kutatásai lehetővé teszik, hogy mind a klasszikus, mind a generatív mondatleírás tekintetében friss szakirodalomra támaszkodhassak. Két évvel ezelőtt, 1998-ban látott napvilágot É. KISS KATALIN, KIEFER FERENC és SIPTÁR PÉTER munkája nyomán az *Új magyar nyelvtan*, amely a modern nyelvleírás legfrissebb összegzése. Ezzel gyakran együtt említik a *Strukturális magyar nyelvtan* köteteit (szerkesztője KIEFER FERENC), melyek jelentős mértékben az *Új magyar nyelvtan* elődjeinek tekinthetők. *Magyar grammatika* címen 2000-ben jelent meg az az összefoglaló munka, amely KESZLER BORBÁLA szerkesztésében a klasszikusnak nevezhető leíró nyelvészet legújabb eredményeit rendszerezi.

1. A generatív strukturális mondattanról

1.1. A generatív strukturális mondattan elvei és kategóriái

A generatív strukturális nyelvtan célja univerzális grammatikai szabályok megfogalmazása, azaz a magyarázó adekvátságú reprezentáció, amely bármely nyelv jelenségeinek azonos keretben, azonos módszerrel, azonos modellel történő leírását és magyarázatát teszi lehetővé. Az *Új magyar nyelvtan* mondattana „azon mondattani műveletek és megszorítások minél teljesebb és pontosabb leírására törekszik, melyek alapján a magyar szókincs elemeiből a lehetséges magyar mondatok — és csakis azok — előállíthatók. Célját: azoknak a szabály-

szerűségeknek a megállapítását, melyek alapján a szavakból kifejezések, a kifejezésekből mondatok építhetők fel, ellenkező irányból fogja megközelíteni: azt elemzi, milyen szabályszerűségek szerint bonthatók a mondatok kifejezésekké, a kifejezések pedig szavakká, azaz hogyan tagolható a magyar mondat, milyen szerkezet tulajdonítható neki” (É. KISS 1998: 17).

A generatív megközelítés tehát a potenciális nyelvhasználatot vizsgálja, azaz minden olyan nyelvi jelenséget, amelyet valamilyen élőnyelvi kontextusban helyesnek tudunk ítélni. Célja vizsgálatának tárgyát is befolyásolja, ugyanis ahhoz, hogy univerzális grammatikai szabályokat tudjon megfogalmazni, a nyelvi struktúráknak nemcsak leírását, hanem „előállítását”, generálását is végzi, ebbe pedig a helyesnek vélt struktúrákon kívül helyteleneket is bevon. Ez az utóbbi megállapítás már a generatív nyelvleírás módszerének egyik fontos elvét, a túlgenerálást villantja fel, amely a helytelen szerkezetek kiszűrésére ellenőrző elméletek működését kívánja meg.

Az *Új magyar nyelvtan* a generatív nyelvleírás módszerét a kísérleti fizika módszeréhez hasonlítja: „egy nyelvi jelenség leírásakor a tapasztalt tények alapján először hipotézist állítunk fel arra nézve, hogy az adott jelenség milyen feltételek teljesülése esetén jön létre. Majd kísérletezünk: egyrészt olyan mondatokat/kifejezéseket/szavakat/hangkapcsolatokat alkotunk, amelyekben a megállapított feltételek mindegyike teljesül, s ezeket helyesnek várjuk. Másrészt olyan mondatokat/kifejezéseket/szavakat/hangkapcsolatokat képzünk, amelyekben a hipotézisben szereplő egyik vagy másik feltétel nem teljesül, s ezeket helytelennek jósoljuk. Ha a tapasztalt tények megcáfolják várakozásainkat [...], módosítanunk kell a leírásom” (É. KISS 1998: 13). Emellett a generatív leírásnak azt a módszertani elvét is fontos kiemelni, hogy problémacentrikus, de támaszkodik a klasszikus leíró grammatika rendszerezéseire is, miközben nyelvi jelenségek elméletileg megalapozott magyarázatára törekszik. E magyarázatra jellemző, hogy megfelel az univerzális grammatika által támasztott elvárásoknak, azaz képes reprezentálni bármilyen természetes nyelvi alakulat szerkezetét. A generatív nyelvleírás magyarázó adekváttsága² tehát azt jelenti, hogy a reprezentáció nem pusztán egy nyelv jelenségeire specializált apparátussal rendelkezik, hanem általános érvényű modellt kínál.

Anélkül, hogy a klasszikus és a generatív nyelvleírás részletes összevetésébe bocsátkoznánk, feltétlenül utalnom kell KIEFER egyik megállapítására, amely jól érzékelteti az előbb említett két elemzési elv közötti egyik legfontosabb különbséget. A klasszikus leíró nyelvtan a valencia-elvre támaszkodva a mondatrészek

² A generatív nyelvelmélet három adekváttsági szintet különböztet meg: a legalacsonyabb szint az észlelés vagy megfigyelés szintje, ezt követi a — kizárólag nyelvspecifikus szabályok megállapítását jelentő — leíró adekváttság szintje, majd a magyarázó adekváttsági szintje, amelyhez már univerzális grammatikai szabályokat megfogalmazni képes modellek tartoznak.

függőségi viszonyainak megállapítása során rendel szerkezetet a mondatokhoz. A generatív megközelítés a közvetlen összetevős elemzésből indul ki, hogy mondat szerkesztési lehetőségeket határozhasson meg. Ebben a behelyettesíthetőség elvére támaszkodik. Az ilyen módon elkülönített kategóriákat „csoport”-nak vagy „kifejezés”-nek nevezi, amely a hagyományos terminológia szerinti szintagmának felel meg. A csoportok elnevezése a szerkezet alaptagjaként álló összetevő szótagi kategóriájától függ. A „szótagi kategória” terminus csak körülbelül feleltethető meg a szófaj fogalmának, a behelyettesíthetőség elve ugyanis — amely a szófaji kategóriák megkülönböztetésére szolgáló egyik teszt — nem érvényesül maradéktalanul, bizonyos elemek például csak morfológiai sajátágaik alapján sorolhatók ugyanabba a kategóriába.

A generatív mondat-megközelítés meghatározó sajátága az is, hogy egy csoport központi összetevőjéhez (fejéhez) kapcsolódó bővítmény része az adott csoportnak, a csoport egészéhez egy mondatbeli funkció rendelhető. Ha tehát a generatív mondatelemzésben egy mondatrész bővítményéről beszélünk, ez mindig úgy értendő, hogy az adott mondatrész részét képező bővítményről van szó (É. KISS—SZABOLCSI 1992: 36). Ezzel szemben a klasszikus grammatika függőségi viszonyai alapján hasonló esetben egy mondatrész bővítményén a mondatrészhez alárendelt viszonyban kapcsolódó összetevő értendő.

E két megközelítési elv közötti alapvető különbség ugyanígy tetten érhető az összetett mondatok megítélésében is. Az alárendelő összetett mondatok között a generatív megközelítés független, valamint kategoriális alárendelést különböztet meg annak alapján, hogy a mellékmondat egy főmondatbeli összetevő alá van-e rendelve, vagy sem. Egy alárendelés függetlensége abból adódik, hogy a mellékmondat a főmondatnak nem vonzat szerepű összetevőjét fejt ki, hanem valamilyen szabad mondatrészét, ezáltal a főmondatban nem tartozik hozzá üres vonzathely. A kategoriálisan alárendelt mellékmondatok vonzatok, egy egységet alkotnak a főmondatban megjelenő utalószóval. Aszerint, hogy a kategoriálisan alárendelt mellékmondat hogyan kapcsolódik a főmondathoz, *hogy* kötőszós és vonatkozó mellékmondatok különböztetendők meg.

Az itt felsorolt sajátságok mind szintaktikai természetűek. Az említett két megközelítés közötti alapvető szemléletbeli különbség oka is a szintaxis értelmezésében keresendő. A klasszikus mondatelemző modellre épülő *Magyar grammatika* — ahogy már utaltam rá — mondatbeli szerepeket vizsgál (és sorol előre megállapított kategóriákba), a szintaxist ezeknek a viszonyoknak függőségi viszonyaiként értelmezi. A szintaxis ilyen módon leszűkített kerete nem lehet képes a mondat szórendjének, topik–komment (topik–predikátum) struktúrájának leírására, holott ezekről számot kellene tudnia adni. A generatív megközelítés mondatmodellje a függőségi viszonyokon túl az összetevők lineáris elrendezését és a mondat logikai szerkezetében betöltött helyzetét (topik, fókusz, predikátum) is szemlélteti, ezáltal a mondatok explicit szintaktikai reprezentációjára

ad lehetőséget. A szintaxis eltérő értelmezése a gyakorlati elemzésben is megmutatkozik. Míg a klasszikus mondatleírás egy kiinduló szerkezet eltérő prozódijú és szórendű változataihoz azonos szintaktikai szerkezetet rendel, a modern strukturális leírás elvei szerint ez ellentmondáshoz vezetne, hiszen az eltérő prozódia és szórend eredményezte eltérő topik–komment struktúra szükségszerűen más szintaktikai szerkezetet eredményez.

A szövegmondatok leírására kidolgozott kétlépcsős reprezentációban fontos szerep jut majd a kiinduló szerkezetek eltérő szintaktikai szerkezetének, amely alapul szolgál a potenciális kontextuális feltételek meghatározásához.

1.2. A kiválasztott szövegmondat generatív elemzése

A fentebb felsorolt kategóriákat és elveket figyelembe véve, valamint a nekik alapul szolgáló szempontokra támaszkodva ez a megközelítés az elemzendő szövegmondatról (*Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohamot.*) az alábbi információkat nyújtja.

A szövegmondat három tagmondatból áll, melyek közül az első a főmondat, az öt követő két egység mindegyike mellékmondat, amelyek egymáshoz mellérendelő viszonyban kapcsolódnak. A mellékmondatok a főmondatnak kategoriális alárendeltjei, a főmondatbeli ige (*tudtam*) vonzat értékű bővítményének, a tárgynak vannak alárendelve. A mellékmondatok mindegyike *hogy* kötőszós mellékmondatként illeszkedik a főmondatba.

Hogy az alábbi gondolatmenet egyszerűbben követhető legyen, idézzük fel az elemzett szövegmondat verbálisan kiegészített változatát:

Még nem tudtam (én, azaz Sütő András, azt), (hogy) *mit kezdek* (én, azaz Sütő András) *majd velük* (azaz a szavakkal), *merre s mi végett indítok* (én, azaz Sütő András) *rohamot*.³

Az adott példamondat esetében — az összetett mondat szintjén — két kérdést kell részletesebben körüljárnunk:

- a) mi az oka annak, hogy a főmondatbeli utalószó nem jelenik meg explicit formában;
- b) mi az oka annak, hogy a kötőszó nincs kifejtve?

Hogy a kérdésekre szerkezeti elemzésen alapuló pontos választ adhassunk, és értelmezhetővé váljanak a szövegmondat szerkezeti viszonyait reprezentáló ágrajzok, célszerű áttekintenünk a generatív reprezentációs modellben alkalmazott kategóriákat.

Ezek a kategóriák általában azonos formában és funkcióval szerepelnek a különféle generatív szemléletű szakirodalmakban. A kategóriák két csoportra

---

³ Az egyszerűség kedvéért ebben az esetben a narrátort azonosítottam Sütő András személyével.

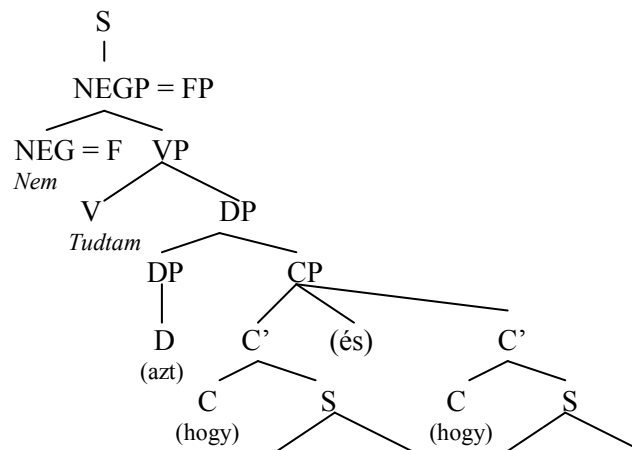
oszthatók: vannak „valóságra vonatkozó tartalommal bíró, valamint elsősorban grammatikai funkcióval rendelkező (röviden: tartalmas és grammatikai) kategóriák” (É. KISS 1998: 20). A következetesség kedvéért a példamondat generatív elemzésében mindvégig az *Új magyar nyelvtan* kategóriáit, jelöléseit veszem alapul. A generatív ágrajz kategóriáinak értelmezéséhez a következő rövidítések jelentését kell ismernünk:

Tartalmas kategóriák: S (sentence) – ’mondat’; V (verbum) – ’ige’; N (nomen) – ’főnév’; ADJ (adjectivum) – ’melléknév’; P (postpositio) – ’névutó’; ADV (adverbium) – ’határozószó’; ezekről tudni való, hogy általában egy kifejezés alaptagjaként állnak, bővítményeikkel alkotnak teljes kifejezést. Ezek elnevezése: VP – ’igés kifejezés’; NP – ’főneves kifejezés’; ADJP – ’mellékneges kifejezés’; PP – ’névutós kifejezés’; ADVP – ’határozószós kifejezés’. Ezeken kívül használatos az XP szimbólum ’tetszőleges kifejezés’ jelentésben.⁴

Grammatikai funkciójú kategóriák: C (conjunctio) – ’kötőszó’; NUM (numerus) – ’számnév’; D – ’determináns’, ez utóbbi kategóriába a határozott névelő, a kijelölő szerepű kérdő, mutató, általános és határozatlan névmások tartoznak.

É. KISS a klasszikus grammatikák néhány, ebben a rendszerezésben nem szereplő szófajára is felhívja figyelmünket: a névmásokat azokhoz a kategóriákhoz sorolja, amilyen szófajt helyettesítenek; az igekötők a határozószók közé tartoznak; az igeveves kifejezéseket külön igenévi kategória megkülönböztetése nélkül próbálják leírni (i. h.).

Mielőtt a fentebb feltett kérdésekre válaszolnánk, célszerű ágrajzban szemléltetnünk a kiválasztott összetett mondat szerkezeti viszonyait. Ezeket a viszonyokat, valamint a viszonyokat létesítő kategóriákat az alábbi ágrajz mutatja.

⁴ A generatív grammatika szakirodalmában a különböző ‘kifejezés’-ek helyett gyakran ‘csoport’-okról beszélnek az előző fogalommal azonos jelentésben.

A mondat alanyi összetevője verbálisan nincs kifejtve, ezért a mondat maga egyetlen igés kifejezés, amelyet itt a — teljes tagmondatot hatókörébe utaló — tagadás miatt a NEGP csomópont jelez. É. KISS ezt a kategóriát úgy jellemzi, hogy „logikai értelemben a NEGP-t olyan összetett predikátumnak fogjuk fel, melyben a tagadószó képviseli a szorosán vett állítmányt” (É. KISS 1998: 66). Ebben a szerkezetben tehát a *nem* tagadószó áll a fókuszban, a tagadószó-ige szomszédosság elvét követve. (A felszíni szerkezetben még egy szabály érvényre jut: a tagadószó utáni hangsúlytörlés.) A NEGP a fókuszpozíció maximális kiterjesztése, azaz FP (fókuszos kifejezés), amelyen belül a NEG a fókuszba helyezett elem. Az igei csoport (VP) két közvetlen összetevője maga az ige (V), amelyet a *tudtam* verbális összetevő fejez ki, és egy mellékmondatot uraló főneves kifejezés (DP). Ez utóbbi kifejezés foglalja magában a DP komponens, amelynek egyedüli összetevője egy lehetséges *azt* utalószt tartalmazó D, valamint a két beágyazott tárgyi mellékmondatot uraló kötőszós kifejezés (CP). A CP-ben lévő két egymásnak és kötőszóval mellérendelt kötőszós kifejezést a C' kategóriák jelzik. Ezek belső szerkezete megegyezik: explicit formában csak a tagmondatokat (S) tartalmazzák, azonban mindegyikben feltételezhetünk egy *hogy* verbális elemmel kifejezhető kötőszót tartalmazó C kategóriát. Az ábrában az utalószt és a kötőszók helyzetét azért ábrázoltam (annak ellenére, hogy a hasonló módon kiegészíthető alanyról nem vettem tudomást), hogy a rájuk vonatkozó kérdésekre mondatbeli szerepük és helyzetük ismeretében kereshessünk választ.

Az a) kérdés megválaszolásához — azaz annak eldöntéséhez, hogy mi az oka annak, hogy a főmondatbeli utalószó nem jelenik meg explicit formában — először is világosan kell látnunk az utalószó funkcióját. É. KISS KATALIN ezt következőképpen határozza meg: „Igebővítmények esetében a hogy-kötőszós mellékmondatokkal együtt járó utalószó kettős szerepet tölt be. Egyrészt hordozza azt az esetragot, mely az alárendelt mondatnak a főmondatban betöltött alanyi, tárgyi, határozói funkcióját jelöli. Másrészt az utalószó képviseli az alárendelt mondatot azokban a főmondati pozíciókban, melyek túlságosan összetett kategóriákat nem fogadnak be; azaz az utalószó főmondatbeli helye fejezi ki az alárendelt mondat esetleges igemódosítói, fókusz vagy kvantor szerepét — sőt olykor az alárendelt mondat topikfunkcióját is” (É. KISS 1998: 131).

Adott esetben az utalószónak igemódosítói szerepéről beszélhetünk. Mivel az ige előtt álló tagadószó helye már a mélystruktúra szintjén a fókuszpozíció, nem kérdéses, hogy az *azt* formában megadható utalószó a kiinduló szerkezetben csak az ige utáni semleges tartományban jelenhet meg, ahol a hozzá tartozó alárendelt mondat egy NP-t (azaz főnévi csoportot) képez.⁵ Ez a főnévi cso-

---

⁵ Ebből a megállapításból nem következtetünk egyértelműen arra, hogy az utalószó csak akkor tölthet be idemódosító szerepet, amennyiben nem a fókuszban, hanem vala-

port az É. KISS KATALIN által végzett szerkezeti reprezentációban DP-ként, azaz a mellékmondatot uraló főneves kifejezésként jelenik meg. (Lásd pl. É. KISS 1998: 133.)

Az említett főneves kifejezés szerkezetének fontos sajátossága, hogy az utalószóként álló mutató névmás nem bővíthető, önállóan alkot egy teljes főneves kifejezést (NP-t). Ezt azért fontos látnunk, mert emiatt nem tekinthetjük a mellékmondatot az utalószó bővítményének, sokkal inkább mellérendelő, értelmezői viszonyt tulajdoníthatunk nekik. Az is alátámasztja ezt, amit É. KISS az esetadás aktuális megvalósulásáról állapít meg az utalószói mutató névmás morfológiáját elemezve: „Az a tény, hogy a beágyazott mondatot megelőző utalószó kaphat esetet — noha az esetadás-megszorítás értelmében az NP esetének az NP jobb szélére s egyszersmind az alaptagjára kell esnie, szintén arra utal, hogy az utalószó és az alárendelt mondat között mellérendelő, értelmező viszony van, melynek előtagja is teljes NP-nek számít. Ezért az alárendelt mondatot az utalószót uraló DP-hez csatolva, azzal testvérviszonyban⁶ lévőnek ábrázoljuk” (É. KISS 1998: 132).

Az elemzett szövegmondatban az utalószó törlése azzal az általános szabállyal magyarázható, hogy amennyiben az utalószó egy fókuszos kifejezés miatt az ige mögé kerül — mint például tagadáskor — akkor el is hagyható, azaz használata választhatóvá válik.

A b) — azaz a *hogy* kötőszó elhagyásának okát kutató — kérdésre a válasz szorosan összefügg az elemzett mondatbeli utalószó tulajdonságaival. A *hogy* kötőszó példamondatunk mindkét mellékmondatában törlődik. Mielőtt szabályok segítségével megmagyaráznánk, hogy mi áll e jelenség háttérében, annyit megállapíthatunk, hogy a két mellékmondat hasonló viselkedése össze kell, hogy függjön azzal, hogy a főmondatnak ugyanazt az összetevőjét értelmezik, és ezáltal ekvivalens egységek révén egymással mellérendelő viszonyban állnak.

Az elemzett szövegmondat esetében két szabály is alátámasztja a *hogy* kötőszó elhagyását. Az egyik az, hogy „ha a *hogy*-kötőszós mellékmondat utalószava igemódosítói helyzetben áll, a *hogy* elhagyható”, továbbá „minél közelebb áll a *hogy*-kötőszós mellékmondat a főigéhez, annál jobb a mondat *hogy* nélkül”. É. KISS ezekről az esetekről megállapítja, hogy „bizonyára a főige és az igemó-

---

mely ige utáni pozícióban áll. Ige előtti helyzetben, fókuszban állva is betöltheti ezt a szerepet, ha jelentéstanilag a mellékmondat nem kívánja meg azt, hogy kimerítő azonosításként értelmezzük. Ez a helyzet például a következő, É. KISS KATALIN által elemzett mondatban: *Mari azt mondja, hogy János mindig elkésik*, ahol az utalószó pozíciója ellenére igemódosító szerepet tölt be (É. KISS 1998: 131).

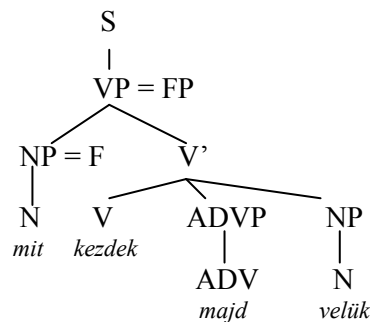
⁶ A generatív megközelítés a mondat összetevői között lévő viszony szemléltetésére a rokonsági kapcsolatokat kifejező szavakat használja, így beszél szülő – gyermek, illetve testvéri viszonyról. Ezek a kategóriák érzékletesen szemléltetik a mondat-összetevők hierarchiáját.

dosítói szerepű alárendelt mondat közötti szoros mondattani és jelentéstani kapcsolat teszi lehetővé a *hogy*-törlést” (É. KISS 1998: 141). A másik szabály az, hogy abban az esetben is elhagyhatjuk a *hogy* kötőszót, ha az alárendelt mondat kérdő, felszólító vagy feltételes. Mivel az elemzett szövegmondatunk utalószava igemódosítói funkcióban áll, és mindkét alárendelt tagmondata kérdő (*mit kezdek majd velük*, valamint *merre s mi végett indítok rohamot*), a *hogy* kötőszó törlésének mindegyik feltétele teljesül.

Ahogy erre már korábban utaltam, az egyes tagmondatok — azaz mondat-egység nagyságrendű egységek — generatív elemzésének elve egy-egy belső egység közvetlen összetevőinek és a közöttük lévő viszonyoknak a megállapítása, az összetevők lineáris elrendezésének figyelembevételével együtt.

Az a) és b) ágrajz a második és a harmadik tagmondat belső szerkezeti összefüggéseit szemlélteti.

a) ... *mit kezdek majd velük*...

Mivel az alanyi összetevő nincs kifejtve, a mondat egyetlen igés kifejezésből (VP) áll. Az igés kifejezés közvetlen összetevői egy főneves kifejezés (NP) és egy — az előzőnél kisebb komplexitású — igés kifejezés (V'). A főneves kifejezés az ige előtti fókusz pozíciójában áll, ezért a V' igés kifejezéssel együtt úgynevezett fókuszos kifejezést (FP) alkotnak. A főneves kifejezést egyetlen elemi összetevő (N) tölti ki, a *mit* főnévi kérdő névmás. A V' igés kifejezést az igei összetevő (V) és bővítményei alkotják, azaz két határozói funkciójú komponens: az elsőt egyetlen határozószóból (ADV) álló határozószós kifejezés (ADVP), a másodikat egyetlen főnévi összetevőből (N) álló főnévi kifejezés (NP) jelzi. Az időhatározói szerepű összetevőt lexikális síkon a *majd* határozószó, az állandó (aszemantikus) határozói szerepű összetevőt pedig a *velük* ragozott főnévi névmás fejt ki.

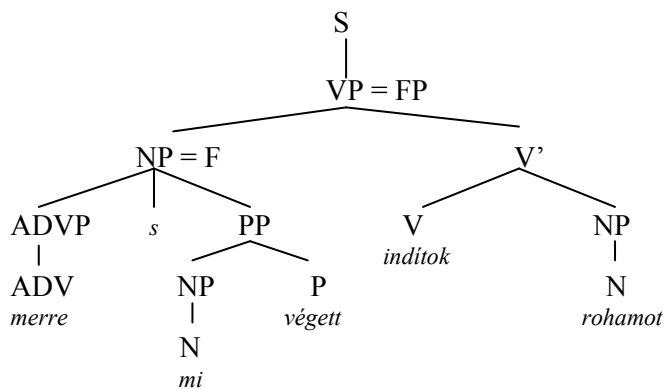
Az imént vázolt szerkezetben a kiegészítendő kérdések esetében használatos szabály érvényesül, mely szerint a kérdőszó a fókuszban foglal helyet, pontosabban az ige utáni bővítménypozíciók valamelyikéből (a semleges tartományból)

mozog oda. Ezt a mozgatót a fókuszba helyezés transzformációja szabályozza. Ennek megfelelően — ezúttal a linearizált modellt alkalmazva — az adott szövegmondat tagmondatának felszíni struktúráként való megjelenésekor az alábbi folyamat játszódik le:⁷

[_{NP} mit_i [_{VP} kezdek _{-i} majd velük]]

b) ... merre s mi végett indítok rohamot.

Az alanyi összetevő a szövegmondat harmadik tagmondatában sincs kifejtve, így a tagmondat egyetlen igés kifejezés (VP). Ennek két közvetlen összetevője egy főneves kifejezés (NP), amelynek verbális síkon a *merre s mi végett* tagmondatrészlet felel meg, valamint egy — a VP-nél kisebb komplexitású — igés kifejezés (V'), amely a tagmondatban *indítok rohamot* nyelvi formában valósul meg. Az előző tagmondathoz hasonlóan a főneves kifejezés és az igés kifejezés viszonyából következően a legkomplexebb igés kifejezés fókuszos kifejezés. A főneves kifejezés közvetlen összetevője egy határozószós kifejezés (ADVP) és egy névutós kifejezés (PP), amelyek egymással mellérendelő viszonyban állnak,

⁷ A mozgatótranszformáció linearizált reprezentációjában szereplő indexek az adott összetevő mozgatójának nyomaként állnak. Az elmozgatott összetevő és a nyoma láncot alkot, ez biztosítja azt, hogy a mondat (tagmondat) felszíni szerkezetének reprezentációjából kiindulva rekonstruálni tudjuk a mondat (tagmondat) kiinduló szerkezetét. A generatív megközelítésben a rekonstrukció elve fontos szerepet játszik, összekapcsolódva a projekció elvével, amely azt mondja ki, hogy a mélyszerkezeti viszonyoknak a felszíni szerkezetben és a logikai szerkezetben is látszaniuk kell. A logikai szerkezetről itt csupán annyit jegyzek meg, hogy a magyar nyelvű mondatok reprezentációjában (ellentétben például az angol mondatokéval) nem jut szerephez, mert a magyar mondatok felszíni struktúrájához — a magyar nyelv szórendi szabadsága miatt — az összetevők lineáris elrendezése és az összetevőkhöz kapcsolódó prozódiai jegyek egyértelmű jelentést rendelnek.

ezt az *és* kötőszó fejezi ki. A határozószós kifejezést egyetlen határozószó (ADV) alkotja, amelynek verbális realizációja a *merre* határozószói kérdő névmás. A névutós kifejezés két közvetlen összetevője egy egyetlen főnévi elemből álló főneves kifejezés (NP), valamint egy névutó (P). Az előbbi nyelvi kifejezője a *mi* főnévi kérdő névmás, az utóbbié pedig a *végett* névutó.

Az adott tagmondat mint felszíni struktúra szintén fókuszba helyezéssel transzformáció eredménye. Ebben az esetben is a kiegészítendő kérdésekre vonatkozó szabály érvényesül.⁸ Az előző tagmondat struktúrájához képest annyiban más a harmadiké, hogy a fókuszpozícióban egyszerre két kérdőszó áll, amelyek mellérendelésének feltétele a behelyettesíthetőség:

[_{FP} *merre*_i *s mi végett*_j] [_{VP} *indítok rohamot* _i _j]]

2. A klasszikus leíró magyar mondattanról

2.1. A klasszikus leíró mondattan elvei és kategóriái

A *Magyar grammatika* szerzőinek bevallása szerint a klasszikus grammatikákban az 1960-as, 1970-es években a strukturalista és a generatív elemzési módszerek is beszivárogtak, melyek által megszületett az igény egy új leíró nyelvtanra. Az új leíró grammatika négy forráshoz nyúl: korábbi klasszikus magyar grammatikákból merít, támaszkodik az európai nyelvtanírás eredményeire, a modern pragmatikai és szemantikai kutatásokat is figyelembe veszi, valamint a strukturális grammatika eredményeinek beépítésére is törekszik. A hagyományos nyelvészeti kutatások szemléletének kitágulása folytán az új leíró grammatika lényeges eltéréseket mutat elődjéhez, *A mai magyar nyelvhez* képest. Ezeket itt nem részletezem, a *Magyar grammatika* Előszavában a szerkesztő, KESZLER BORBÁLA összegzi a legfontosabbakat.

Ugyanitt KESZLER a *Magyar grammatika* és a strukturális grammatika viszonyát a következőképpen jellemzi: „Bár helyenként hivatkozunk a *Strukturális magyar nyelvtan* és az *Új magyar nyelvtan* eredményeire, a klasszikus nyelvtan és a strukturális nyelvtan megközelítési módja, módszerei és felfogása mégis más, még akkor is, ha céljuk, a nyelvi rendszer bemutatása meg is egyezik.

A mi nyelvtanunk nem törekszik formalizáló elemzésre. Nem célunk az, hogy oppozicionális csoportok alapján szétválogassuk a nyelvi elemeket és folyamatokat. A célunk a nyelvi elemek összefoglaló bemutatása, ezáltal a különbségek láthatóvá tétele” (KESZLER 2000b: 21).

---

⁸ Az azonos pozícióban álló kérdőszók mellérendelése más megközelítésben törléses műveletre vezethető vissza: egy *merre indítok rohamot* és egy *mi végett indítok rohamot* szerkezet azonos összetevőit törölve áll elő az adott forma.

A *Magyar grammatika* törekvésében több, véleményem szerint nehezen feloldható ellentmondás érzékelhető.

A *Magyar grammatikának* az az elve, hogy nem törekszik formalizáló elemzésre véleményem szerint kizárja a nyelvi jelenségek explicit leírásának lehetőségét. Olyan összetett és pontos folyamatok magyarázata, mint a nyelvhasználaté, csak formalizálás segítségével lehetséges. A formális nyelvnek ugyanis megvan az a képessége, hogy szimbólumok következetes bevezetése révén nyelvi folyamatokat képletekkel írjon le. A *Magyar Grammatika* leíró apparátusa ezáltal a szövegmondat-reprezentáció modellje számára nem kínál kielégítő megoldást, de jól használható a rendszermondatok funkcionális kategóriáinak jellemzésében.

A *Magyar grammatikának* elgondolkodtató az az álláspontja, hogy nem célja az, hogy oppozicionális csoportok alapján szétválogassa a nyelvi elemeket és folyamatokat, célja viszont a nyelvi elemek összefoglaló bemutatása, ezáltal a különbségek láthatóvá tétele. Ezt hallva az a kérdés vetődhet fel bennünk, hogy egy összetett rendszer kategóriái közötti különbségek összefoglaló bemutatása vajon óhatatlanul nem oppozíciók értelmezésén alapul-e.

Erre a kérdésre választ keresni, valamint a vélt ellentmondások valóságát bizonyítani a fentebb ismertetett célotól túl messzire vezetne. A klasszikus és a generatív grammatika közötti viszony céljuk, tárgyuk és módszerük tüzetes elemzésével kézzelfoghatóvá tehető.

A *Magyar grammatika* Előszavából idézett utalás már felvillantotta tágan értelmezett céljuk azonosságát, amely a nyelvi rendszer reprezentálásában jelölhető meg. Ha csupán a két meghatározó irányú grammatikai irányt képviselő munka, a *Magyar grammatika* és az *Új magyar nyelvtan* összevetése a szándékunk, akkor céljuk előbbi megfogalmazása kielégítőnek is mondható. Ha azonban a *Magyar grammatika* és az *Új magyar nyelvtan* tágabb keretét adó klasszikus leíró grammatikát, valamint a strukturális nyelvi leírás sokat szerint legfejlettebb fokát jelentő generatív nyelvelméletet tekintjük, akkor célkitűzéseikben is lényeges különbségeket tapasztalunk.

A klasszikus leíró grammatika célja nyelvi struktúrák jellemzése, összetevőik között lévő viszonyok elemzése, szabályszerűségek megállapítása. A leíró grammatikák által létrehozott modellek általában legfeljebb a leíró adekvátság fokát érik el, gyakran „megtorpannak” az észlelés, a megfigyelés adekvátsági fokán. Ez a grammatikai leírás kompetenciáját tekintve úgy értelmezendő, hogy a klasszikus grammatika arra minden körülmények közt képesnek mondható, hogy nyelvi struktúrákról intuíciónkra támaszkodva megállapítsa, helyesek-e, vagy sem. Következésképpen kivételeket is felismer, de viselkedésük magyarázatára eszközei és módszerei nem elégségesek. A klasszikus megközelítés leíró adekvátsága úgy értendő, hogy az általa megállapított szabályok nyelvspecifikusak, nem terjeszthetők ki más nyelvek hasonló természetű jelenségeire.

A *Magyar grammatika* mondattana „a mondat szerkezetét, belső struktúráját vizsgálja; így tárgyalja egyrészt a mondatrészek és a tagmondatok fajtáit, másrészt foglalkozik a szerkezeti elemek mondattá való összekapcsolódásának szabályszerűségeivel. Mivel a mondatba a szóalakok nem elszigetelt egységekként kerülnek, hanem szerkezetekbe, szintaktikai és szemantikai egységekbe épülnek be, ezért a mondattan elválaszthatatlan a szintagmatantól” (KUGLER 2000b: 369). A klasszikus leíró grammatika keretében értelmezett szintaxissal kapcsolatban nem feledkezhetünk meg arról, hogy nem törekszik a mondat szórendjének leírására, és olyan jelenségek magyarázatára sem, amelyek a mondat összetevőinek lineáris elrendezésével függnek össze (legfőképp: a topik–comment értelmezés).

A *Magyar grammatika* a mondatok elemzésében két szempontot követ. A mondatok szerkezetét és modalitását vizsgálja, így a DEME által megállapított konstrukcionális-grammatikai megközelítések közé sorolható mint analitikus-szintagmatikus irányzat. A mondatok szerkezeti leírásában a következő típusokat különbözteti el: egyszerű – összetett; az egyszerű mondatokon belül: tagolt – tagolatlan; a tagolt mondatokon belül: hiányos – teljes, minimális – bővített. A tagolatlan mondatok lehetnek szerkesztetlenek és szerkezetesek. Az összetett mondatoknak — attól függően, hogy hány tagmondatból állnak — összetett és többszörösen összetett típusa különböztethető meg. Az összetett mondatok tagmondatai közötti mellérendelő viszonyt vizsgálva beszélhetünk egyszerű, hozzátoldó, ellentétesen hozzátoldó, megosztó, összefoglaló és fokozó kapcsolatos viszonyról, szembeállító, megszorító, kizáró ellentétes viszonyról, kirekesztő és megengedő választó viszonyról, következtető viszonyról, valamint okadó és kifejtő magyarázó viszonyról. Az alárendelés — attól függően, hogy a mellékmondat fejt-e ki a főmondatból hiányzó mondatrészt, vagy sem — lehet mondatrészkifejtő és nem mondatrészkifejtő. A mondatrészkifejtő alárendelések annyiféle típusban valósulhatnak meg, ahányféle mondatrészszel számolhatunk (néhány megközelítés az igei állítmányt számúzi ebből a keretből). Mind a mondatrészkifejtő, mind a nem mondatrészkifejtő alárendeléshez sajátos jelentéstartalom járulhat: hasonlító, következményes, megengedő és feltételes kapcsolat jöhet létre. Az összetett mondatok — elsősorban az alárendelő összetett mondatok — osztályozási problémáira ezúttal nem kívánok kitérni, csupán arra utalok röviden, hogy az összetett mondatok tagmondatai között lévő viszonyoknak alapvetően szemantikai alapú osztályozása (a mondatrészkifejtés meghatározásának hagyományos elve) mellett egyre inkább meghatározó szerepet kap egy újabb fajta szemantikai elemzés a tartalomadás szempontja alapján: a tartalomadás lehet lényegi (azaz tartalomkifejtés), és lehet mellékes (azaz részleges). Az előbbinek a generatív megközelítésben meghatározott *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondatok, az utóbbinak a vonatkozó mellékmondatok felelnek meg (HAADER 2000: 479). A többszörösen összetett mondatokban a tagmondatok

magasabb száma a közöttük lévő viszonyok többszínűségét, keveredését teszi lehetővé.

A klasszikus grammatikai leírás tehát az élőnyelvi formák elemzése alapján kategóriákat, átmeneti jelenségeket állapít meg; az adott jelenségeket ezekbe a kategóriákba igyekszik besorolni. Elméleti síkon megalapozott magyarázatokra általában nem törekszik, éppen ezért olykor intuíciókra hagyatkozik.

A klasszikus és a generatív leírás tárgya alapján véve tehát megegyezik: a reprezentáció tárgyát nyelvi jelenségek képezik. Ez a tárgy azonban más természetű az egyik és a másik megközelítés esetében. A klasszikus leíró grammatika — a generatív elemzés potenciális szerkezeteivel szemben — élőnyelvi példákat elemez, korpuszára jellemző szépirodalmi jellege, a mondatelemzési gyakorlókönyvek példatára általában ismert költők, írók írásaiból kerül ki.

Bár a klasszikus és a generatív elemzés láthatóan alapján véve megegyező szempontokon nyugszik, más-más kategóriákat állapítanak meg. Itt csupán néhány meghatározó különbséget emelek ki:

a) az egyszerű mondat klasszikus megközelítése szófajokat és szintagmatípusokat különböztet meg, a generatív nyelvten szótári kategóriákat és kifejezéseket (a kategóriák megállapításának módszere a behelyettesíthetőség);

b) a klasszikus grammatikai leírás a mondatrészek függőségi viszonyát tartva szem előtt azt állítja, hogy bármely bővítmény az alaptagjához járul, de nem része neki, míg a generatív leírás szerkezeteket jellemez, melyekben a bővítmények az alaptag köré szerveződő struktúrák részei.

Az egyszerű mondat szerkezeti viszonyainak szemléltetésére mindkét megközelítés többszintű ábrázolást alkalmaz. (Ezek linearizált változatai is érzékeltetik a belső hierarchikus viszonyokat). A két módszer abban is hasonló, hogy az ígének a mondat szerkezetében kitüntetett szerepet tulajdonít, azonban nem teljesen azonos keretben. A klasszikus reprezentáció a mondat szintaktikai és szemantikai struktúrájában is az ígét tartja a központi elemnek. Ezt az állítmányi szerepű összetevő kiemelt helyzetével szemlélteti; a nem igei (névszói-igei vagy névszói) állítmányokban kopulatív, igei szófajú elem jelenlétét feltételezi. A generatív reprezentáció az ígének inkább a mondat szemantikai struktúrájában játszott szerepét emeli ki (pl. szemantikai szerepek adása), a mondat szerkezet szintaktikai szerveződésében jelentősége inkább közvetett, közvetlenül csak a köré szerveződő igei csoportban jellemző, melynek összetevői az ige közvetlen argumentumai.

A két ágrajzos szemléltetési módszer közötti legfőbb különbség az, hogy a generatív ábrázolás a közvetlen összetevőkre bontás elvét⁹ követve lehetőség

---

⁹ A generatív grammatika modelljét részletesen kifejítő fejezetben, KIEFER 1992-ben ezt olvashatjuk: „A generatív grammatika megegyezik szinte minden más grammatikaelmélettel abban, hogy fölteszi: a szótári elemek valamiféle szerkezetet alkotva kapcsolódnak

szerint bináris elágazásokra törekszik. A szintagmatikus viszonyok klasszikus modell szerinti szemléltetésében csupán a függőségi viszonyok kerülnek felszínre, a generatív szerkezeti ábrában az összetevők hierarchikus szerveződésén kívül lineáris elrendezésük is megfigyelhető.

2.2. A kiválasztott szövegmondat klasszikus mondattani elemzése

A szövegmondat (*Még nem tudtam, mit kezdek majd velük, merre s mi végett indítok rohambot.*) egy teljes szöveg negyedik szövegmondata. A szövegmondat adott szituációba, valamint adott szöveggörnyezetbe való illeszkedését az alany ellipszise és a névmási összetevő érzékelteti. Az igék személyragja által jelzett grammatikai alany az elbeszélő én, akit — ahogy erre már korábban utaltam — az íróval azonosítok, a *velük* névmási összetevő pedig közvetlen anaforikus utalás a negyedik szövegmondat *mindahánnyal* összetevőjére, és közvetett anaforikus utalás a harmadik szövegmondatbeli *a szavakat* összetevőre.

A *Magyar grammatika* alapkategóriáit figyelembe véve az adott szövegmondat szerkezeti elemzése a következő eredményre vezet:

A szövegmondat három tagmondatból álló többszörösen összetett mondat. Főmondatának — amely a mondat lineáris elrendezését nézve az első — az egymással mellérendelő egyszerű kapcsolatos viszonyban álló második és harmadik tagmondat tárgyi mellékmondatként van alárendelve. (Ezt a típust a többszörösen összetett mondatok egyik prototípusaként a *Magyar grammatika* is tárgyalja. Lásd: KESZLER 2000c: 544.) Az alárendelő viszonyra sem a főmondatban, sem a mellékmondatokban nem utal explicit nyelvi összetevő. A főmondatban utalószoói funkcióban *azt* mutató névmás állhatna, a mellékmondatok főmondatához való kapcsolódását pedig mondat eleji pozícióban *hogy* kötőszó fejezhetné ki, amely a két mellékmondat mellérendelő kapcsolatos viszonya miatt a harmadik tagmondatban *és hogy* formában jelenhetne meg. Tehát mindkét tagmondatnak mint mellékmondatnak a sajátossága a lényegi tartalomadás, azaz a tartalomkifejtés.

Az egyes tagmondatok belső szerkezeti viszonyait az alábbiak jellemzik.

Az első tagmondat belső szerkezetét két alárendelő és egy szerves viszony határozza meg. Ezek közül kettő hiányos: a *nem tudtam* – (én) igei alaptagú alanyos szintagma, amelynek alanyi összetevőjére nem utal verbális elem; a *nem tudtam* – (azt) igei alaptagú tárgyias szintagma, melynek tárgyi összetevőjét nem fejezi ki explicit verbális elem; a *még* – *nem tudtam* szerkezet mindegyik

---

össze mondattá. [...] azokat a szósorokat, amelyek egymást kölcsönösen és rendszeresen helyettesíthetik a mondatokban, szintaktikailag egyenértékűnek nevezzük. Valamely kifejezés közvetlen összetevői azok a legnagyobb darabjai, amelyeknek önmaguknál rövidebb — lehetőleg egymorfémás egyenértékűsük van, vagy maguk egymorfémásak” (É. KISS—SZABOLCSI 1992: 35).

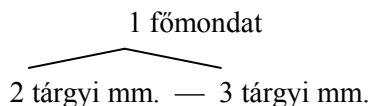
összetevője explicit, közöttük nincs szintaktikai kapcsolat: a *még* összetevőt a *Magyar grammatika* a rémakiemelő partikulák közé sorolja (KUGLER 2000a: 279–280), amely nem grammatikai viszonyító elem, és szűk denotatív jelentése miatt mondatrészi szerepet sem tölt be. Ha az ige kötelező bővítménystruktúrájából indulunk ki, akkor — DEME terminológiájával élve — a mondategység hiányos szerkezetű, mert az ige által kötelezően „megkívánt” alanyi és tárgyi bővítmény egyike sem szerepel explicit formában. Mivel a leíró grammatika a szövegmondatokat egységnyi nyelvi adatokként vizsgálja, nem tudja figyelembe venni sem a nyelvi kontextus, sem a szituáció hatását a szövegmondat nyelvi megformáltságára. Ebben az esetben az alanyi összetevő szituációból való felismerhetősége, valamint a tárgy szövegelőzmény alapján való azonosíthatósága ellenére minősítjük a tagmondatot hiányosnak.

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük*) négy alárendelő szintagmából áll: a *kezdek* – (én) igei alaptagú alanyos szintagma alanyi összetevője nem explicit; a *mit* – *kezdek* igei alaptagú tárgyas szintagma mindegyik összetevője kifejtve szerepel a tagmondatban; a *kezdek* – *velük* igei alaptagú állandó (vagy aszemantikus) határozós szintagmának szintén mindegyik eleme explicit. A negyedik igei alaptagú szintagmának időhatározói szerepű meghatározó tagja az eddigiekkel ellentétben nem kötelező bővítmény: *kezdek* – *majd*. Az ige alanyi, tárgyi és állandó határozói bővítménye kötelező vonzat, míg az időhatározó szabad bővítmény, elhagyása nem okoz értelmi hiányt. A kiegészíthető alanyi összetevő — a szituációból adódóan — megegyezik az előző tagmondat alanyával, az elbeszélő énnel. Kifejtetlensége hiányossá teszi a mondategységet.

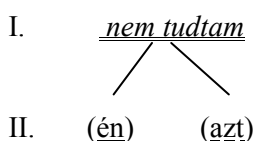
A harmadik tagmondat négy alárendelő és egy mellérendelő szintagmából épül föl: az *indítok* (én) igei alaptagú alanyos szintagma alanyára ugyanaz jellemző, mint az előző két tagmondatban; az *indítok rohamot* igei alaptagú tárgyas szintagma tárgya — kifejtett formában — az igehez vonzatként kapcsolódik; a *merre indítok*, valamint a *mi végett indítok* igei alaptagú helyhatározós, valamint célhatározós szintagmák — szintén kifejtett — meghatározó tagjai szabad bővítmények, egymással egyszerű kapcsolatos mellérendelő viszonyban állnak. Az alany kifejtetlensége a harmadik tagmondatot is — az első kettőhöz hasonlóan — hiányossá teszi.

Az egyes tagmondatok belső szinteződését tekintve az is feltűnik, hogy a szövegmondat minden egyes bővítmény funkciójú összetevője közvetlenül az igeinek van alárendelve, azaz a bővítmények mindegyike a mondat második szerkezeti szintjén áll.

Az itt megállapított tulajdonságokat tekintve az elemzett szövegmondatához az alábbi szerkezeti ábrák rendelhetők. A következő ágrajz a szövegmondatnak mint mondategésznek a belső viszonyait szemlélteti:

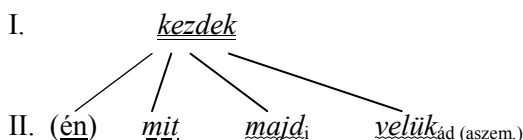

Az egyes tagmondatok belső szerkezeti viszonyait a ki nem fejtett elemekkel együtt szemléltetem. A nem explicit, azonban a szövegkörnyezet és a valóságra vonatkozó tudásunk alapján kiegészíthető összetevők zárójelben állnak; a sorok elején feltüntetett római számok a szinteződés szemléltetését szolgálják.¹⁰ A főmondat szerkezeti felépítése a következő:

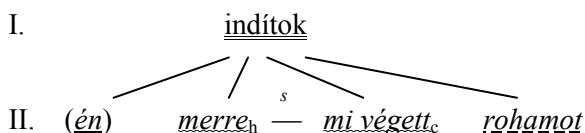
Az ábrából leolvasható, hogy a mondatrészek két szinten helyezkednek el. A *Magyar grammatika* a tagadószót az alaptagjához kapcsolódva az állítmány összetevőjeként elemzi, ez a modell ugyanis a mondatfunkciós részek legelemibb összetevőkre (lexémákra) bontását nem teszi lehetővé. A még összetevő a klasszikus leírás keretében (mint rémakiemelő partikula) szervetlen mondatrésznek minősül.

A második tagmondathoz, amely a főmondatból hiányzó tárgyi mondatrészt fejt ki, az alábbi szerkezeti ágrajz tartozik:

Az ágrajzból látható a tagmondat összetevőinek kétszintű szerveződése.

A harmadik tagmondathoz, amely — a második tagmondathoz mellérendelő viszonyban kapcsolódva — a főmondatnak szintén a tárgyi mondatrészt fejt ki, a következő ágrajz rendelhető:

¹⁰ A klasszikus mondatleírás mondatrészeket ábrázoló modellje a jelölések terén a szakirodalomban jelentéktelen eltéréseket mutat. A reprezentáció ágrajzos formájának modelljét itt a *Magyar grammatika* eljárását követve alkalmazom.

A harmadik tagmondat mondatrészei is két szinten állnak. Az ágrajz a második szinten lévő két határozói mondatrész mellérendelő viszonyát is szemlélteti.

A leíró mondatelemzés másik fő szempontja, a modalitás szerint megkülönböztetett mondatfajták az összetett, valamint a többszörösen összetett mondatokban testre szabott szabályokat követve teljesülnek (KUGLER 2000b: 386). Elemzett szövegmondatunk modalitása főmondatának kijelentő modalitása miatt kijelentő.

A klasszikus grammatikai elemzést vizsgálva nem lehet említés nélkül hagyni DEME LÁSZLÓ mondatelemző modelljét sem, amely voltaképpen a *Magyar grammatikáéhoz* hasonló elméleti alapon áll.

DEME DE SAUSSURE strukturalista elméletét követve és továbbfejlesztve a mondatokat funkcionális alapon közelíti meg. Felfogásában két pólus, a nyelvi rendszer (nyelv) és a nyelvhasználat (beszéd) játszik fontos szerepet. Elméleti alapállását, illetőleg ennek motivációit itt nem célozom bemutatni, inkább azt veszem szemügyre, hogy elemzési modellje milyen információkkal szolgál egy szövegmondat vizsgálatában. Mondattani elméletének központi kategóriái a mondategység, amely predikatív mozzanat, valamint a mondategész, amely közlési alapegység. A mondategység ennek értelmében „konstrukcionálisan zárt egység” (DEME 1971: 45), amelynek legtisztább megvalósulása az egyszerű mondat. A mondategész „nem konstrukcionális, hanem funkcionális értelemben vett alapegység”, amely e jellegzetességénél fogva egyszerű és összetett mondat is lehet (DEME 1971: 72).

Mind a mondategység, mind a mondategész leírásában központi feladat az összetevők (mondatrészek, tagmondatok) szinteződésének és tömbösödésének elemzése.

Az alábbi reprezentációban látni fogjuk, hogy az elemzés fő szempontja az egyes összetevők szerkezeti pozíciója, valamint mondatrészi szerepe, azaz szintaktikai és szemantikai szempontok egymás melletti érvényesítése figyelhető meg.

A szövegmondat egésze felől közelítve, az elemzett összetett mondatához DEME a következő szerkezeti ábrát rendeli: F/m_1-m_1 . Erről leolvasható, hogy az összetett mondat egy főmondat szerepű és két mellékmondat szerepű tagmondatból áll. A mondatbeli fő viszony az alárendelés (jele: „/”), a két mellékmondat mellérendelő viszonyban kapcsolódik egymáshoz (jele: „-”). Az „1” index jelzi, hogy a két mellékmondat azonos szinten, közvetlenül a főmondatnak alárendelve áll. DEME az ilyen szerkezetű összetett mondatot szintváltónak nevezi. A szintváltás részleges (nem teljes), mivel a három tagmondat maximálisan három szinten helyezkedhetne el, azonban a tagmondatok nem használják ki mindegyik lehetséges szerkezeti szintet.

A fenti szerkezeti ágrajz egyszerűbben is megadható, ha a mellékmondatok szintjét egyetlen szerkezeti egységként ábrázoljuk: F/ym_1 , amelyben az „y” azt

hivatott kifejezni, hogy az alárendelt tagmondatok egymással halmazozott, azaz mellérendelő viszonyban állnak.

A mondat egységek, így az egyes tagmondatok belső struktúráját tekintve DEME két szintet különböztet meg, a mondatrészek és a szerkezettagok szintjét. Ezekről a következőket állapítja meg: „Az egyikben mozgó a mondat szintjén vannak, a másikon mozgó a mondat szintje alatt — persze mindkét szinten vannak még további hierarchikus osztódások. A mondatrészek szintjén két fokozat van: az állítmány abszolút fölérendelt rész, a többi meg alárendeltje. A szerkezettagokén már nagyobb az elaprózódás: a szerkezettag nemcsak szabad mondatrésznek lehet alárendeltje, hanem szerkezetagnak vagy akár szerkezettag alá rendelt szerkezetagnak is” (DEME 1971: 54). DEME részletezi továbbá azt, hogy milyen mondatrészek tölthetik be szabad mondatrész szerepét, illetve melyek lehetnek szerkezettagok (DEME 1971: 54–55). A mondatbeli szinteződés és tömbösödés ábrázolására DEME szemléletes képletrendszert vezet be (DEME 1971: 57–58), a mondatrészek és szerkezettagok mondatbeli szerepét és szinteződését konkrét és általános szimbólumokkal szemlélteti.

Az elemzett szövegmondat egyes tagmondataihoz az alábbi szerkezeti reprezentációk rendelkeznek. Az első (a bal oldali) ágrajz mindegyik esetben a konkrét mondatrészi szerepeket, a második (a jobb oldali) pedig a tagmondatbeli szinteződést mutatja. Az adott tagmondatok esetében a reprezentáció annyival egyszerűsödik le, hogy egyikben sem szerepel olyan összetevő, amely a mondatrészek szintje alatt, a szerkezettagok szintjén áll. Az alábbi reprezentációk értelmezéséhez a következő rövidítéseket kell ismernünk:

Á, H, T — a mondat szintjén álló állítmányi, határozói, tárgyi mondatrészek,
 M — mondat szintjén álló mondatrész, amelynek indexszáma azt jelöli, hogy az adott mondatrész a mondat szintjén belül az első, vagy a második szinten áll.

Még nem tudtam,

$H_i - \bar{A}$

azaz: $M_1 - M_2,$

mit kezdek majd velük,

$T - \bar{A} - H_i - H_{\text{eszk}}$

azaz: $M_2 - M_1 - M_2 - M_2,$

merre s mi végett indítok rohamot.

$H_h - H_c - \bar{A} - T,$ a mellérendelést
 nem részletezve: $yH - \bar{A} - T.$

azaz: $M_2 - M_2 - M_1 - M_2,$

Arról is célszerű említést tennünk, hogy DEME mondatreprezentációs modellje mondat szerkezeti sajátosságok szövegbeli gyakorisági vizsgálatához szolgálhat hasznos eszközzel. A szerző több mint egy tucat mutatót állapít meg, amelyek

vizsgálata különböző műfajú szövegek szerkezeti jellemzéséhez járul hozzá.¹¹ DEME mondatelemző modellje ennél fogva szövegtani elemzés szolgálatába állítható, azzal a megszorítással, hogy a szöveg vizsgálatát szerkezeti sajátságokra korlátozza, azaz tartalmi-logikai, valamint pragmatikai jellemzők magyarázatában más diszciplínák apparátusára kell támaszkodnia.

3. A valenciaelméletről

3.1. A valenciaelmélet elvei és kategóriái

Mind a klasszikus leíró grammatika, mind a generatív szemléletű nyelvelírás elveit — legfőképpen igeközpontúságát — látva arra következtethetünk, hogy nem hagyhatták figyelmen kívül TESNIÈRE valencia-elmélet néven ismertté vált elképzelését.

TESNIÈRE 1959-ben „Elements de syntaxe structurale” címen publikált elmélete az igét horgas atomhoz (atome crochu) hasonlítja, amelyhez horgai számától függően kapcsolódhatnak bővítmények. TESNIÈRE az igéknek erre a tulajdonságára teljes szintaxist épít. KÁROLY SÁNDOR „Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése” című tanulmányában a TESNIÈRE által strukturálisnak nevezett szintaxist abból a szempontból közelíti meg, hogy milyen a strukturalizmushoz való viszonya, hogy valóban strukturálisnak tekinthetjük-e¹², miközben részletes képet fest magáról az elméletről. TESNIÈRE szintaxisának értékelésében elsősorban KÁROLY említett tanulmányára támaszkodom.

TESNIÈRE értelmezésében a struktúra egyenértékű a funkcióval. Ebből az következik, hogy a nyelvi alakulatok strukturális elemzése voltaképpen funkcionális vizsgálatukat jelenti, azaz annak vizsgálatát, hogy milyen szerepet töltenek be a kommunikációban. Ennek leírása pedig elvezet a hagyományos értelemben vett mondatrészi szerepekig, amelyek megkülönböztetésében legfőképpen szófaji sajátságok játszanak szerepet (KÁROLY 1963: 161). Ezeknek a kategóriáknak a megítélése adja TESNIÈRE elméletének fő alapjait. A szintaxis autonómiáját vallva a szemantika síkját — amely szerinte nem része a grammatikának — elválasztja a strukturális síktól; a szófajok megítélésében módszerét a jellemvonások hierarchiája határozza meg.

TESNIÈRE szintaxisának két legfőbb sajátságát kell kiemelni, amelyek egyszerűbbé teszik a fentebb tárgyalt két mondatleíráshoz való viszonyának meg-

¹¹ Korábban — DEME nyomán — magam is végeztem ilyen jellegű vizsgálatot. Módszerét követve szaknyelvi szövegek mondat szerkezeti sajátságait foglaltam össze.

¹² KÁROLY válasza erre a kérdésre egyértelműen igen. Ezt TESNIÈRE elméletének egyetlen lényeges sajátságával támasztja alá: szemléletmódját a nyelvi elemeknek és viszonyoknak egymáshoz való relációjukra irányuló következetes vizsgálata jellemzi (KÁROLY 1963: 164).

ítélését is: TESNIÈRE kategóriái, fogalmai bármely nyelvre alkalmazhatók. „Ez azáltal lehetséges, hogy e szintaxis élesen meg van különböztetve a morfológiától, a viszonyok és kategóriák külső ismertetőjegyeitől. Márpedig éppen ezek a külső ismertetőjegyek azok, amelyekben a nyelvek szembeötlően különböznek egymástól” (KÁROLY 1963: 162). Ebből következik a másik fő sajátosság: „TESNIÈRE strukturális szintaxisa tehát a szerkezet és a külső alak megkülönböztetésén és szembeállításán, egymásra vonatkoztatásán alapszik. Szerkezeti szempontból e szintaxis magában foglalja mindazokat a szerkesztési formákat, amelyeknek a mondatalkotásban, a mondatrészszerop kialakításában részük van. Alaki szempontból felöleli mindazokat a külső, morfológiai ismertetőjegyeket, amelyek segítségével a szerkezetformák megvalósulnak. S mivel ezek az alaki elemek a szerkezettípusokra, a szerkezeti funkciókra vannak vonatkoztatva, a külső, alaki jegy hiányát is állandóan szemmel lehet tartani a $\emptyset$ morféma segítségével” (i. h.) TESNIÈRE elméletének ez a jellegzetessége kihat más szintaxisokhoz vagy szintaktikai alapú elméletekhez való viszonyára is. KÁROLY szerint „ez a felfogás közel áll a strukturalizmusnak ahhoz a — rendszeresebben kidolgozott — modern irányához, amely egyrészt leírja a mondat képletekkel kifejezhető szerkezeti formáit a közvetlen összetevők alkalmazásával, másrészt bemutatja ezek fonológiai megvalósulását, anélkül, hogy ezáltal más-más tudományágba utalná a szóhatáron inneni és túli elemeket (például a ragokat és a névelőket, névutókat). Közel áll TESNIÈRE elgondolása a modern strukturalizmushoz abban is, hogy a mondat felépítésében különbséget tesz egyszerű és bonyolultabb szerkezetek között, s ez utóbbiakat az előbbiekre vezeti vissza” (KÁROLY 1963: 162).

Az alapot az összevetéshez TESNIÈRE strukturalista szintaxisa és a modern strukturalista nyelvleírás fő elvei között elsősorban NOAM COMSKY 1957-ben megjelent *Syntactic Structures* (Szintaktikai szerkezetek) című munkája jelenti. A generatív nyelvleírást összegző munka évekig a modern strukturalizmus uralgó képviselőjének számított, a későbbi strukturális alapú elméletekben, így TESNIÈRE elméletében is máig érezhető hatása. Alapjai — TESNIÈRE elméletéhez hasonlóan — háttérbe helyezik a szemantikát, a szerkezeti leírás elsősorban a szintaktikai reprezentációt jelenti. KÁROLY idézett tanulmányának megjelenése után két évvel, 1965-ben látott napvilágot CHOMSKY *Aspects of the Theory of Syntax* (A szintaxis elméletének aspektusai) című munkája, amelyben a generatív grammatikai nyelvleírás a szemantika beépülésével válik teljessé.

Az a sajátosság, amely TESNIÈRE szintaxisát minden más leíró grammatikától megkülönbözteti, a szintaktikai, a szemantikai és a morfológiai sík elhatárolásának mértéke. A nyelvi elemeknek és jelenségeknek különböző vetületeit határozza meg ezeken a síkokon. Így például mást jelent a meghatározó szintaktikai viszony, azaz az alárendelés (konnexió) a szintaktika, és mást a szemantika síkján. Ugyanez figyelhető meg a szó, valamint a szófaj meghatározásában is.

Strukturális síkon az alárendelő szintagmatikus viszony fölrendelt és alárendelt tagból áll, a szemantika síkján a fölrendelt tag a determinált (meghatározott), az alárendelt tag a determináló (meghatározó) szerepű, ezáltal jelentése fontosabb a mondat értelmének kialakításában. „A két síkon más a köztük lévő fontossági sorrend” — állapítja meg KÁROLY (1963: 164). A szavak strukturális és szemantikai szerepe sem egyezik meg feltétlenül: ezt példázzák az olyan összetett igealakok, amelyeknek egységei szemantikailag elkülöníthetők, a struktúra szempontjából azonban egyetlen igealak bomlik több összetevőre. A szófajok tekintetében a szemantikai síkon teli és üres szavak különböztethetők meg: a négy fő teli szófaj az ige, a melléknév, a főnév és a határozószó; az üres szavak a grammatikai viszonyok kifejezésére szolgálnak. Szintaktikai síkon önálló és segédzavak különíthetők el: az önálló szavak képesek megváltoztatni struktúrabeli szerepüket, és képesek szerkezeteket alkotni; a segédzavak az önálló szavak mellett fordulhatnak elő egy önálló szó köré szerveződő mag részeként. A teli szó és az önálló szó fogalma között nagy az átfedés, ugyanakkor a teli szavak és az önálló szavak nem mindig esnek egybe. A szintaktikai szófajok megegyeznek a szemantikai teli szófajokkal, de más értelemben: „a szintaktikai szófajokat szintaktikai helyzetük határozza meg: főnév az alanyi, tárgyi és részeshatározói helyzetű szó, melléknév a jelzői helyzetű, ige az állítmányi helyzetű és határozószó a határozói helyzetű. A szemantikai és a szintaktikai szófajfogalom különbségének a kiegyenlítésén alapul TESNIÈRE szintaxisának egyik legalapvetőbb fogalma, a transláció, a »szófaváltoztatás«, vagy »szófaváltás« ...” (KÁROLY 1963: 165).

KÁROLY TESNIÈRE szófajfelfogásáról vallott nézetét csupán a teljesség kedvéért idéztem, a szövegmondatok leírásának szófaji kérdéseit csak olyan mértékben érintem, amennyiben ezt a szintaktikai alapú reprezentáció megkívánja.

A valenciaelméletben olyan elvek, szabályszerűségek fogalmazódnak meg, amelyek számos későbbi mondatleíró modell építőkövévé váltak. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az általam alkotott kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció sem hagyja figyelmen kívül az ige TESNIÈRE által feltárt sajátosságait.

A valencia-elmélet előzményéről is célszerű említést tennünk, hiszen a mondatban az ige köré szerveződő összetevők rendszerezése TESNIÈRE actant-elméletében (melyet a magyar nyelvű szakirodalom aktáns-elméletként emleget) már megfogalmazódik. Az igeikhez TESNIÈRE szerint kétféle alárendelt elem kapcsolódhat, ezeket „actant”-nak és „circonstant”-nak nevezi. Az „actant”-ok körébe tartoznak a cselekvés végrehajtói, elszenvedői és célpontjai, amelyek a hagyományos mondatfunkciós kategóriák szerint az alanyi, tárgyi és részeshatározói mondatrészeknek felelnek meg, szófajilag pedig a főneveknek. KÁROLY ezeket az összetevőket cselekvéshordozóknak nevezi, mert „ezek az igei cselekvés aktív vagy passzív résztvevői”, az igei alaptag bővítményeiként nominativusban, accusativusban, vagy dativusban álló főnevek (KÁROLY 1963: 168). A „cir-

constant"-ok az igei cselekvés egyéb körülményeit fejezik ki, ezeket KÁROLY körülményhatározóknak nevezi. TESNIÈRE maradandó érdeme, hogy az ige minden bővítményét az ige alá rendelve, azonos szinten helyezi el, ezzel is az ige strukturális szervező szerepét emelve ki. Az igenek ezt a kitüntetett helyzetét később többen bírálják, az ige és az alanyi mondatrész hozzárendelő viszonya mellett foglalva állást. TESNIÈRE modelljében az alany a többi bővítménnyel egy szintre kerül, azaz ugyanolyan szerepet tölt be egy ige vonzatstruktúrájában, mint bármely más bővítmény. Ezzel el is jutunk TESNIÈRE valencia-elméletének egyik alapelvehez: TESNIÈRE az igéket különböző vegyértékű atomokhoz hasonlítva különböző valenciaszámú igéket különböztet meg.¹³ Így az alanyt sem kívánó személytelen igéknek nincs valenciájuk, az intranszítív igék egy-, a tranzitív igék kétvalenciájúak (az előbbiekhöz csak alany, az utóbbiakhoz alany és tárgy kapcsolódik). Háromvalenciájúak — mert részeshatározót is kívánnak — a mondás és adás igéi. Négyvalenciájúak TESNIÈRE szerint a nem kauzatív igékből képzett kauzatív igék, melyek némely mai leíró grammatika szófaji rendszerezése szerint a műveltető igéknek feleltethetők meg (más rendszerek csak a fakultatív igéket tekintik műveltetőknak).

Az igéknek TESNIÈRE által bevezetett osztályozása szinte változatlan formában megtalálható a legújabb leíró nyelvtanunkban, a *Magyar Grammatikában* is. Legmodernebb strukturális nyelvtanunk, az *Új magyar nyelvtan az ige bővítményeit az igés kifejezés csomópontja alá rendeli, és az ige testvéreiként ábrázolja* (É. KISS 1998: 32).

3.2. A kiválasztott szövegmondat valenciaelmélet szerinti elemzése

A valenciaelmélet szerinti vizsgálat kerete a mondategység, az elemzésre kiválasztott többszörösen összetett szövegmondat esetében egy-egy tagmondat.

Az első tagmondat (*Még nem tudtam*) igei összetevője, a *tud* a kétvalenciás igék csoportjába tartozik, mivel tárgyas (tranzitív). Egyik valenciájával alanyt, másik valenciájával pedig tárgyat köt. Az adott tagmondatban egyik cselekvéshordozója (aktánsa) sincs kifejtve verbálisan.

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük*) igei összetevője, a *kezd* adott jelentésében a háromvalenciás igék csoportjába sorolható: valenciáihoz egy alanyi szerepű és egy tárgyi szerepű cselekvéshordozót, valamint egy állandó (aszemantikus) határozói szerepű körülményhatározót kíván. Verbális síkon kapcsolódik hozzá egy tárgyi szerepű cselekvéshordozó (aktáns), amelyet a *mit* főnévi kérdő névmás fejez ki, egy fakultatív időhatározói szerepű körülményhatározó, amelyet a *majd* nyelvi elem jelöl, valamint egy állandó (aszemantikus) határozói

---

¹³ KÁROLY itt utal TELEGDY ZSIGMOND észrevételére, amely szerint TESNIÈRE „valencia” fogalma hasonlít BÜHLER „Leerstelle” névvel jelölt kategóriájához.

szerepű körülményhatározó, amely a tagmondatban a *velük* határozóragos személyes névmási összetevő formájában van jelen.

A harmadik tagmondat (*merre s mi végett indítok rohamot*) igei összetevője, az *indít* a háromvalenciás igeek csoportjába tartozik: valenciakeretébe egy alanyi szerepű és egy tárgyi szerepű cselekvéshordozó, valamint egy helyhatározói funkciójú körülményhatározó tartozik. Az alanyi cselekvéshordozó nincs kifejtve, a tárgyi cselekvéshordozó verbális kifejezője a *rohamot* tárgyragos főnév, a helyhatározói szerepű egységnek verbális síkon a *merre* határozószói kérdő névmás felel meg. Ez utóbbi összetevővel mellérendelő viszonyban az igehez egy fakultatív körülményhatározó is kapcsolódik: a *mi végett* névutós kérdő névmással kifejezett célhatározói összetevő.

Az első tagmondatbeli tagadás — TESNIÈRE fogalmával élve — konnexionális tagadás, amely az egész mondatot érinti. A második tagmondatbeli ige valenciái közül egy, a harmadikbeli ige valenciái közül kettő helyén kérdőszó áll. Ezeket TESNIÈRE üres szavaknak tekinti, amelyek magok szerepét töltik be, a kérdéseknek ezt a formáját pedig magkérdésnek nevezi (KÁROLY 1963: 173).

A valenciaelmélet szerinti elemzés a szövegmondat egészéről nem tud (nem is szándékozik) képet adni. Leíró kompetenciája a mondategészen belüli szintagmatikus viszonyok jellemzésére terjed ki.

4. Az esetgrammatikáról

4.1. Az esetgrammatika elvei és kategóriái

Az esetgrammatika alapjainak megvetése a mondatok kutatásában CHARLES FILLMORE nevéhez köthető, aki 1968-ban jelentette meg *The Case for Case* című munkáját. Ezt az elméleti megközelítést az tette szükségessé, hogy CHOMSKY tisztán szintaktikai keretek közé szorított generatív standard-elméletének hiányosságai egyre inkább nyilvánvalóvá váltak. ANDOR JÓZSEF egy tanulmányában, amelyben FILLMORE esetgrammatikáját továbbfejlesztő elméleteket mutat be és értékeli, ezt a hiányosságot a következőképp jellemzi: „nem képes arra, hogy leírja a természetes nyelvek univerzális sajátosságait, mivel a modell határain belül az elmélet képviselői a szemantikának csak másodlagos interpretatív funkciót adtak, s így a szintaktikai bázissal rendelkező modell nem alkalmas arra, hogy alkalmazása általános érvényt nyerjen a nyelvtipológiai kutatásokban” (ANDOR 1979: 451).

FILLMORE esetgrammatikájának megjelenése nagy lendületet adott a mondatok leírását célzó irányzatok fejlődésének, nemcsak érdemei, hanem megoldásra váró hiányosságai által is. Ezúttal nem tekintem át a fillmore-i esetgrammatikán alapuló újításokat — ANDOR JÓZSEF *Az esetgrammatika elméletének új útjai* című tanulmányában részletes képet fest D. L. F. NILSEN, W. CHAFE és W.

COOK újításairól (ANDOR 1979) —, hanem egy ANDOR által is kiemelt, a tanulmány születésének idejében talán a legújabbnak számító esetgrammatikára, a STANLEY STAROSTA által megalkotott lexiko-esetgrammatikára támaszkodom. ANDOR véleménye erről az elméletről az, hogy „ebben látszik a továbblépés lehetősége a korábbi modellekhez képest, amelyek nem voltak képesek megbirkózni azzal a feladattal, hogy a jelentésbeli viszonyokat reprezentáló kategóriák mellett megtalálják azt a formai apparátust, amely ezeket kivetíti az aktuális mondatláncolatok szintaktikai-morfológiai viszonyaira” (ANDOR 1982: 11). Ezzel ANDOR megfogalmazza azt az elvárást is, amelyet a mondatrepresentáció támaszt az esetgrammatikával szemben.

A lexiko-esetgrammatika generatív alapon áll, megkívánja tehát a nyelvi leírás formalizálását, a formalizálás explicitiségét, ezért ezt lehetővé tevő elveket fogalmaz meg és követ. A lexiko-esetgrammatika a generatív grammatikától azonban eltér annyiban, hogy nem alkalmaz transzformációkat, ugyanis nem különböztet meg mély- és felszíni struktúrát, „mivel az összes szintaktikai és nyelvészeti releváns intenzionális szemantikai viszonyokat egyetlen strukturális leírás specifikálja közvetlenül” (i. h.).

A továbbiakban tekintsük át a lexiko-esetgrammatika legfőbb elveit, valamint azokat az esetkategóriákat, amelyeket a grammatika a mondatok leírásában alkalmaz.

Itt újfent ANDOR megállapításához folyamodom, aki a szóban forgó grammatika eset-meghatározásainak, illetve az ezekhez alapul vett elveknek definitív magyarázatát adja: „A lexiko-esetgrammatikai elmélet eset-meghatározásai nemcsak intuitív vagy extralingvális alapokra épülnek, hanem szoros értelemben vett intralingvális szintaktikai-szemantikai definíciók. [...] Az eset-viszonyok szemantikai azonosítása ebben a grammatikában intenzionális jellegű, azaz minden egyes eset-reláció meghatározásához szemantikai jegyekre van szükség, amelyek az adott eset intenziójának tekinthetők. Ehhez kapcsolódnak a külsőleges szituatív szerepek, amelyek az esetek extenziójaként foghatók fel” (ANDOR 1982: 11–12). Mivel az extenziós kapcsolatok nem feleltethetők meg maradéktalanul az esetek közötti viszonyoknak, két esetviszony extenzióiban átfedések lehetnek. Ez a probléma vezet a lexiko-esetgrammatika egyik fő elvének meghatározásához, amely szerint egy egyszerű mondat keretében bármely esetkategória csak egyszer fordulhat elő.

STAROSTA a következő kilenc esetkategóriát határozza meg: ágens, referens (Benefit), experiens, eszköz (Instrument), lokális (Locus), mód, érintett (Patient), hely (Place), valamint idő (ANDOR 1982: 12, STAROSTA 1978: 471 nyomán). Ezek közül az Érintett a központi kategória, ennek használatához kapcsolódik a lexiko-esetgrammatika másik két fontos elve: „minden egyes mondat megköveteli az Érintett aktáns előfordulását, melyből az következik, hogy az egy aktánssal rendelkező tárgyatlan igék argumentumát az Érintett tölti be. [...]

Ebben a grammatikában az Ágens előfordulása feltételezi az Érintett jelenlétét...¹⁴ (ANDOR 1982: 12).

STAROSTA lexiko-grammatikájának esetkategóriái az alábbiak szerint értelmezendők:

Érintett: a cselekvést vagy állapotot elszenvedő, viselő; amennyiben az állapotot vagy cselekvést tárgyatlan ige fejezi ki, akkor — ahogy fentebb már utaltam erre — az ige argumentuma az Érintett. Az Érintett lehet a mondatban azonosító névszói állítmány is.

Ágens: az ige által kifejezett cselekvés nem közvetlenül érzékelhető okozója, amely nem feltétlenül rendelkezik a [+ szándékos] jeggyel.

Experiens: STAROSTA meghatározását ANDOR nem tartja megfelelően definitívnek. Jelentése leginkább a Referenssel szembeállítva magyarázható meg: ahogy STAROSTA helyet jelölő esetből is kettőt különböztet meg (egy belsőt és egy külsőt), úgy az Experiens ugyanolyan belső relációtartalommal rendelkezik, mint a Lokális (referense és az Érintett által reprezentált összetevő kapcsolatát fejezi ki), a **Referens** pedig a vele ellentétben álló külső eset: a cselekvés célpontjára utal.

Eszköz: az esemény vagy cselekvés közvetlen előidézője, okozója.

Hely: az állapot vagy cselekvés térbeli viszonya.

Lokális: az Érintett helyzete. ANDOR itt utal PLATT elméletének lokatív kategóriáira: PLATT külső lokális kategóriájával STAROSTA Hely esetkategóriáját, belső lokális kategóriájával pedig STAROSTA Lokális esetkategóriáját állítja párhuzamba. PLATT kategóriáit magam is alkalmazom a szövegmondatok reprezentációjában.

Idő: az állapot vagy cselekvés időbeli viszonya.

Mód: STAROSTA nem határozza meg ennek az esetnek a jelentését. (ANDOR utal arra, hogy érdekes módon valamilyen okból más esetgrammatikák sem definiálják a mód esetét.)

ANDOR a lexiko-esetgrammatika még egy fontos elvére hívja fel figyelmünket: a perspektíva kiemelt szerepére. A perspektíva az ige esetkeretének specifikálását jelenti, ami lexikális jegyek révén valósul meg. A nyelvhasználatban ez úgy értendő, hogy egy — ANDOR szavaival — „objektíve azonosan szemlélhető külső szituáció”-ról a beszélők más-más megállapításokat tehetnek, következésképpen más-más esetkerettel rendelkező igék fejezik ki a beszélők állításainak szándékolt jelentéstartalmát (ANDOR 1982: 12–14). STAROSTA az említett jelen-

---

¹⁴ A generatív elmélet és a lexiko-esetgrammatika kategóriái közötti lényeges különbség az, hogy az utóbbi nem vesz tudomást az ágensi alanyú intranszitiv igék osztályáról. Az elmélet esetkategóriái alapján nem látható világosan, hogy ez a keret a cselekvő alanyú tárgyatlan igéket hová sorolja.

ség leírásához a szituációk és a jelentések tipológiájának megalkotását látja szükségesnek, amely már túllép az esetgrammatika keretén.

4.2. A kiválasztott szövegmondat esetgrammatikai elemzése

Az esetgrammatika alapelveinek megfelelően a szövegmondat szerkezetét szervező igék esetkeretét vesszük szemügyre. Mivel egy ige hatóköre ebből a szempontból az igét magában foglaló tagmondat, a három tagmondat külön elemzendő.

Az első tagmondat (*Még nem tudtam, ...*) igei összetevője a *tud*, amely a tagmondatban *nem tudtam* formában szerepel. Egy kifejtett bővítménye van: *még*, amely a [+ Idő] jegyet viseli. Az igehez tartozik még egy [+ Ágens], valamint egy [+ Érintett] jegyű összetevő, amelyek a tagmondatban verbálisan nincsenek kifejtve. Mivel a lexiko-esetgrammatika nem különböztet meg felszíni és mélystruktúrát, a szövegmondatban aktuálisan megjelenő tagmondathoz az alábbi esetrepresentáció rendelhető:

Még nem tudtam...
[+Idő]

A második tagmondat (*mit kezdek majd velük, ...*) igei összetevője a *kezd*, amely *kezdek* formában jelenik meg. Három explicit bővítménye van: a [+ Referens] jegyű *mit*, a [+ Idő] jegyű *majd*, valamint a [+ Érintett] jegyű *velük* összetevő. Ha a verbálisan ki nem fejtett összetevőt is figyelembe vesszük, akkor egy [+ Ágens] jegyet viselő összetevővel is számolnunk kell. Az igenek az itt vázolt esetkeretet tulajdonítva a tagmondathoz az alábbi esetrepresentációt rendelhetjük:

Mit kezdek majd velük
[+ Referens] [+ Idő] [+ Érintett]

A harmadik tagmondat (*merre s mi végett indítok rohamot*) igei összetevője az *indít*, amely *indítok* formában jelenik meg. Három verbálisan kifejtett bővítménye a következő: a *merre* összetevő a [+ Hely] esetjegyet viseli, a vele mellérendelő viszonyban álló *mi végett* összetevő [+ Referens] jegyű, a *rohamot* összetevőhöz pedig [+ Érintett] esetkategória rendelhető. Az igevel kifejezett cselekvés ágensét (amely kifejtett formában [+ Ágens] jegyet kapna) nyelvi elem nem jelöli. A tagmondat összetevőihöz rendelhető esetkategóriákat az alábbi reprezentáció szemlélteti:

merre s mi végett indítok rohamot
[+ Hely] [+ Referens] [+ Érintett]

5. Összegzés

Az elemzett elméletek közül a generatív és a klasszikus grammatika értékelhető olyan megközelítésként, amely mondatstruktúrák komplex leírását tűzheti ki célul. Ezek fő elveiről a fejezet bevezető részében már szóltam, ezért itt csupán a szövegmondatok elemző megközelítésében való felhasználhatóságuk szempontjából teszek néhány megjegyzést.

A generatív nyelvreírás a mondatok belső struktúráját reprezentálja oly módon, hogy természeténél fogva nem veszi figyelembe azokat a szövegkörnyezeti és szituatív tényezőket, amelyek egy szövegmondat felszíni szerkezetét befolyásolják. Ennek ellenére eljárásai és kategóriái jól alkalmazhatók a szövegmondatok megközelítésében is, mivel az összetevők függőségi viszonyain túl lineáris elrendezésüket is elemzi, hiszen ez összefüggésben áll a mondatok felszíni, logikai és fonetikai szerkezetével.

A klasszikus mondat-megközelítés legfontosabb sajátága az előbbihez hasonlóan az, hogy rendszermondatokat elemez, a kontextuális és kotextuális paraméterek teljes figyelmen kívül hagyásával. Ez azt eredményezi, hogy olyan jelenségeket, amelyeknek oka a szövegkörnyezetben, vagy a kommunikációs helyzetben keresendő — mint például összetevők névmással helyettesítése, ellipszise, valamint sok szórendi elrendezés is —, nem tud magyarázni. Mondatfunkciós kategóriái azonban, amelyek ugyanúgy főként jelentéstani motivációjúak, mint az igei funktor argumentumaihoz (bővítményeihez) rendelhető szerepindikátorok, hasznos adalékokat nyújtanak a szövegmondatok összetevőinek szemantikai jellemzésében.

A (rendszer)mondatok belső szerkezeti leírása mind szintaktikai, mind szemantikai függőségi viszonyokon alapul, ez viszont nem merítheti ki egy mondatleíró modell alkalmazhatóságát, hiszen — ahogy az elemzésben láthattuk — vonzatstruktúrák különféle szempontú megközelítésére született elméletek (így a valencia-elmélet és a lexiko-esetgrammatika) is képesek erre. Ezek ellenére a klasszikus leíró grammatika kategóriái hasznosan alkalmazhatók az egyszerű és az összetett szövegmondatok belső szerkezeti viszonyainak leírásában is. A szövegmondatok reprezentációja szempontjából DEME modellje is megközelítőleg így értékelhető, azzal a különbséggel, hogy DEME reprezentációs eljárása a mondatösszetevők lineáris elrendezését is szemléletesen mutatja. Az pedig belátható, hogy ez utóbbi jellegzetesség egy leíró modellnek mindenképpen érdeme, mivel a szövegmondatbeli összetevők lineáris elrendezésének reprezentációja — legyen szó akár egyszerű mondatbeli mondatrészekről, vagy szerkezettagokról, akár összetett mondatbeli tagmondatokról — egy explicitésre törekvő megközelítéssel szemben lényeges elvárás.

A fentebb vizsgált valencia-elméleti, valamint lexiko-esetgrammatikai megközelítések célkitűzéseiknél, kompetenciájuknál fogva nem alkalmasak egy-egy

nyelvi szerkezet explicit leírására. Nagyon fontos szerephez jutnak azonban bármely explicit nyelvi reprezentációra törekvő megközelítés részeként, ahogyan ezt a legtöbb grammatikai elmélet igazolja is. A kétlépcsős szövegmondat-reprezentációban több lépésben is alkalmazom ezeket a mondatok belső struktúrájának leírásában. Alkalmazhatóságukhoz elméleti síkon közelítve, a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációban betöltött szerepüket úgy jellemezhetjük, hogy a valencia-elmélet — mivel dominánsan szintaktikai alapú — elsősorban strukturális információkat nyújt, a lexiko-esetgrammatika, amely dominánsan szemantikai alapon áll, a struktúrák szerveződésének szemantikai motivációjához engedi közelebb az elemzőt. Már itt hadd jegyezzem meg — bár később a *Ki-tekintés* fejezetében mélyebben érintem ezt a kérdést —, hogy mivel a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szintaktikai alapokon áll, a kutatások következő szakaszában feltétlenül előtérbe kell állítani a szemantikai reprezentációs sík kidolgozását is.

Kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modell szemiotikai textológiai keretben

Egy szöveg explicit nyelvészeti leírása a szöveg szövegségét meghatározó nyelvészeti tényezőkre irányul; ezek a tényezők: 1) a korreferencialitás, 2) a szöveget alkotó szövegmondat(ok) összetevőinek lineáris elrendezése (belső lineáris elrendezés) és az egyes szövegmondatok szövegbeli sorrendje (külső lineáris elrendezés), valamint 3) az, hogy az egyes szövegmondatok miképpen tesznek eleget azoknak a feltételeknek, amelyek az adott szöveg helyen és/vagy kommunikációs helyzetben megformáltságukat befolyásolják. (Ez utóbbi tényező vizsgálatának körébe elsősorban az olyan szöveggrammatikai jelenségek elemzése és leírására tartozik, mint az egyeztetés, az ellipsis, a névmásítás, a mondatösszetevők sorrendje.)

Az explicit nyelvészeti leírás nem jelenti azt, hogy a leírandó tényezők feltárása kizárólag a nyelvészet eszközeivel végrehajtható lenne. Olyan tágabb elméleti keretet célszerű körvonaloznunk, amelyben mind a szűkebb értelemben vett nyelvészeti ismereteken túlmenő szövegtani ismeretek, mind a világra vonatkozó ismeretek figyelembe vehetők akkor, amikor ezekre szükség van.

A fentebb felsorolt szövegvizsgálati szempontok azt mutatják, hogy a lehetséges explicitésre törekvő nyelvészeti alapú szöveg-leírás szükségszerűen a szöveg közvetlen összetevőinek, a szövegmondatoknak explicit reprezentációjára támaszkodik. Ugyanakkor az egyes szövegmondatok explicit leírása nem képzelhető el ko- és kontextusukat megteremtő — ezáltal aktuális megformáltságukat, logikai, (nyelvi)-szemantikai, prozódiai (fonológiai) szerkezetüket meghatározó — szövegszintű nyelvi és nem nyelvi jelenségek figyelembevétel nélkül.

Az alábbiakban először bemutatom azt a diszciplínakeretet, amely véleményem szerint megfelelő elméleti háttérrel jelent a szövegmondatok leírása számára, ezt követően műveletről-műveletre ismertetem azt a kétlépcsős szövegmondat-reprezentációs modellt, amely — legalábbis az eddigi elemzések eredményei alapján —, vélhetően optimális keretet nyújt szövegmondatok explicit leírásához.

1. A modell elméleti kerete

A nyelvészeti szövegmondat-reprezentáció apparátusáról

Dolgozatom első fejezetében a szövegnyelvészet és a rendszernyelvészet értelmezése kapcsán már szóltam a megformáltság-központú nyelvészeti ágak viszonyáról. Utaltam arra, hogy a szövegmondatok lehetőség szerint explicit leírása szövegnyelvészeti ismereteken kívül rendszernyelvészetieket is igényel, mivel a szövegmondat leginkább a hozzá rendelhető rendszermondathoz viszonyítva jellemezhető. A szövegmondat és a rendszermondat megformáltsága közötti egyezések és eltérések az adott ko- és/vagy kontextus ismeretében magyarázhatók.

Az 1. ábra azokat a diszciplínákat, aldiszciplínákat, komponenseket mutatja, amelyek szerepet játszanak a szövegmondatok kétlépcsős reprezentációjában.

A modell elnevezésében a „kétlépcsős” jelző azt fejezi ki, hogy a reprezentáció két részből áll, egy globális szemio-formális és egy kanonikus megközelítésből. Mindkettő kerete a szemiotikai textológia, azaz a reprezentációban fontos szerep jut a kommunikációs helyzetnek, más szóval a szöveg aktuális kommunikációs helyzetből való befolyásoltságának; a szövegalkotás és -befogadás folyamatának; a szöveg multimedialitásának; valamint az interpretáció körülményeinek, jellemzőinek. A szövegmondat-elemzés alapjául szolgáló elméleti keretben a „reprezentáció” fogalma egy szövegmondat szintaktikai, szemantikai, pragmatikai aspektusainak lehetőség szerint formalizált reprezentálását jelenti, azzal a céllal, hogy mind verbális síkon, mind a valóságábrázolás síkján a szöveg textualitásának leírásához használható információkkal szolgáljon.

A szemiotikai textológia célkitűzéseinek megvalósításához különböző nyelvészeti tudományokra és a szövegtan társtudományaira szükséges támaszkodnunk. A reprezentációs modell ismertetésekor elsősorban a nyelvészeti ágakkal foglalkozom, ahol célszerűnek vélem különbséget tenni rendszernyelvészet és szövegnyelvészet között.

„A szövegnyelvészet elméleti kerete” című fejezetben már szóltam a rendszernyelvészet és a szövegnyelvészet értelmezéséről, a nyelvhasználat és a nyelvi rendszer, valamint a szövegmondat és a rendszermondat viszonyáról. A szövegnyelvészet és a rendszernyelvészet értelmezését röviden azért célszerű felidézni, hogy a reprezentáció elméleti keretét alkotó egyéb komponensek szerepe és a közöttük lévő összefüggések is érthetővé váljanak.

A **rendszernyelvészet** feladata egy valamilyen módon értelmezett nyelvi kompetencia jólformáltsági kritériumainak eleget tevő nyelvi rendszerbeli struktúrák vizsgálata és kanonikus reprezentációja. A rendszermondatok leírásában három fő komponens vesz részt: egy *explikációs komponens*, egy *strukturális komponens* és egy *pragmatikai komponens*.

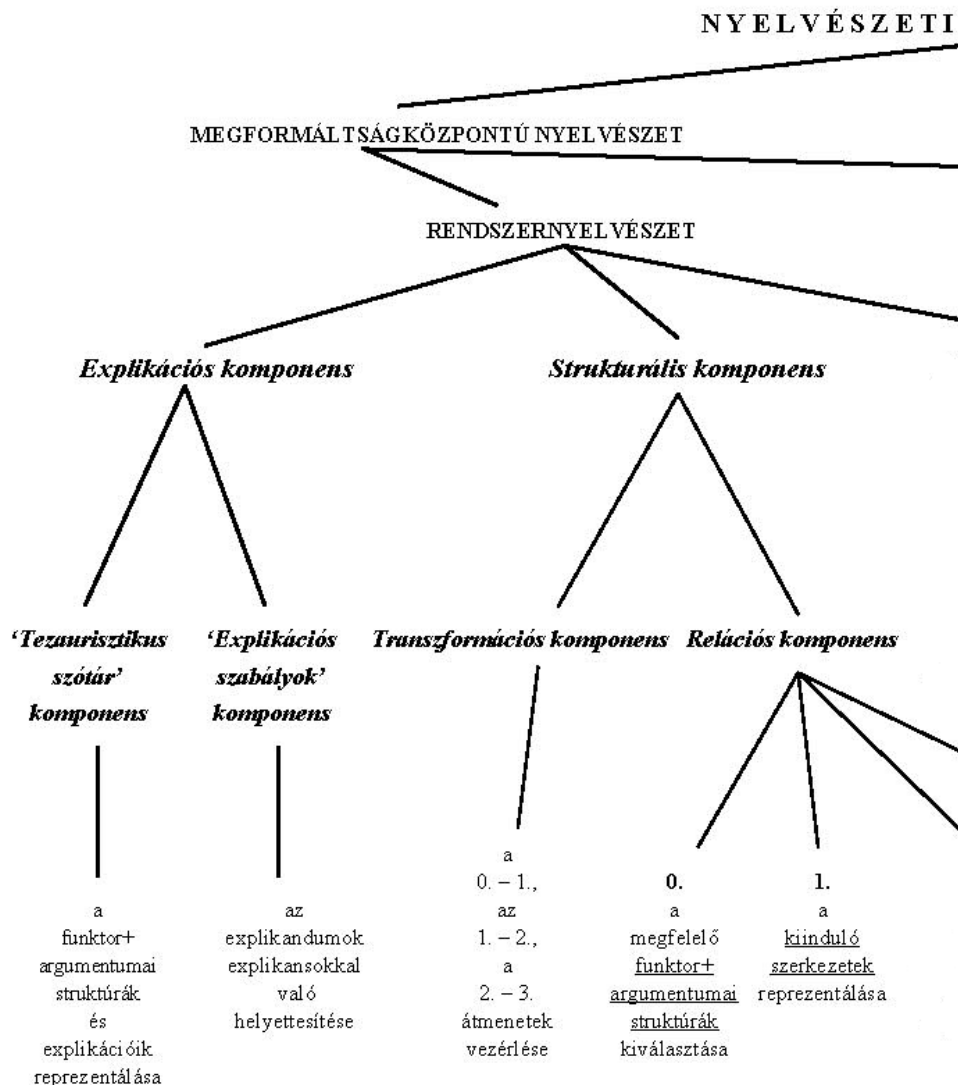
A rendszermondat-reprezentáció alapja a *tezaurisztikus szótár*, amely az egyes címszavak jelentését — egyéb összetevők mellett — bizonyos értelmezési

(explicációs) szabályoknak eleget tevő értelmezésekben (explicációkban) adja meg. A tezaurisztikus szótár minimálisan azokat az információkat tartalmazza, amelyeket egy értelmező szótár (vagy nevezhetjük szótári értelmezésnek); ezek azonban nyilvánvalóan nem elegendőek egy szöveg interpretálásához. A tezaurisztikus szótár optimálisan azokat az információkat tartalmazza, amelyeket PETŐFI „tezaurisztikus információk”-nak nevez. Ezek megnevezésére alkalmazta a „tudáskeret” és a „forgatókönyv” elnevezéseket, amelyekre az jellemző, hogy egy szövegértelmezés során a tudáskeret általában alkalmazásra kerül, a forgatókönyv azonban csak cselekvések, tevékenységek reprezentálásakor. A rendszer nyelvészet tezaurisztikus szótár komponense tehát olyan felépítésű információkat tartalmaz (mert másféléket nem is tartalmazhat), amelyek egy szöveg interpretálásakor az explicititás biztosítása érdekében vonatkoztatási rendszerként — azaz hivatkozási alapul — szolgálnak. A tezaurisztikus szótár és az értelmezés szabályai (az explicációs szabályok) együttesen alkotják az explicációs komponenset.

A rendszermondatot, illetőleg összetevőit nyelvi-szemantikai, lexikoszintaktikai, logikai szempontból a *strukturális komponens* összetevői írják le. A rendszermondat egyes szerkezeti fázisait a *relációs komponens* alkomponensei reprezentálják, az egyes szerkezeti fázisok közötti összefüggéseket a *transzformációs komponens* reprezentálja az átmeneteket biztosító szabályok által.

A *pragmatikai komponens* annak vizsgálatával és leírásával foglalkozik, hogy a rendszer elemei milyen feltételek teljesülése esetén válhatnak valamely kontextus és/vagy kotextus részévé. Ez a nyelvészeti ág a rendszermondatokból potenciális szövegmondatok halmazát hozza létre. Ebben az értelemben a potenciális szövegmondatok pragmatikai paraméterekkel ellátott rendszermondatok, ahol a pragmatikai paraméter kifejezés úgy értendő, hogy a rendszermondatoknak nincs referenciájuk, míg a potenciális szövegmondatok potenciális referenciával rendelkeznek.

A **szövegnyelvészet** célja, hogy a szövegben vagy önálló szöveggé megvalósuló szövegmondatok szintaktikai és korreferenciális struktúráját írja le a szövegből kiindulva az aktuális ko- és/vagy kontextus függvényében. Ebben az egyes szövegmondatoknak megfeleltethető rendszermondatok — mint pragmatikai paraméterekkel nem rendelkező szövegmondatok — reprezentációját veszi alapul. A szövegmondat-reprezentáció ennél fogva egyaránt támaszkodik magára a nyelvi rendszerre, a nyelvi rendszer elemeinek használatára, illetve a világra vonatkozó ismeretekre is. A szövegmondatok aktuális megformáltságát szemléltetni kívánó elemző reprezentáció a szövegnyelvészeti és a rendszernyelvészeti aspektus együttes érvényesítésén túl tehát a világra vonatkozó tudást is kíván. Ezeknek az irányvonalaknak megfelelően a szövegnyelvészet is három fő komponenset foglal magában: egy *explicációs*, egy *strukturális* és egy *pragmatikai* komponenset.

DISZCIPLÍNÁK

[a nyelvészet többi ága]

SZÖVEGNYELVÉSZET

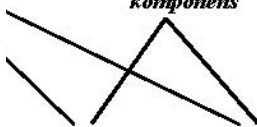
Pragmatikai komponens

Explicitációs komponens

Strukturális komponens

Pragmatikai komponens

*A rendszermondatok
használati feltételeit reprezentáló
komponens*

[2.....3.]

a logikai rendszermondat-
struktúrák reprezentálása
az akusztikai és/vagy vizuális (felszíni) rendszermondatok reprezentálása

a rendszernyelvészeti explicitációs komponens elemeinek szövegspecifikus realizációja

a szövegmondatoknak megfelelő rendszermondatok levezetése

annak megállapítása, hogy a megfeleltetett rendszermondatok használati feltételei közül az adott szövegmondat esetében melyik teljesül

A szövegnyelvészet explikációs komponense a rendszernyelvészet explikációs komponenséhez viszonyítva értelmezhető. A szövegnyelvészet — adott értelmezendő szövegre vonatkozó — tezaurisztikus szótárával (szövegspecifikus szótárával) kapcsolatban a következő esetek állhatnak fenn:

- 1) Ez a szövegspecifikus szótár — főleg tudáskeret és forгатókönyv összetevője — pontosan ugyanazokat az információkat tartalmazza és használja, amelyek a rendszernyelvészet szótárában találhatók. (Ez az eset szinte sohasem fordulhat elő.)
- 2) Ez a szövegspecifikus szótár — főleg tudáskeret és forгатókönyv összetevője — csupán egy részét tartalmazza és használja azoknak az információknak, amelyek a rendszernyelvészet szótárában találhatók, és más járulékos információkat nem. (Ez az eset is elég ritkán fordulhat elő.)
- 3) Ez a szövegspecifikus szótár — főleg tudáskeret és forгатókönyv összetevője — mindazokat az információkat tartalmazza és használja, amelyek a rendszernyelvészet szótárában találhatók, és ezeken kívül néhány szövegspecifikus információt is. (Ez az eset sem gyakori.)
- 4) Ez a szövegspecifikus szótár — főleg tudáskeret és forгатókönyv összetevője — egyrészt azoknak az információknak egy részét tartalmazza és használja, amelyek a rendszernyelvészet szótárában találhatók, másrészt ezeken kívül néhány más járulékos szövegspecifikus információt is. (Ez az eset fordul elő a leggyakrabban.)

Az éppen fennálló eset reprezentálása a szövegnyelvészet adott szövegre vonatkozó szótárkomponensének a feladata. Ennek létrehozásakor a rendszernyelvészet szótárkomponensére mint vonatkoztatási alapra támaszkodunk.

Az, hogy mind a rendszernyelvészeti, mind a szövegnyelvészeti elemzés strukturális és pragmatikai aspektust is mutat, az itt vázolt szövegmondat-reprezentációnak azt a fontos vonását jelzi, hogy szövegmondatok szerkezeti elemzése csak a pragmatikai befolyásoltság figyelembevételével lehet releváns.

A pragmatikai befolyásoltság figyelembevétele teszi lehetővé azt, hogy a szövegmondatok reprezentációját szövegek elemzésében is adekvát módon alkalmazhassuk. Egy szöveg interpretálása olyan reprezentációs modellt kíván, amely szövegmondatokat elemez. Ebben a keretben az *interpretáció* leíró (deskriptív) értelmezést jelent, amelynek feladata a szöveg formális és szemantikai felépítésének (architektonikájának) leírása.

Abból a meghatározásból kiindulva, amely a szöveget komplex jelnek tekinti, úgy gondolom, a szöveg elemzéséhez semmiképpen sem nyújthat kielégítő keretet egy — akár kibővített — mondatgrammatika sem, mivel a szövegjelenségek leírása nem korlátozódhat csupán nyelvészeti szempontokra. Ismeretes, hogy mondat nagyságrendű nyelvi egységek leírásával több deskriptív irányzat foglalkozik (egy részük morfológiai, lexikoszintaktikai, szintagmatikai stb. vizsgálatokra is támaszkodik), de többnyire tisztán nyelvészeti elméleti keretük miatt

nem nyújthatnak kielégítő alapot olyan jelenségek elemzéséhez, amelyek egy adott kontextustól és/vagy kontextustól függnék. Ez a megállapítás szolgált motivációul ahhoz, hogy olyan szövegmondat-reprezentációs modellt próbáljak felvázolni, amely szövegelemzés szolgálatába is állítható.

A reprezentációs modell, amelyet a továbbiakban bemutatok, két részből áll: egy globális szemi-formális és egy kanonikus megközelítésből. Mindkét megközelítés *szemiotikai textológiai*, mert a reprezentációs célú elemzés a szövegmondatokat a szöveg (mint komplex jel) olyan kompozíciós makroegységeinek tekinti, amelyek bár felépítésüket tekintve szintén komplexek, szövegbeli szerepüket tekintve elemi egységek.

Az első megközelítés *globális*, mert keretében az adott szövegmondatnak és a neki megfeleltethető rendszermondatnak, illetve ezek összetevőinek összehangolt — ko- és/vagy kontextuális befolyásoltságukat figyelembe vevő — funkcionális-grammatikai, szintaktikai, korreferenciális leírása történik; *szemi-formális* (azaz félig formális), mert a megközelítés egyrészt — célszerűség és lehetőség szerint — formalizált reprezentációs modell létrehozására törekszik; másrészt figyelembe veszi, hogy a szövegből kiinduló poliglott szövegnyelvészeti leírás maradéktalan formalizálást nem tesz lehetővé.

A második megközelítés *kanonikus*, egyrészt azért, mert az adott ko- és/vagy kontextusban megjelenő szövegmondatokat úgy kezeljük, mint aktuális struktúrájuknak, megformáltságuknak megfeleltethető rendszermondatoknak pragmatikai paraméterekkel rendelkező megnyilvánulásait; másrészt azért, mert a reprezentációt egy kanonikus szabályrendszernek megfelelően hozzuk létre.

A jelen modell kétlépcsőségének heurisztikai motivációja az, hogy — figyelembe véve és ötvözve a meglévő mondatleíró eljárásokat és ezek tapasztalatait — olyan reprezentációt hozzon létre, amely kritikai szempontból elemezhető. Mindkét megközelítéssel kapcsolatban hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a modell kidolgozásának jelenlegi fázisában a reprezentáció *lexikoszemantikai* aspektusaiból csak a minimumot (a lexikoszemantikai természetű korreferencialitás megállapításához elengedhetetlenül szükségeseket) veszem figyelembe.

Az alábbiakban elsőként a szövegmondat-reprezentáció globális szemi-formális (1. táblázat), majd kanonikus megközelítésének (2. táblázat) lépéseit részletezem. A táblázatokban használt rövidítéseket, jelzéseket alább értelmezem.

1.1. A szövegmondatok globális szemi-formális megközelítése

Az elemzendő nyelvi egység és a hozzá rendelt struktúraíráások	I. Szövegmondatok globális <i>szemi-formális</i> szemiotikai textológiai megközelítése		
	1. manifesztált vizuális szövegmondat	2. verbális elemekkel kiegészített [&vb] vizuális szövegmondat	3. verbális elemekkel és korreferencia-indexekkel kiegészített [&vb&ind] vizuális szövegmondat
0. az elemzendő nyelvi egység	1.0. K..	2.0. K..&vb	3.0. K..&vb&ind
1. lexikoszintaktikai reprezentáció	1.1. K../ LeSzin-repr	2.1. K..&vb/ LeSzin-repr	3.1. K..&vb&ind/ LeSzin-repr
2a relációs organizáció ágrajzos reprezentáció	1.2a K../ Relorg-ágrajzos	2.2a K..&vb/ Relorg-ágrajzos	3.2a K..&vb&ind/ Relorg-ágrajzos
2b relációs organizáció levezetett reprezentáció	1.2b K../ Relorg-levezetett	2.2b K..&vb/ Relorg-levezetett	3.2b K..&vb&ind/ Relorg-levezetett
3. relációs organizáció linearizált reprezentáció	1.3. K../ Relorg-linearizált	2.3. K..&vb/ Relorg-linearizált	3.3. K..&vb&ind/ Relorg-linearizált

1. táblázat

A táblázatból látható, hogy a leírás tárgyául a szövegmondat három változata szolgál (ezek az első sorban szerepelnek):

1. manifesztált vizuális szövegmondat, azaz a szövegmondatnak az adott kö- és/vagy kontextusban megjelenő formája;
2. verbális elemekkel kiegészített [&vb] vizuális szövegmondat;
3. verbális elemekkel és korreferencia-indexekkel kiegészített [&vb&ind] vizuális szövegmondat

A reprezentáció szempontjai az első oszlopban olvashatók:

0. az elemzendő nyelvi egység;
1. az adott nyelvi egység lexikoszintaktikai reprezentációja;
- 2a az adott nyelvi egység relációs organizációjának ágrajzos reprezentációja;
- 2b az adott nyelvi egység relációs organizációjának levezetett reprezentációja;
3. az adott nyelvi egység relációs organizációjának linearizált reprezentációja.

A lépések sorszámainak első összetevője az elemzendő nyelvi egységet, második összetevője pedig a leírás szempontját fejezi ki. (Például a globális szemi-formális megközelítés 3.1. lépése az elemzendő szövegmondat harmadik változatának, azaz a verbálisan és korreferencia-indexekkel is kiegészített szövegmondatnak az egyes számú szempont szerinti, azaz a lexikoszintaktikai reprezentációját jelöli.)

Az egyes lépések elnevezéseiben használt rövidítések értelmezése a következő:

K..: elsőfokú makrokompozíciós egység (szövegmondat);

&vb: verbális kiegészítés;

&ind: korreferencia-indexekkel való kiegészítés;

repr: reprezentáció;

LeSzin: lexikai-szintaktikai;

Relorg: a relációs organizáció.

Az egyes reprezentációs lépések rövidítéseit tartalmazó cellák eltérő háttérrel azt szemlélteti, hogy az adott lépés mennyire játszik fontos szerepet a szövegmondat explicit leírásában, azaz mennyiben járul hozzá új információkkal. Az 1.0., a 3.0. és a 3.1. lépés adja a legalapvetőbb és leglényegesebb információkat a szövegmondatról. A 3.2a, a 3.2b és a 3.3. lépés szintén lényeges, de ezek az előző háromból minimális átalakítással, következetes logikai műveletekkel levezethetők. A fennmaradó lépések (amelyeknek cellája besatírozatlan maradt) főlegesen bonyolítanak az elemzést, mert az általuk kifejezésre jutó információk későbbi lépésekben komplexebb összefüggésekbe ágyazva szerepelnek. (Az 1.1. és a 2.1. lépések olyan részinformációkat közölnek, amelyek a 3.1. lépésben komplexebb szempontú leírásban benne foglaltnak. Az ilyen és ezekhez hasonló részinformációkat adó, ugyanakkor az elemzést bonyolító lépéseket a reprezentációból mellőztem.)

Látható tehát, hogy a szövegmondat globális szemi-formális reprezentációja szempontjából három lépés tűnik mindenképpen célszerűnek:

- az 1.0. (**[K..]**), amely a szövegmondat szövegben vagy szöveggént vizuálisan megjelenő formája;
- a 3.0. (**[K..&vb&ind]**), amely a szövegmondat verbálisan és korreferencia-indexekkel kiegészített változata, ahol a verbális kiegészítés egyaránt történhet a szövegelőzmény és az elemzett szövegmondatot követő szövegmondatok, valamint a valóságra vonatkozó tudásunk alapján;
- a 3.1. (**[K..&vb&ind/LeSzin-repr]**), amely a szövegmondat verbálisan és korreferencia-indexekkel kiegészített változatának lexikoszintaktikai reprezentációja, ahol az adott szövegmondatban explicit formában megjelenő összetevőkön kívül a verbális kiegészítések egyes összetevőihöz is morfológiai, szófajra, mondatbeli funkcióra, referenciális értékre vonatkozó információt rendelünk. A lexikoszintaktikai reprezentációt szemléltető táblázat az alábbi információkat tartalmazza:

- az elemzett szövegmondat explicit egységeit, valamint — ha vannak ilyenek az adott szövegmondatban — verbális kiegészítéseit;
- az összetevők morfológiai jellemzőit (szóelemekre bontásukat, az egyes morfémák típusait);
- az egyes összetevők szófaji kategóriáit;
- az egyes összetevőkhöz rendelhető funkcionális mondatrészi szerepeket;
- az egyes összetevők referenciális értéket jelző korreferencia-indexeket;
- a tagmondatok, illetve a szövegmondat szimbólumait.

1.2. A szövegmondatok kanonikus szemiotikai textológiai megközelítése

Az elemzendő nyelvi egység és a hozzá rendelt struktúraíráások	II. Szövegmondatok <i>kanonikus</i> szemiotikai textológiai megközelítése		
	1. adott kiinduló- szerkezet-család strukturális reprezentációja	2. adott szövegmondat- manifesztáció logikai reprezentációja	3. adott szövegmondat akusztikai és/vagy vizuális reprezentációja
0. Az elemzendő nyelvi egység	1.0. K..(&vb) kiinduló-szerkezetek	2.0. adott K..(&vb) - manifesztáció	–
1. lexikoszintaktikai kanonikus alapstruktúrák	1.1. P../Org [f]{A}-alapstruktúrái	–	–
2a relációs organizáció ágrajzos reprezentáció	1.2a P..&ind/ Ágrajzos-Str	2.2a P..&ind/ Ágrajzos-Log	–
2b relációs organizáció levezetett reprezentáció	1.2b P..&ind/ Levezetett-Str	2.2b P..&ind/ Levezetett-Log	–
3. relációs organizáció linearizált reprezentáció	–	2.3. P..&ind/ Linearizált-Log	3.3. P..&ind/ Linearizált-Ak/Vz

2. táblázat

A 2. táblázat felépítése megegyezik az 1. táblázatéval.

A kanonikus szemiotikai textológiai megközelítés tárgyául az alábbi szerkezetek szolgálnak (a táblázat első sorában találhatók):

1. adott kiinduló szerkezet-család strukturális reprezentációja;
2. adott szövegmondat-manifesztáció logikai reprezentációja;
3. adott szövegmondat akusztikai és/vagy vizuális reprezentációja.

Ezekhez a reprezentációkhoz a kanonikus megközelítés az alábbi struktúra-leírásokat rendeli:

0. az elemzendő nyelvi egység megállapítása,
1. az adott nyelvi egység lexikoszintaktikai kanonikus alapstruktúráinak a megállapítása,
- 2a az adott nyelvi egység relációs organizációjának ágrajzos reprezentációja;
- 2b az adott nyelvi egység relációs organizációjának levezetett reprezentációja;
3. az adott nyelvi egység relációs organizációjának linearizált reprezentációja.

Az egyes reprezentációs lépéseket jelölő számok, valamint a lépéseket magukban foglaló cellák különbözősége ugyanúgy értelmezendő, mint az 1. táblázatban. A 2. táblázatban olyan cellák is találhatóak, amelyekben nincsenek lépések. Ezekben az esetekben a reprezentációs művelet vagy valamilyen logikai ellentmondás miatt nem hozható létre, vagy létrehozása valamely korábbi lépés ismétlése lenne.

Azoknak a rövidítéseknek az értelmezése, amelyek a globális szemi-formális megközelítésben nem szerepelnek, de a kanonikus reprezentációs lépésekben szerephez jutnak, a következő:

- P..:** proposíció;
Org: organizáció;
[f]{A}: funktor+argumentuma(i) struktúra;
Log: logikai struktúra;
Ak: a szövegmondatnak prozódiai jegyekkel ellátott (akusztikus) változata;
Vz: a szövegmondatnak prozódiai jegyekkel ellátott (akusztikus) változatának vizuális megjelenítése.

A szövegmondat kanonikus reprezentációja szempontjából a következő lépések látszanak célszerűnek:

- az 1.0. (**[K..(&vb)]**), a reprezentált szövegmondat szövegben vagy szöveggént aktuálisan megvalósuló (vizuálisan manifesztált) formájának verbálisan kiegészített változatához rendelhető potenciális kiindulás szerkezet-változatok reprezentációja. Ezekben a reprezentációkban az adott szövegmondatban explicit módon kifejtett összetevők eredeti formájukban szerepelnek, az adott szövegmondatbeli implicit összetevőket zárójelbe zárt verbális kiegészítések fejezik ki;
- az 1.1. (**[P../Org [f]{A}-]**), a proposícióként¹ értelmezett adott szövegmondat tagmondatainak alapját képező funktor+argumentumai struktúrák kanonikus leírása, melyben a **funktor**: verbális elem + morfológiai információ + (az igei toldaléknak megfelelő) korreferencia-index, valamint minden egyes **argumentum-összetevő**: szerepindikátor + morfológiai információ + argumen-

---

¹ A proposíció egy adott szövegmondatban megnyilvánuló tényállást kifejezésre juttató kanonikus struktúraként, azaz az adott szövegmondat verbálisan kiegészített változatának reprezentációjaként értelmezendő.

tumváltozó felépítésű. (A reprezentáció jelen fázisában az argumentumváltozókat verbális kifejezés még nem helyettesíti.) Az adott szövegmondat összetevőirez rendelhető szerepeket a modellhez alkotott szerepindikátor-lista tartalmazza (PETŐFI—DOBI 2000: 133–42).;

- a 2.0. ([K..&vb]), az elemzett szövegmondat verbálisan kiegészített változatának reprezentációja;
- a 2.2a ([P..&ind/Ágrajzos-Log]), az adott szövegmondat mint proposíció logikai-strukturális reprezentációja ágrajzzal, amely az egyes szövegmondat-összetevőket az adott ko- és/vagy kontextusnak megfelelő logikai szerepüknek megfelelő pozícióban tünteti fel, és indexekkel jelzett nyomokkal utal azokra a mozgásokra is, melyek révén a kiinduló szerkezetből a szöveg egységeként manifesztált szövegmondat létrejött;
- a 2.2b ([P..&ind/Levezetett-Log]), az adott szövegmondat korreferencia-indexek alkalmazásával létrehozott propozicionális reprezentációjához rendelhető logikai rendszermondat-struktúra reprezentációja;
- a 2.3. ([P..&ind/Linearizált-Log]), az adott szövegmondathoz rendelt proposíció logikai struktúrájának linearizált reprezentációja a verbális kiegészítések figyelmen kívül hagyásával;
- a 3.3. ([P..&ind/Linearizált-Ak/Vz]), az adott szövegmondathoz rendelt proposíciónak megfeleltetett — kizárólag prozódiai jegyeket tartalmazó — akusztikai manifesztáció vizuálisan megjelenített linearizált reprezentációja a verbális kiegészítések figyelmen kívül hagyásával.

Hogy a szövegmondatokhoz rendelhető rendszeregységek reprezentációjáról teljesebb képet nyújtsak, a rendszer nyelvészet komponensei közül külön ki kell térnem a tezausztikus szótárbeli kanonikus értelmezések (explikációk) felépítésére.

1.3. A kanonikus reprezentációról

Kanonikus explikációkról (szabályszerű értelmezésekről) akkor beszélünk, amikor az ‘explikandum = explikáns’ (értelmezett szó = értelmezés) szerkezet kanonikus összetevő-reprezentációk jólformált konfigurációja, azaz egy kanonikus szöveg.

A *kanonikus szöveg-reprezentációk* létrehozására szolgáló szabályok rendszere szabályrendszere az explikációknak is. (A szabályrendszer vázlatos bemutatásához lásd PETŐFI 1996 4.3. alfejezetét, szövegmondat-reprezentációk létrehozásában való alkalmazásához lásd: DOBI 2000.)

Ennek a szabályrendszernek *alapstruktúrái* — ahogy az a szövegmondat-reprezentációban is látható — *funktor+argumentuma(i) struktúrák* [= [f]{A}], ame-

lyeknek funktor-összetevője [=f] vagy egyszerű, vagy komplex, argumentum-összetevője [=A] pedig véges számú ‘szerepindikátor : argumentum(változó)’ párból áll.

Az ezekből az alapstruktúrákból létrehozható elsőfokú — *egyszerű vagy komplex funktorú* — komplex struktúra egy *elemi propozíció*.

Egy *egyszerű* funktorú *elemi propozíció* absztrakt struktúrája a következő formulával reprezentálható:

$$(a) \quad P_k := [\mathbf{fae}] \{rt: t_k, rs: s_k, rp: p_k\}$$

$$p_k := [\mathbf{f}] \{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\};$$

Ebben a formulában — amelynek mindkét sorában a jobb oldalon egy *funktor+argumentuma(i)* struktúra áll — a „ P_k ” szimbólum az *elemi propozíció*t; a „ p_k ” az úgynevezett *propozíciómagot* jelöli. A propozíciómag jelen esetben egy funktor és egy több összetevőből álló argumentumkeret kapcsolata. Ez utóbbi összetevőinek mindegyike szerepindikátor [r] és argumentumváltozó [x] szerkezetű [r: x]. (A *Péter levelet ír* mondatban az r_1 cselekvő szerepű x_1 változót a *Péter*, az r_2 tárgyi szerepű x_2 változót a *levelet* verbális elem fejezi ki.) A propozíciómagból az ‘idő’-beli meghatározottságot jelző (temporális[= rt]) és ‘tér’-beli meghatározottságot jelző (spaciális[= rs]) argumentum-szerepű argumentumokat kívánó „**fae**” [= fennáll az eset] funktor hoz létre egy *propozíció*t (*tényállás*-reprezentációt; például a fent említett propozíciómagból a ‘fennáll az eset a t_k időben és az s_k térben, hogy Péter levelet ír’ tényállását).

Egy *egyszerű* funktorú *elemi propozíció*ból úgy hozunk létre *komplex* funktorú *elemi propozíció*t, hogy a propozíciómag funktorát úgynevezett *specifikátorokkal*, azaz minőséget és mennyiséget kifejező bővítményekkel látjuk el, amelyekhez további jelentésmódosító bővítmények, elsősorban határozók járulhatnak. Ilyen komplex funktorú propozíciómag rendelendő például a következő mondatokhoz:

- (1) Péter *8 km/óra sebességgel* gyalogol, vagy
- (2) Fifi *nagyon jól idomított* (*természetű) kutya.

Egy komplex (azaz bővítményekkel specifikált) funktorú propozíciómag absztrakt szerkezete a következőképpen reprezentálható:

$$(b.1) \quad p_k := [([\mathbf{fk}'': m_j / \mathbf{fk}_d'': d_j] \mathbf{fk}' : q_i / \mathbf{fk}_d' : d_i) \mathbf{fk}] \{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\}.$$

$$(b.2) \quad p_k := [([\mathbf{fk}'': m_j / \mathbf{fk}_d'': d_j] \mathbf{fk}' : Q_i(\wedge me_i) / \mathbf{fk}_d' : d_i) \mathbf{fk}] \{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\}.$$

A (b.1 és b.2) szerkezetben

$\underline{fk}$:	az al apfunktör (amelynek minden esetben jelen kell lennie),
$\underline{fk}'$:	az alapfunktör (adott dimenzióra vonatkozó) <i>kvalifikátor</i> ának vagy <i>kvantifikátor</i> ának (azaz minőséget vagy mennyiséget kifejező bővítményének) szerkezetbeli helyét jelző szimbólum,
$\underline{fk}_d'$:	az alapfunktör kvalifikálása vagy kvantifikálása (minősítése vagy mennyiségi jellemzése) nézőpontjának (<i>dimenziójának</i>) szerkezetbeli helyét jelző szimbólum,
d_i :	az alkalmazásra kerülő <i>dimenziók</i> ra (pl. „magatartás” vagy „sebesség”) utaló elem,
q_i :	az alkalmazásra kerülő <i>kvalifikátor</i> ra (minősítőre: pl. „finnyás”) utaló elem,
Q_i :	az alkalmazásra kerülő <i>kvantifikátor</i> (azaz mennyiséget kifejező elem) <i>számérték</i> ére (pl. 25) utaló elem,
me_i :	az alkalmazásra kerülő <i>kvantifikátor</i> (azaz mennyiséget kifejező elem) <i>mértékegység</i> ére (pl. km/óra) utaló elem,
$\underline{fk}''$:	az alapfunktör kvalifikátora vagy kvantifikátora (azaz minőséget vagy mennyiséget kifejező bővítménye) <i>módosító</i> jának szerkezetbeli helyét jelző szimbólum,
$\underline{fk}_d''$:	az alapfunktör kvalifikálása vagy kvantifikálása (minősítése vagy mennyiségi jellemzése) módosítása nézőpontjának (<i>dimenziójának</i>) szerkezetbeli helyét jelző szimbólum,
d_j :	az alkalmazásra kerülő <i>dimenzió</i> ra (pl. „fok”) utaló elem,
m_j :	az alkalmazásra kerülő <i>módosító</i> ra (pl. „nagyon”, „több, mint”) utaló elem.

Az $\underline{fk}_d'$, $\underline{fk}_d''$ szimbólumok az alapfunktör specifikátorában ahhoz hasonló szerepet töltenek be, mint a szerepindikátorok az alapfunktör argumentumkeretében; az általuk tartalmazott „ $\underline{k}$ ” elem a szóban forgó propozíciómag sorszá-mával azonos sorszám. A q_i , $Q_i(\wedge me_i)$, m_j utaló elemek ezzel szemben ahhoz hasonló szerepet töltenek be, mint a referenciaindexek; az „ i ” (illetőleg a „ j ”) futó index minden esetben a szóban forgó utaló elem értéktartományának valamely elemére utal.

Ez a felfogás világosabban szemléltethető a fenti (b.1) és (b.2) formulák alábbi átalakított változataival:

$$(b.1') p_k := [([(d_j: m\underline{k}''_j]) d_i: q\underline{k}'_i]) \underline{fk}] \{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\},$$

$$(b.2') p_k := [([(d_j: m\underline{k}''_j]) d_i: Q_i(\wedge me_i \underline{k}')]) \underline{fk}] \{r_1: x_1, r_2: x_2, \dots, r_n: x_n\}.$$

Ezekben a „d_i”, „d_j” szimbólumok a szerepindikátorokkal, a kettősponttal hozzájuk csatolt szimbólumok pedig a referenciaindexekkel azonos szerepet töltenek be. Ezek alapfunktorral való kapcsolatát a hozzájuk csatolt „k” elem juttatja kifejezésre.

Az elemi propozíciókból *kanonikus* (a természetes nyelvi szövegmondatokban nem minden esetben explicit módon megjelenő) *kötőszók* alkalmazásával *komplex propozíciók* hozhatók létre. Egy komplex propozíció absztrakt struktúrája a következő formulával reprezentálható:

$$(c) \quad P_i^\diamond := [\mathbf{fae}] \{rt: t_i, rs:s_i, rp: p_i^\diamond\}$$

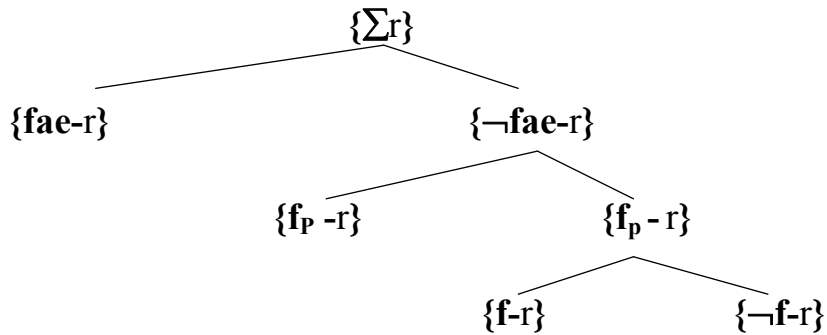
$$p_i^\diamond := [\mathbf{KÖTŐSZÓ}] \{rP_1: P_j, rP_2: P_k, \dots\}$$

Ebben a formulában — amelynek mindkét sorában a jobb oldalon szintén egy funktor+argumentuma(i) szerkezet áll — a „P_i[◇]” szimbólum a komplex propozíciót jelöli. A KÖTŐSZÓ-funktor „P_j”-vel és „P_k”-val jelzett propozíciókat kapcsol össze, amelyek elemiek és komplexek is lehetnek. Az „rP₁, rP₂, ...” szimbólumok a kötőszóval összekapcsolt propozíciókat jelző szerepindikátorok.

Mind az (a), mind a (c) szerkezet az elemi, illetőleg a komplex propozíciónak csupán globális reprezentációja. A tényleges propozíció-reprezentációkban az egyes propozíciók *típusát* is meg kell adni, mert csak a típusok ismeretében lehet a propozíciókból úgynevezett kanonikus *atomi*, illetőleg *nem-atomi szövegeket* létrehozni. (Az atomi és nem-atomi szövegek felépítésének kéréseivel itt nem áll módomban foglalkozni, ezekhez lásd PETŐFI 1996-ot.)

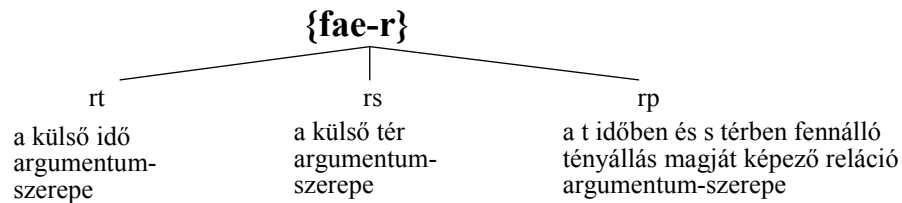
Az alábbiakban a propozíciómagok („p”-struktúrák) argumentumkeretében alkalmazható *s z e r e p i n d i k á t o r o k* rendszerét mutatom be. Ez a PETŐFI által kidolgozott — PETŐFI 1996-ban közölt — rendszernek a továbbfejlesztése. Könnyen észrevehető, hogy ez a szerepindikátor-lista voltaképpen az esetgrammatika/esetgrammatikák esetkategóriáinak általánosított rendszere.

A szerepindikátorokat az **1-7. ábrák** ágrajzos formában szemléltetik, az **1. lista** felsorolásszerűen rendszerezi őket, végül példamondatok segítenek pontosan értelmezni jelentésüket.

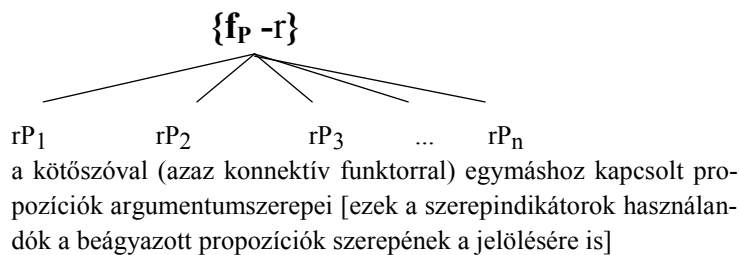

1. ábra

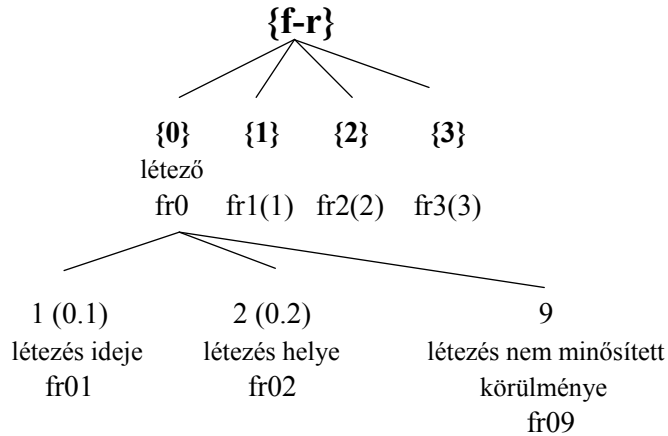
- $\{\Sigma r\}$: **argumentum**-szerepek,
- $\{fae-r\}$: az **fae**-funktorkhoz kapcsolódó szerepek,
- $\{\neg fae-r\}$: a **nem fae**-funktorkhoz kapcsolódó szerepek,
- $\{fp-r\}$: **propozíciók jelenlétét** jelző szerepek,
- $\{fp-r\}$: **propozíciómagok** argumentumainak szerepei,
- $\{f-r\}$: a **propozíciómagok** funktorához **szorosan** kapcsolódó szerepek,
- $\{\neg f-r\}$: a **propozíciómagok** funktorához **nem szorosan** kapcsolódó szerepek.

2. ábra

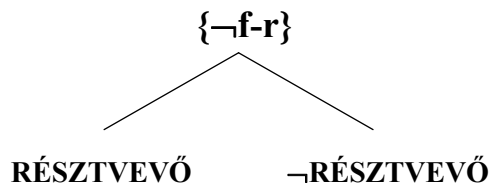
3. ábra

4. ábra

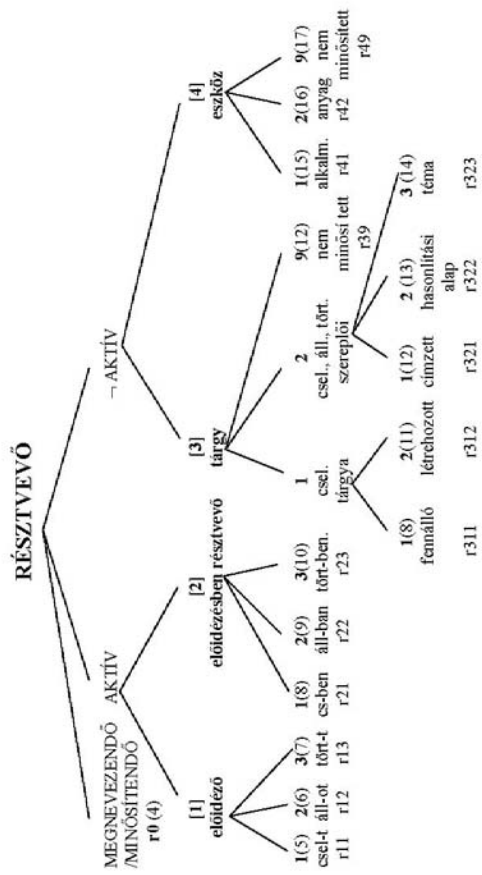
- {0} a *van* ige által kívánt összetevők,
- {1} egy alapige (változatlan) alapjelentését specifikáló nominális összetevő;
- {2} egy funkciógés kifejezés nominális összetevője, ahol a kifejezés a nominális összetevőből képzett igével helyettesíthető;
- {3} egy funkciógéhez tartozó nominális összetevő, ahol a kifejezés a nominális összetevőből képzett igével nem helyettesíthető.

Itt és a továbbiakban a kerek zárójelbe tett számok a szóban forgó szerepindikátorokat szemléltető példák 2. listabeli sorszámai.

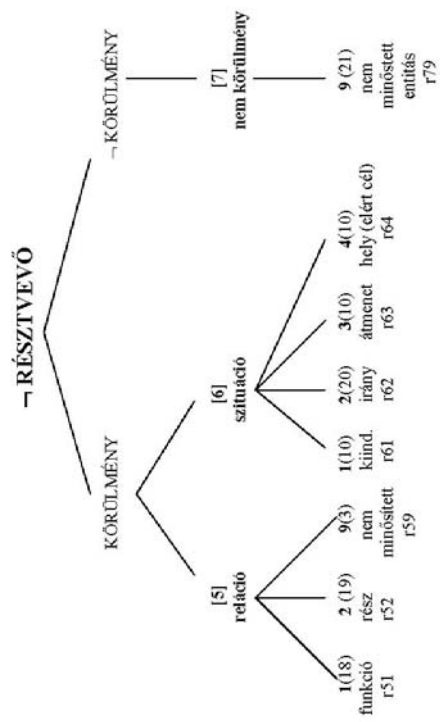

5. ábra

A *résztevő* elnevezés azokra az entitásokra utal, amelyek a cselekvésben, történésben, létezésben előidézőként, részesként vannak jelen, illetve amelyekre a cselekvés, történés, létezés irányul. A *¬résztevő* elnevezés a cselekvés, történés, létezés körülményeire, illetve a sem résztvevőként, sem körülményként nem minősíthető összetevőkre utal.

6. ábra

7. ábra

A szerepindikátorok típusai (1. lista)

{**fae-r**} az **fae**-funktiorhoz kapcsolódó szerepek:

rt = a tényállás fennállása [=fae] idejének argumentumszerepe,

rs = a tényállás fennállása [=fae] terének argumentumszerepe,

rp = annak a relációnak a szerepe, amely a t időben és s térben tényállássá válik;

{**f_p-r**} **propozíciók jelenlétét** jelző szerepek:

rP₁, rP₂, ..., rP_n = kötőszói funkttorral egymáshoz kapcsolt, illetőleg beágyazott propozíciókat jelző argumentumszerepek [a szerepek jellegét minden esetben a kötőszói, illetőleg a beágyazó funkttor jellege határozza meg; ezt a szerepindikátorban nem szükséges felüntetni];

{**f-r**} a **propozíciómagok** funkttorához **szorosán** kapcsolódó szerepek:

{**0**} a **van** funkttor által kívánt összetevők:

fr0 = a létező entitás

fr01 = a létező entitás létezésének ideje

fr02 = a létező entitás létezésének helye

fr09 = a létező entitás létezésének közelebbről meg nem határozott (nem minősített) körülménye

{**1**} egy **alapige (változatlan) alapjelentését specifikáló nominális** összetevők:

fr1 = pl.: *napfényben* (ragyog)

{**2**} egy **funkcióigei kifejezés nominális összetevője, ahol a kifejezés a nominális összetevőből képzett igével helyettesíthető:**

fr2 = pl. *rendelkezést* (hoz (→ rendelkezik))

{**3**} egy **funkcióigéhez tartozó nominális összetevő, ahol a kifejezés a nominális összetevőből képzett igével nem helyettesíthető:**

fr3 = pl.: *részt* (vesz)

{**¬f-r**} a **propozíciómagok** funkttorához **nem szorosán** kapcsolódó szerepek:

{**¬f -r/RÉSZTVEVŐ**}

{**¬f -r/RÉSZTVEVŐ/AZONOSÍTANDÓ, MINŐSÍTENDŐ**}

r0 = az azonosítandó vagy minősítendő entitás szerepe [leggyakrabban az utaló elemek és a referenciaindexek azonosítását kifejezésre juttató — propozícióvá ki nem egészített — propozíciómagok argumentum-keretében fordul elő];

{¬f -r/RÉSZTVEVŐ/AKTÍV}

{1} előidéző

r11 = cselekvést előidéző

r12 = állapotot előidéző

r13 = történést előidéző

{2} előidézésben részt vevő (társ)

r21 = cselekvésben résztvevő

r22 = állapotban résztvevő

r23 = történésemben résztvevő

{¬f -r/RÉSZTVEVŐ/¬AKTÍV}

{3} tárgy

r31 = a cselekvés tárgya

r311 = a cselekvés kezdete előtt fennálló tárgy

r312 = a cselekvés során létrehozott tárgy

r32 = cselekvés, állapot, történes szereplői

r321 = címzett

r322 = hasonlítási alap

r323 = téma

r39 = közelebbről meg nem határozott (nem minősített) tárgy

{4} eszköz

r41 = alkalmazott eszköz

r42 = anyag

r49 = közelebbről meg nem határozott (nem minősített) eszköz

{¬f -r/¬RÉSZTVEVŐ}

{¬f -r/¬RÉSZTVEVŐ/KÖRÜLMÉNY}

{5} reláció

r51 = funkció

r52 = rész

r59 = közelebbről meg nem határozott (nem minősített) reláció

{6} szituáció

r61 = kiindulás

r62 = irány

r63 = átmenet

r64 = elért cél

{¬f -r/¬RÉSZTVEVŐ/¬KÖRÜLMÉNY}

{7} közelebbről meg nem határozott nem-körülmény szerep

r79 = közelebbről meg nem határozott (nem minősített) entitás

Példamondatok (2. lista)

A példamondatok a következő absztrakt formulák specifikátorait, illetőleg szerepindikátorait szemléltetik:

- (A) $P_i^\diamond := [\mathbf{fae}]\{\text{rt: } t_i, \text{rs: } s_i, \text{rp: } p_i^\diamond\}$
 $p_i^\diamond := [\mathbf{KÖTŐSZÓ}]\{\text{rP}_1: P_j, \text{rP}_2: P_k, \dots\}$
- $P_k := [\mathbf{fae}]\{\text{rt: } t_k, \text{rs: } s_k, \text{rp: } p_k\}$
 $p_k := [\mathbf{f}]\{\text{r}_1: x_1, \text{rP}_1: P_j\}$
- (B) $P_k := [\mathbf{fae}]\{\text{rt: } t_k, \text{rs: } s_k, \text{rp: } p_k\}$
 $p_k := [\mathbf{f}]\{\text{r}_1: x_1, \text{r}_2: x_2, \dots, \text{r}_n: x_n\};$
- (C.1) $p_k := [([\mathbf{fk}'': m_i / \mathbf{fk}_d'': d_j]) \mathbf{fk}': q_i / \mathbf{fk}_d': d_i] \mathbf{fk}]\{\text{r}_1: x_1, \text{r}_2: x_2, \dots, \text{r}_n: x_n\}.$
- (C.2) $p_k := [([\mathbf{fk}'': m_i / \mathbf{fk}_d'': d_j]) \mathbf{fk}': Q_i(\wedge m_e) / \mathbf{fk}_d': d_i] \mathbf{fk}]\{\text{r}_1: x_1, \text{r}_2: x_2, \dots, \text{r}_n: x_n\}.$

Az alábbi példamondatok szerepe a szemléltetés, kanonikus szempontból nem jól formáltak. Egyrészt nem tartalmazzak minden — a megfelelő formulában előforduló — összetevőt, másrészt a verbális kifejezéseket közvetlen összetevőiként tartalmazzák, nem pedig referenciaindexek, illetőleg velük egyenértékű specifikátorszerepet betöltő utaló elemek közvetítésével.

A

Az fae-funktorhoz kapcsolódó szerepek szemléltetésére szolgáló példa:

$[\mathbf{fae}]\{\text{rt: } a \text{ múlt században, rs: } Angliában, \text{rp: } p_i^\diamond\}$

Ez a propozícióképző 'funktor+argumentumai struktúra' a következő verbális kifejezést reprezentálja: „fenn áll az eset a múlt században Angliában, hogy $p_i^\diamond$ ”, ahol $p_i^\diamond$ vagy egy nem kötőszói, vagy egy kötőszói funktorú propozíciómag.

Propozíciók jelenlétét jelző szerepek szemléltetésére szolgáló példák:

$[\mathbf{MERT}]\{\text{rP}_1: Péter megoldásai hibásak, \text{rP}_2: Péter nem tanulta meg a matematikát\}$

(A „MERT” kanonikus kötőszó úgy definiálható, hogy „mert” nyelvi megfelelőjének mindig az rP_1 és rP_2 szerepindikátorral jelzett propozícióknak megfelelő tagmondatok közé kell kerülnie.)

$[\mathbf{hiszi}]\{\text{r}_2: Péter, \text{rP}_1: a nyelvfilozófia érdekes\}$

B

Propozíciómagok funktorához szorosan kapcsolódó szerepek szemléltetésére szolgáló példák:

- 0.1. [**van**]{fr0: *atomenergia*, fr011: *a^{XX}.^{században}*}
- 0.2. [**van**]{fr0: *élet*, fr012: *a^{Földön}*}
1. [**ragyog**]{fr1: *napfényben*, r22: *az^{erdő}*}
2. [**hoz**]{fr2: *rendelkezést*, r11: *Péter*}
3. [**vesz**]{fr3: *részt*, r23: *Péter*, r59: *a^{tanácskozásban}*}

Propozíciómagok funktorához nem szorosan kapcsolódó szerepek szemléltetésére szolgáló példák:

- 4.1. [**Péter**]{r0: i01}
(Az az individuum, akire az „i01” referenciaindex utal, Péter.)
- 4.2. [**finnyás**]{r0: q04}
(Az a tulajdonság, amelyre a q04 minősítő elem utal, az, hogy ‘finnyás’.)
- 4.3. [**tanár**]{r0: *Péter*}

5. [**szaval**]{r11: *Péter*}
6. [**szereti**]{r12: *Péter*, r311: *a^{szilváspitét}*}
7. [**beleszeret**]{r13: *Péter*, r39: *Máriába*}

8. [**ássa**]{r11: *Péter*, r21: *Jánossal*, r311: *a^{kertet}*}
9. [**szereti**]{r12: *Péter*, r22: *vaníliacukorral*, r311: *a^{szilváspitét}*}
10. [**esik**]{r23: *a^{kő}*, r61: *a^{tetőről}*, r63: *a^{tető-tolóablakon^{keresztül}}*, r64: *az^{autóba}*}

11. [**ír**]{r11: *Péter*, r312: *levelet*}
12. [**kíván**]{r11: *Péter*, r321: *Máriának*, r39: *sok^{szerencsét}*}
13. [[[**nagyobb termetű**]*individuum]{r22: *Péter*, r322: *János*}
14. [**ír**]{r11: *Mária*, r312: *tanulmányt*, r323: *a^{holdfogyatkozásról}*}

15. [**szeletel**]{r11: *Péter*, r311: *szalámit*, r41: *éles^{késsel}*}
16. [**stoppol**]{r11: *Mária*, r311: *zoknit*, r42: *selyemfonallal*}
17. [**hirdet**]{r11: *Mária*, r49: *a^{napilapban}*}

18. [**jegyzi**]{r11: *Péter*, r311: *a^{beadványt}*, r51: *mint^{szerző}*}
19. [**függ**]{r23: *a^{kabát}*, r52: *az^{akasztóján}*}

20. [*indul*]{r11: Péter, r62: a[^]templom[^]felé}
21. [*gondolkodik*]{r11: Péter, r323: Máriáról}

C

A funktor-specifikátorok szemléltetésére szolgáló példák:

- C.1.1. [[*fk'*: *affektálva* / *fk'*_d: *diszpozíció] *beszél*]{r11: Erzsébet}
- C.1.2. [[[*fk''*: *nagyon* / *fk''*_d: *mérték] *fk'*: *fess* / *fk'*_d: (*)testtartású] *férfi*]{r0: Péter}
- C.2.1. [[[*fk'*: 130[^]km/óra) / *fk'*_d: *sebességgel*] *vezet*]{r11: az[^]öcsém}
- C.2.2. [[[*fk''*: *több[^]mint* / *fk''*_d: *mérték] *fk'*: 50[^]liter / *fk'*_d: *űrtartalmú*)] *tartály*]{r0: az[^]a[^]kád}

2. Egy tezaurisztikus szótári szócikk felépítése

Egy összetevő értelmezésében (explicációjában) fontos szerep jut a korreferencialitásnak.

A korreferencialitás klasszikus (elsősorban szintaktikai természetű és ennek következtében viszonylag egyszerű) esetei olyan korreferencia-láncokban nyilvánulnak meg, amelyekben egy tulajdonnevet, illetve nominális elemet vagy ennek a névnek, nominális elemnek ismételt előfordulása követ, vagy egy — az előbbi elemet antecedensének tekintő — anaforikus szerepű személyes vagy vonatkozó névmás, határozószó, igekötő, illetőleg igei személyrag.

A korreferencialitás összetettebb (elsősorban szintaktikai természetű) formáival olyan láncokban találkozunk, amelyekben hiponima-hiperonima viszonyban, asszociatív kapcsolatban, halmaz-részhalmaz relációban stb. álló elemek fordulnak elő. (Lásd PETŐFI—DOBI 1998: 248.)

Ha az összetettebb korreferencialitás-formáknak ezeket a típusait is lehetőség szerint explicit és ellenőrizhető módon kívánjuk reprezentálni, ehhez megfelelő eszközöket kell teremteni. Ilyen eszközöknek tarthatók például a *tezaurusz-szócikkek*. (Lásd PETŐFI 1969b. Ebben a tanulmányban a „Madarak a tenger felett” című Áprily-próza angol nyelvű elemzése található, amelynek korreferenciális szerkezetét röviden az *Officina Textologica* első kötete is tárgyalta.)

Egy címszóhoz tartozó tezaurusz-struktúra bizonyos értelemben a szóban forgó entitáshoz rendelhető tudáskeret-struktúrák reprezentációjának tekinthető. Az 1969-ben rendelkezésre álló főbb nemzetközi dokumentációs tezauruszok szerkezetének ismeretében PETŐFI egy tezaurusz-szócikk felépítésébe a következő összetevők felvételét látta célszerűnek (PETŐFI 1969a):

CÍMSZÓ

szinonimák

ekvivalens terminusok

más nyelvre fordított változatok

definíció

az utalt entitás tartománya

a címszó szemantikai faktorai

az az elem, aminek a címszó szemantikai faktora

szemantikai mező, tematikus csoport

kategória (anyag, tulajdonság, folyamat)

szélesebb körű terminusok

logikai jellegű szélesebb körű terminusok

főlérendelt egész jellegű szélesebb körű terminusok

kapcsolt jellegű szélesebb körű terminusok (olyan szélesebb körű terminusok, amelyekhez a címszó nem logikai vagy rész-egész jelleggel kapcsolódik)

szűkebb körű terminusok

alárendelt rész jellegű szűkebb körű terminusok

kolaterális terminusok

asszociált terminusok

reflexív módon asszociált terminusok

a címszóhoz asszociált terminusok

a címszóból asszociált terminusok

empirikusan kapcsolódó terminusok

A tezaurisztikus szócikk kanonikus struktúrájában jelzett kategóriák szemléltetése végett az alábbi tezaursz-szócikk a következőkben elemzendő szöveg egy kulcsszavához rendelhető információkat tekinti át:

CÍMSZÓ: ISKOLA

Definíció: «1. gyermekeknek, serdülőknek rendszeres oktatást nyújtó intézmény»
(JUHÁSZ—SZŐKE—O. NAGY—KOVALOVSKY 1972: 604)

Szemantikai mező, tematikus csoport: oktatás,

Kategória (anyag, tulajdonság, folyamat): épület-komplexum,

Szélesebb körű terminusok:

Logikai jellegű, szélesebb körű terminus: intézmény,

Főlérendelt egész jellegű terminus: oktatási intézmény,

Kapcsolt jellegű, szélesebb körű terminus: igazgató, tantestület,

Szűkebb körű terminusok:

Logikai jellegű, szűkebb körű terminusok: elemi iskola, középiskola,
Alárendelt rész jellegű, szűkebb körű terminusok: igazgatói iroda, tanári szoba, osztályterem, tornaterem, szertár, nyelvi laboratórium,
Kapcsolt jellegű, szűkebb körű terminusok: iskolai ebédlő,
Kolaterális terminusok: állami iskola, egyházi iskola,
Asszociált terminusok:
Reflexív módon asszociált terminusok: tanulók, iskolatársak, osztálytársak,
A címszóhoz asszociált terminusok: iskolaköteles kor,
A címszóból asszociált terminusok: órarend, osztálykönyv, bizonyítvány,
A címszóhoz empirikusan kapcsolódó terminusok: írás, olvasás, számolás.

Ha ennek a teaurusz-szócikknek az elemeit összevetjük az őket magában foglaló szöveg(rész) korreferencia-láncaival, könnyen belátható, hogy ezek az elemek a korreferencia-láncok létrehozásában alapvető szerepet játszanak. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ez a teaurusz-szócikk-szerkezet csupán kiindulási alapul kíván szolgálni az alábbi — szótárt, valamint korreferencia-elemzést érintő — kérdések eldöntésében.

A *szótárral* kapcsolatban három fontos kérdés döntendő el:

Egyrészt az, hogy ezek a szócikkstruktúrák egy szövegtan elméleti összetevőjét képező (szövegektől függetlenül összeállítandó) speciális szótár egységeinek struktúrájaként kezelendők-e, vagy olyan struktúrákként, amelyek alkalmazásával esetenként az éppen elemzett szöveg teaurisztikus szótára állítható össze. Alapvető szerepük természetesen mindkét esetben ugyanaz: a korreferencia-elemzés során interszubjektív hivatkozási alapul szolgálnak.

Másrészt az, hogy milyen összefüggés van egy címszó definíciója és az értelmezés többi eleme között.

Végül az, hogy egy-egy címszó értelmezésének teaurisztikus struktúrája és a benne előforduló (szintén címszavaknak *is* tekinthető) elemek teaurisztikus struktúrája között milyen szerkezeti viszony állhat fenn, illetve ezek a struktúrák hogyan transzformálhatók egymásba.

A korreferencia-elemzés szempontjából az alábbi három kérdés döntendő el:

Egyrészt az, hogy a szócikkstruktúra mely eleme tekintendő a címszóval korreferensnek.

Másrészt az, hogy egy címszó teaurisztikus struktúrája tartalmazhat-e a korreferencialitás szempontjából valamennyi releváns elemet;

Végül az, hogy a teaurisztikus korreferencia egyes típusai hogyan reprezentálhatók (azaz számukra milyen indexek, indexkonfigurációk vezetendők be, ezekben hogyan alkalmazhatók a címszó értelmezésének kategóriái stb.).

A címszavak szemantikai értelmezésekkel való helyettesítésével kapcsolatban csupán néhány aspektusra utalok.

Egy szöveg értelmező interpretációjában több esetben szükség lehet valamely szó vagy kifejezés szemantikai értelmezésének figyelembevételére. Ez kétféleképpen történhet: (a) vagy úgy, hogy az értelmezendő szöveghez hozzátcsoljuk az illető szó vagy kifejezés értelmezését, (b) vagy úgy, hogy az illető szót vagy kifejezést úgy helyettesítjük a szemantikai értelmezésével, hogy azt az adott szövegben szövegszerűen feloldjuk.

A fenti példák csupán jelezni kívánják a szótári értelmezésekkel (explikációkkal) kapcsolatos néhány műveletet. Ahhoz, hogy ezekről a műveletekről érdemlegesebb megállapításokat tehesünk, mélyreható elemzések elvégzésére van szükség. (Vö. PETŐFI—DOBI 2000.)

Kitekintés

Az eddigiekben az volt a szándékom, hogy bemutassam, milyen aspektusok érvényesítendők egy lehetőség szerint explicit szemiotikai textológiai szövegmondat-megközelítés keretében, illetve ho-

gy a szóban forgó szempontok érvényesítéséhez véleményem szerint milyen apparátus szolgál megfelelő eszközként.

A szövegmondatok reprezentációjával kapcsolatban megfogalmazható feladatok két csoportba sorolhatók:

A feladatok egy része közvetlenül a reprezentációs modellt érinti. A szövegmondat-reprezentációs modell szintaktikai alapon áll, ugyanakkor kijelöli a szemantikai és a pragmatikai reprezentáció helyét is az elemzés keretén belül. Ebből adódik a feladat: e két utóbbi komponens belső felépítésének, működésének kidolgozása elméleti szempontok figyelembevételével. Közvetlenül a reprezentációs modellel kapcsolatos feladat továbbá a reprezentációs nyelv felülvizsgálata a lehetőség szerint optimális formalizálásra való törekvést tartva szem előtt.

A feladatok másik része a szövegmondat-leírás elméleti keretével függ össze. Ezen a téren elsőként a létrehozott diszciplináris keretből kiindulva egy kiterjesztett szemantikai és pragmatikai aspektust is lehetővé tevő elemzés interdiszciplináris elméleti keretének kidolgozása szükséges.

Mivel a szövegmondat-reprezentáció tágabb elméleti kerete a szemiotikai textológia, a további szövegnyelvészeti vizsgálatnak három fő irányba kell mutatnia. E három terület: a korreferencialitás, a szövegmondatok összetevőinek, valamint maguknak a szövegmondatoknak a lineáris elrendezése.

Az alábbiakban azt tekintem át, hogy ezekhez a területekhez kapcsolódóan milyen további kérdések válaszolandók meg. Ennek megfelelően e vázlat szerű áttekintés az alábbi három téma köré szerveződik:

1. Milyen feladatok oldandók meg a korreferencialitással kapcsolatban?
2. Milyen feladatok oldandók meg a linearizálással kapcsolatban?
3. Milyen feladatok oldandók meg általában a szövegorganizációval kapcsolatban?

1. A korreferencialitás kérdéséről

Egy explicit korreferenciális elemzés számára mindenek előtt lehetővé kell tenni bármely referenciális elemhez korreferenciális antecedens és/vagy posztcadens megállapítását. Ehhez explicit szintaktikai alapokon álló szemantikai megközelítés dolgozandó ki, meghatározva a reprezentációhoz szükséges disz-

ciplináris összetevőket, illetve az ezek keretében működő leíró apparátust. Ehhez szemantikai alap annak meghatározása, hogy formailag és tartalmilag hogyan épüljön fel egy szótárbeli szócikk. Ez a kérdés az értelmezendő címszavakra (explikandumokra) és az értelmezésekre (explikánsokra) vonatkozó feladatokat foglal magában.

Elsőként arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy **milyen legyen az explikandum formai struktúrája.**

Ebben a kérdésben segítségünkre lehet a propozíciómag felépítésére vonatkozó elképzelés, miszerint a propozíciómag funktorból és argumentumaiból, valamint a funktorhoz kapcsolható minősítő összetevőkből (kvalifikátorokból), mennyiséget kifejező elemekből (kvantifikátorokból) és ezek lehetséges módosítóiból (modifikátoraiból) áll. Egy explikációban — az egységes kezelhetőség érdekében — a funktor mellett minden olyan argumentum fel van tüntetve, amely az adott funktorhoz kapcsolódhat. Az argumentumoknak az a sorrendje, amelyet a propozíciómagot szemléltetve ismertettem, az argumentumoknak csupán egy lehetséges elrendezése. Mivel azonban az egyes argumentumok státusa a hozzájuk rendelhető szerepindikátorok által egyértelműen jelezhető, voltaképpen bármilyen sorrendben meg lehet adni őket.

Az explikandum összetevőivel — a funktorral és a hozzá rendelhető összetevőkkel kapcsolatban — néhány további kérdésre is választ kell keresnünk: Mit tekintünk funktornak, azaz egyetlen szótári egységnek? Hogyan jellemezhetők azok az argumentumok, argumentumhelyek, változók, amelyeket egy adott funktor megkíván, illetőleg hogyan jellemezhetők azok a kvalifikátorok, kvantifikátorok, valamint esetleges modifikátoraik, amelyek a szóban forgó funktorhoz kapcsolódhatnak?

Ezekben a kérdésekben arra támaszkodhatunk, hogy egy szócikk explikandum-összetevője komplex funktor + argumentumai szerkezetű. A „komplexség” azt jelenti, hogy a funktorhoz — argumentumain kívül — lehetséges kvalifikátorok és/vagy kvantifikátorok, illetve ezek lehetséges modifikátorai kapcsolódhatnak.

A komplex funktor + argumentumai struktúrák reprezentálásával kapcsolatban minden funktorra nézve először az döntendő el, hogy milyen dimenziókra vonatkozóan kvalifikálhatók, kvantifikálhatók. Ezek a dimenziójelölők az argumentumokhoz rendelhető szerepindikátorokhoz hasonló szerepet töltenek be. Ahogy a szerepindikátorok mellett változók állnak, amelyek az őket verbálisan kifejező egységekre utalnak, a dimenziók mellett ugyanúgy változók utalnak a lehetséges kvalifikátor és/vagy kvantifikátor szerepét betöltő verbális egységekre. Ugyanez jellemző a modifikátorokra: minden kvalifikátorral és kvantifikátorral kapcsolatban el kell dönteni, hogy milyen dimenziókra vonatkozóan modifikálható, és ezek mellett a dimenziók mellett ugyanúgy változók utalnak a modifikátor szerepét betölteni képes lehetséges verbális egységekre.

Következő lépésként az értelmezések (**explikánsok**) **felépítését** kell meghatározni.

Az **explikánsokra vonatkozóan** egy olyan struktúrát célszerű létrehozni, amelyben egyrészt megtalálható a funktor verbális értelmezése, másrészt azoknak az egységeknek a szemantikai jellemzése, amelyek argumentum-, illetőleg kvalifikátor-, kvantifikátor-, modifikátorhelyeket tölthetnek be.

Az explikációs struktúrákkal kapcsolatban megvizsgálandó továbbá az is, hogy az explikánsokban előforduló nyelvi elemek halmazán belül meg lehet-e határozni olyan részhalmazt, amely az adott rendszeren belül nem explikálandó. Azaz: lehetséges-e szemantikai primitíveket bevezetni és alkalmazni, vagy sem.

Az ily módon értelmezett explikációk lehetőséget adnak a legkülönbözőbb típusú tezaurisztikus korreferenciarelációk felfedésére.

2. A linearizáció kérdéséről

A szövegmondat-összetevők lineáris elrendezéséről

Egy szövegmondat összetevőinek lineáris elrendezésével kapcsolatban, a szövegmondat-reprezentációs modell nyújtotta eredményekből kiindulva közvetlenül két kérdés vetődik fel.

Az egyik a reprezentáció tárgyául szolgáló szövegmondatához rendelhető kiinduló szerkezetek halmazára vonatkozik: Megállapítható-e olyan szabályrendszer, amely egy szövegmondat szerkezeti képletéből képes levezetni a szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek halmazát?

A másik kérdés a kiinduló szerkezetek pragmatikájával kapcsolatban fogalmazódik meg: A rendszernyelvészet pragmatikai komponensén belül milyen mértékig lehetséges megfogalmazni azokat a feltételeket, amelyek a kiinduló szerkezet-családok elemeinek kontextuális, illetve kontextuális realizációjához szükségesek, illetőleg elégségesek?

A szövegmondatok lineáris elrendezéséről

A szövegmondatok lineáris elrendezésének reprezentálása voltaképpen a linearizált szövegorganizáció leírását jelenti, és ezzel szükségszerűen szoros összefüggésben a relációs organizációt is.

A szövegmondatok lineáris elrendezését vizsgálva óhatatlanul felvetődik az a kérdés, hogy fellelhetők-e vajon olyan szövegmondat-sajátságok, amelyek valamilyen módon befolyásolják, esetleg meghatározzák annak a szövegmondatnak (esetleg azoknak a szövegmondatoknak) a szintaktikai és/vagy szemantikai és/vagy pragmatikai sajátságait, amelyek egy adott szövegmondat közvetlen környezetében (azaz előtte és utána) előfordulhatnak. Ezzel voltaképpen azt latolgatjuk, hogy meddig terjeszthető ki a mondatgrammatika kompetenciája a szövegösszefüggés leírásában.

A linearizáció kérdésköréhez tartozó két terület értelmezéséből közvetlenül adódik a feladat: meg kell próbálnunk megtalálni azt az analógiát, amely a szövegmondat-összetevők és a szövegmondatok között a lineáris elrendezés tekintetében fennáll. Azoknak a jelenségeknek a körülhatárolása, illetőleg kérdéseknek a megfogalmazása, amelyek az analógia igazolásaként felhasználhatók, részletekbe menő és körültekintő kutatást igényel.

Ennek a kutatásnak kiindulópontjaként szolgálhat az a megalapozott feltevés, hogy egy mellérendelő összetételű szövegmondatot alkotó tagmondatok lehetséges sorrendjének megállapítása ugyanolyan kérdéseket vet fel, mint az önálló szövegmondatok lehetséges egymásutánjainak a vizsgálata.

3. A szövegorganizáció kérdéséről általában

A szövegmondatok lehetőség szerinti explicit leírására létrehozott modell egyik törekvése az, hogy szövegek reprezentációja számára nyújtson alapot. A további kutatási irány(ok) felvázolásakor ezért figyelembe kell vennünk a szövegorganizáció leírásával kapcsolatban felvetődő feladatokat, kérdéseket is.

A szövegmondatok reprezentációjára létrehozott modell szintaktikai alapon áll, szemantikai és pragmatikai aspektusokat olyan mértékben és formában érvényesít, amilyen mértékben ez az adott keretben szükségesnek és elegendőnek mutatkozik.

A szövegorganizáció kérdésében is abból indulhatunk ki, hogy a szövegmondatok reprezentációjának tágabb kerete a szemiotikai textológia, ezért a szövegmondatok explicit leírására törekvő vizsgálat a megközelítés szemantikai és pragmatikai kiterjesztését kívánja meg.

Hogy a szövegorganizáció reprezentációja szempontjából felvetődő kérdéseket kellő pontossággal fogalmazzhassuk meg, az interpretáció szemantikai szintjeinek megkülönböztetését lehetővé tevő propozíciómag-típusokat kell szemügyre vennünk. Az egyes propozíciómagok közötti különbségtevés alapja a bennük szereplő funktorok szemantikai típusa. A propozíciómagok szövegmondat-representációban betöltött szerepéről, típusairól a funktor+argumentumai struktúra fogalmának értelmezésekor részletesen szóltam. Itt csupán jelzésszerűen utalok a propozíciómagoknak azokra a sajátosságaira, amelyek az interpretációval, a szövegorganizációval, ezáltal a szövegmondatok reprezentációjával kapcsolatba állíthatók.

A propozíciómagok — a bennük szereplő funktor szemantikai természetétől függően — négy fő csoportba sorolhatók: kommunikatív (*kommunikál*), performatív-modális (pl. *csak úgy mond, informál, állít*), világalkotó (pl. *tud, feltételez, hisz*) és neutrális funkciók (pl. *megy, énekel, főz*) különböztethetők meg. Azokhoz a funktorokhoz, amelyek ezeket a szemantikai tulajdonságokat kifejezik, szemantikai tulajdonságaiknak megfelelő argumentumok rendelhetők, ezáltal propozíciómagokat hozva létre. A propozíciómagokból létrejövő elemi propozíciók szemantikai funkciótípusuk alapján szintén négyfélék lehetnek: kommuni-

katívak, performatív-modálisak, világalkotók, deskriptívek. Egy elemi proposíció típusát a szemantikai funkciótypus, valamint a proposíció magját alkotó alapstruktúra szemantikai típusa együtt határozza meg. (Vö. PETŐFI 1996: 34.) Ezzel a témával PETŐFI több munkájában foglalkozik, a proposíciók reprezentációját részletesen ismerteti *Az explicitég biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában* című írásában (i. h.).

A szövegmondat és a szövegorganizáció elemzése szempontjából — a proposíciók témaköréhez kapcsolódóan — az alábbi kettős vonatkozású kérdés fogalmazódik meg.

Egyrészt: az úgynevezett világalkotó elemek milyen interpretatív műveletek eredményeként rendelhetők a szövegmondatokhoz?

Másrészt: a hozzárendelések után a szövegben kifejezésre jutó események, történések, cselekedetek milyen módon rendelhetők hozzá a szöveg egyes szereplőinek és/vagy a szöveg adott értelmezőjének részvilágaihoz? (Ez voltaképpen egy adott szöveg nem logikai értelemben vett lehetséges világainak meghatározását jelenti.)

Végül a következő kérdésre is választ kell keresnünk:

Milyen feltételek teljesülése mellett valósítható meg a korreferencialitást, a szövegmondat-összetevők lineáris elrendezését, valamint a tagmondatok, illetőleg szövegmondatok lineáris elrendezését illetően az argumentatív interpretáció? Más szóval: Ezeknek a területeknek a reprezentációja milyen argumentáció-rendszereket követel, illetve enged meg?

Az itt megfogalmazott kérdések a kutatásnak lehetséges irányait jelölik ki, amelyek között kiemelkedő fontosságúnak gondolom egy lehetőség szerint formalizált szemantikai reprezentáció kidolgozását.

Irodalom

- ANDOR JÓZSEF 1979a. A nyelvléírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítése. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 33–45.
- ANDOR JÓZSEF 1979b. Az esetgrammatika elméletének új útjai. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 451–459.
- ANDOR JÓZSEF 1982. Napjaink esetgrammatikája nagyító alatt. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV*, 5–15.
- ANTAL LÁSZLÓ 1976. Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 5–14.
- ANTAL LÁSZLÓ 1979. Szöveg, nyelv, tartalom. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 67–72.
- AUSTIN, JOHN L. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. (Ford. Pléh Csaba.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BAHTYIN, M. M. 1986. A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományban. In: *A beszéd és a valóság*. Gondolat, Budapest, 479–514.
- BALÁZS JÁNOS 1979. A szövegtan alapjai. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 9–21.
- BALÁZS JÁNOS 1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1979a. Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. *Magyar Nyelv*, 406–415.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1979b. A szempont a szövegépítkezésben. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 77–82.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1992. A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 715–796.
- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN—DRESSLER, WOLFGANG U. 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Niemeyer, Tübingen.

- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN—DRESSLER, WOLFGANG U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1976. A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének vizsgálatáról. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 15–25.
- BÉKÉSI IMRE 1979. A kapcsolás problematikája. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 73–76.
- BÉKÉSI IMRE 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1986. *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1990. Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 1*. JGyTF Kiadó, Szeged, 23–27.
- BÉKÉSI IMRE 1991. A kettős szillogizmus. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 2*. JGyTF Kiadó, Szeged, 38–54.
- BÉKÉSI IMRE 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. JGyTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 1994. A mondatnyelvészet és a szövegnyelvészet között: a tömbösödés. In: Petőfi S. János—Bácsi János—Békési Imre—Benkes Zsuzsa—Vass László (szerk.): *Szövegtan és prózaelemzés. A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez*. Trezor Kiadó, Budapest, 23–40, 158–189.
- BÉKÉSI IMRE 2001a. *Osztatlan filológia*. Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2001b. A tömbösödés. In: Békési Imre: *Osztatlan filológia*. Szeged, 111–128.
- BÉKÉSI IMRE 2001c. A rövidszöveg szövegsége. In: Békési Imre: *Osztatlan filológia*. Szeged, 129–143.
- BÉKÉSI IMRE 2001d. Kép, szöveg, mentális kép. In: Békési Imre: *Osztatlan filológia*. Szeged, 163–177.
- BENCÉDI JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ 1991. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENCZE LÓRÁNT 1991. Élő szónak súlyos volta. Putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 3*. JGyTF Kiadó, Szeged, 13–40.
- BENCZE LÓRÁNT 1993. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 41–49.
- BENCZE LÓRÁNT 1996. *Mikor miért kinek hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LÁSZLÓ 1968. Halmazott mondatrészes mondatok. *Magyar Nyelvőr* 92: 446–452.

- BENKŐ LÁSZLÓ 1988. A szövegkapcsoló és. In: Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 186–193.
- BERRÁR JOLÁN 1967. A mondat típusok története. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 457–486.
- BERRÁR JOLÁN 1977. Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 171–188.
- BIASCI, CLAUDIA—FRITSCHÉ, JOHANNES 1981. Einleitung. Claudia Biasci—Johannes Fritsche (hg.): *Papiere zur Textlinguistik. Band 18. Texttheorie, Textrepräsentation. Theoretische Grundlagen der kanonischen sinnsemantischen Repräsentation von Texten.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1–4.
- BIERWISH, MANFRED 1987. Linguistik als kognitive Wissenschaft – Erklärungen zu einem Forschungsprogramm. *Zeitschrift für Germanistik* 6: 645–667.
- BÓKAY ANTAL 1979. A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségeik. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 47–55.
- BRINKER, KLAUS 1988². *Linguistische Textanalyse. Grundlagen der Germanistik* 29. Erich Schmidt, Berlin.
- BUDAI LÁSZLÓ 1996–1997. A valenciáfogalom kialakulása, bővülése és a valenciakutatások problematikája. Orbán Sándor—V. Raisz Rózsa (szerk.): *Az Eszterházy Károly tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről.* Eger, 5–44.
- BÜHLER, KARL 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache.* Fischer, Jena.
- CHOMSKY, NOAM 1957. *Syntactic Structures.* The Hague—Paris.
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge, Massachusetts.
- CHOMSKY, NOAM 1969. *Aspekte der Syntax-Theorie.* Shurkamp Verlag, Frankfurt (Main).
- CHOMSKY, NOAM 1982. *Lectures on Government and Binding. The Pisa Lectures. Foris Publications.* Dordrecht—Holland/Cinnaminton—U. S. A.
- CHOMSKY, NOAM 1995a. *Nyelv és elme.* Osiris-Századvég, Budapest.
- CHOMSKY, NOAM 1995b. *Mondattani szerkezetek.* Osiris-Századvég, Budapest.
- COSERIU, EUGENIO 1981. *Textlinguistik. Eine Einführung.* Narr, Tübingen.
- CSÚRI KÁROLY 1976. Egy narratív struktúratípus néhány szabályszerűsége. (Generatív szempontú megközelítés.) In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI,* 37–49.
- DANEŠ, FRANTIŠEK 1971. Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. *Folia Linguistica* IV, 72–78.

- DANEŠ, FRANTIŠEK 1976. Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XI*, 29–40.
- DANEŠ, FRANTIŠEK 1977. Zum Status der Textebene. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XVIII*, 153–158.
- DANEŠ, FRANTIŠEK 1982. A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez (Danyi Magdolna fordítása). In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 45–50.
- DÁNIEL ÁGNES 1990. *Szó — szöveg — szer — szervez. A szöveg szerveződésének vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1979. A szöveg alaptermészetéről. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 57–65.
- DEZSŐ LÁSZLÓ—SZÉPE GYÖRGY 1967. Adalékok a topic – comment problémához. *Nyelvtudományi Közlemények 69*: 365–388.
- VAN DIJK 1972. *Some Problems of Text Grammars*, Mouton, The Hague.
- VAN DIJK 1980. *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*. Niemeyer, Tübingen.
- VAN DIJK 1982. Kontextus és megismerés. (Ford. Odorics Ferenc.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 63–81.
- VAN DIJK 1982. Pragmatikai kötőelemek. (Ford. Fábricz Károly.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 83–90.
- DOBI EDIT 2000. A korreferenciaelemzés kérdésének rendszernyelvészeti megközelítése szemiotikai textológiai keretben. In: Dobi Edit—Petőfi S. János (szerk.): *Officina Textologica 4*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 81–123.
- DRESSLER, WOLFGANG 1973. *Einführung in die Textlinguistik*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1966. Az igék szótári ábrázolásáról. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 183–214.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1973. Közlélmélet, grammatika, aktuális mondattagolás. In: Telegdi Zsigmond—Dezső László (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX*, 65–85.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- FÁBRICZ KÁROLY 1985–1986. A denotatív és a pragmatikus jelentés összefüggéséről. In: Róna-Tas András (szerk.): *Nyelvészeti Dolgozatok*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 107–114.
- FEHÉR ERZSÉBET 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FERENCZY GYULA—KLAUDY KINGA 1976. A szövegnyelvészet néhány alapkérdése. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 313–322.
- FILLMORE, CHARLES J. 1968. The Case for Case. In: E. Bach—R. T. Harms (ed.): *Universals in Linguistic Theory*. New York, 1–88.
- FILLMORE, CHARLES J. 1990. A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze. In: Síklaki: *A szóbeli befolyásolás alapjai I.—II.* Tankönyvkiadó, Budapest, I.: 90–118.
- FREGE, GOTTLÖB 1892/1966. Über Sinn und Bedeutung. In: Günther Patzig (hg.): *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 40–65.
- FRICSOVSZKY ÉVA 1997. *A szövegnyelvészet helye a nyelvtudományban*. (Előadás. Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság emlékülésén 1997. Április 22-én.)
- GAÁL EDIT 1983. A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 107–111.
- GÖRGEY ESZTER—JÉKEL PÁL—PAPP FERENC 1976. Automatikus szövegelemzés a legalsó nyelvi szinteken. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 115–125.
- GÜLICH, ELISABETH—RAIBLE, WOLFGANG 1977. *Linguistische Textmodelle. Grundlagen und Möglichkeiten*. W. Fink, München.
- HAADER LEA 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 472–530.
- HABERMAS, JÜRGEN 1997. Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba—Síklaki István—Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 228–259.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1998. Gondolatok a strukturalista mondattanról. (Hadrovics László hagyatékából.) *Magyar Nyelvőr* 122: 58–63.
- HANGAY ZOLTÁN 1996. Szövegszerkezeti alapvizsgálatok történeti adalékokon. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság*. Békési Imre köszöntése. JGyTF Kiadó, Szeged, 147–151.
- HARTMANN, PETER 1971. Text als linguistisches Objekt. In: V. W. Stempel (hg.): *Beiträge zur Textlinguistik*. München, 9–29.

- HARWEG, ROLAND 1968. Textkonstitution durch Pronomina. In: Harweg Roland: *Pronomina und Textkonstitution*. Wilhelm Fink Verlag, München, 139–367.
- ISENBERG, HORST 1968. Überlegungen zur Texttheorie. *ASG-Bericht 2*: 1–18.
- ISENBERG, HORST 1976. Einige Grundbegriffe für eine linguistische Texttheorie. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XI*, 47–145.
- ISENBERG, HORST 1977. Text versus Satz. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XVIII*, 119–146.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1983. Szövegtani vázlatok. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 152–163.
- JUHÁSZ JÓZSEF—SZŐKE ISTVÁN—O. NAGY GÁBOR—KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) 1972. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KABÁN ANNAMÁRIA 1996. Szövegpragmatikai kérdések. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGyTF Kiadó, Szeged, 171–178.
- KANYÓ ZOLTÁN 1972. A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII*, 105–118.
- KÁROLY SÁNDOR 1963. Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Kiadványok I*: 161–186.
- KÁROLY SÁNDOR 1972. Nyelvtörténet és kommunikáció. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII*, 119–131.
- KÁROLY SÁNDOR 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 23–32.
- KÁROLY SÁNDOR 1980–81. Mondat és megnyilatkozás. In: Ferenczi Imre—Károly Sándor—Mikola Tibor (szerk.): *Néprajz és nyelvtudomány XXIV–XXV*, 49–62.
- KÁROLY SÁNDOR 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor (Mondattan/szöveggrammatika)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 761–851.
- KELEMEN JÁNOS 1976. Szöveg és jelentés. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 183–196.
- KENESEI ISTVÁN 1985. Az alárendelő mondatok a magyarban: szerkezetek, problémák, érvek és ellenérvek. *Nyelvtudományi Közlemények 87*: 311–350.

- KERTÉSZ ANDRÁS 1992. Textológia és tudományelmélet. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 5*. JGyTF Kiadó, Szeged, 135–143.
- KESZLER BORBÁLA 2000b. Előszó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 19–22.
- KESZLER BORBÁLA 2000c. A többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 542–554.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000a. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 1970. Fillmore eset-grammatikája. *Modern nyelvoktatás 8*: 85–95.
- KIEFER FERENC 1976. A szövegelmélet grammatikai indoklásáról. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 197–222.
- KIEFER FERENC 1979. Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet. *Magyar Nyelvőr 103/2*: 216–225.
- KIEFER FERENC 1983a. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 203–230.
- KIEFER FERENC 1983b. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 1984. A magyar aspektusrendszer vázlata. In: Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*, 127–149.
- KIEFER FERENC 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 1991. A többszörös kérdéstről. In: Hunyadi László—Klaudy Kinga—Lengyel Zsolt—Székely Gábor (szerk.): *Könyv Papp Ferencnek. Tanulmánygyűjtemény Papp Ferenc 60. Születésnapjára*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 79–89.
- É. KISS KATALIN 1993. A magyar mondatszerkezet típusáról. *Magyar Nyelv LXXXIX*, 163–172.
- É. KISS KATALIN 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin—Kiefer Ferenc—Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 17–186.
- É. KISS KATALIN—KIEFER FERENC—SIPTÁR PÉTER 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN—SZABOLCSI ANNA 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai kiadó, Budapest, 21–77.
- KNOBLOCH, CLEMENS 1990. Zum Status und zur Geschichte des Textbegriffs. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 66–87.

- KOCSÁNY PIROSKA 1985. Az aforizma mint szövegtípus. In: *Studia Poetica*, 59–74.
- KOCSÁNY PIROSKA 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegek nyelvészete? *Filológiai Közöny*, 26–43.
- KOCSÁNY PIROSKA 1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 5*. JGyTF Kiadó, Szeged, 145–152.
- KOCSÁNY PIROSKA 1996. Szövegnyelvészet és szövegtan. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? (Stiluselméleti tanulmányok.)* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–163.
- KOCSÁNY PIROSKA 1997. Pro-drop und Textkohärenz: Interagierende Regeln im Gebrauch des Subjektpronomens im Ungarischen. *Acta Linguistica Hungarica*, 385–411.
- M. KORCSMÁROS VALÉRIA 1992. *Mondattan I.* (Deme László előadásai alapján összeállította M. Korcsmáros Valéria.) József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- KUGLER NÓRA 2000a. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–281.
- KUGLER NÓRA 2000b. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 369–393.
- LANG, EWALD 1973. Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer Textgrammatik. In: F. Kiefer—N. Ruwet (eds.): *Generative Grammar in Europe*, Riedel, Dordrecht. 284–314.
- MÁTÉ JAKAB 1991. A magyar szövegtani kutatások mai helyzete I-II. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 2–3*. JGyTF Kiadó, Szeged, 73–116, 105–143.
- H. MOLNÁR ILONA 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. In: Károly Sándor—Telegdi Zsigmond (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI*, 229–270.
- NAGY FERENC 1983. A szövegkohézióról. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 231–238.
- NAGY FERENC 1984. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- NEMES MAGDOLNA 2000. Adalékok a szövegmondatok rendszer- és szövegnyelvészeti elemzéséhez. (A mondatelemzés tárgy tartományáról és reprezentációs nyelveiről). In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 13*. JGyF Kiadó, Szeged, 57–72.
- NEUBAUER, FRITZ —JÁNOS S. PETŐFI 1981. Wortsemantik, Lexikonsysteme und Textinterpretation. In: Wolfgang Heydrich (hg.): *Papiere zur Textlinguistik*.

- Band 31. Lexikoneinträge. Grundelemente der semantischen Struktur V.*
Helmut Buske Verlag, Hamburg, 149–190.
- OOMEN, URSULA 1972. Systemtheorie der Texte. *Folia Linguistica V*, 12–34.
- PALEK, BOHUMIL 1978. Textverweis. Ein Beitrag zur Hypersyntax. In: Wolfgang Dressler: *Textlinguistik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 167–184.
- PALEK, BOHUMIL—FISCHER, GERO 1977. Ein Modell der Referenzstruktur des Textes. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XVIII*, 73–102.
- PAPP ZSUZSANNA 1991. Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 755–781.
- PAUSE, PETER E. 1991. Anaphern im Text. In: Armin von Stechov—Dieter Wunderlich (eds.): *Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Walter de Gruyter/Berlin/New-York, 548–559.
- PETE ISTVÁN 1993. Főmondatrész vagy főmondatrészek. *Magyar Nyelvőr 117/1*: 154–166.
- PETE ISTVÁN 1996. Valenciatípusok és a strukturális magyar nyelvtan. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGyTF Kiadó, Szeged, 243–252.
- PÉTER MIHÁLY 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *Magyar Nyelv LXXXII*, 1–10.
- PÉTER MIHÁLY 1992. A szövegtani kutatásról. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 5*. JGyTF Kiadó, Szeged, 171–176.
- PETŐFI S. JÁNOS 1969a. *On the problems of co-textual analysis of texts*. (International Conference on Computational Linguistics /=COLLING/, Preprint 50.) Stockholm: Research Group for Quantitative Linguistics /=KVAL/.
- PETŐFI S. JÁNOS 1969b. *A teaurusz kérdés jelenlegi helyzete különös tekintettel a tudományos, műszaki-gazdasági tájékoztatásra*. OMKDK, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1972. A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig (A természetes nyelvek jelenkori kutatásának egyik fő irányáról). *Magyar Műhely* (Párizs) 50. (1976), 51–58; 51. (1977), 41–50; 52. (1977), 34–47.
- PETŐFI S. JÁNOS 1976/1977. Einige Probleme der Repräsentation der „Argumente“ im Rahmen einer Textgrammatik. In: Martin Rüttenauer (hg.): *Textlinguistik und pragmatik. Beiträge zum Konstanzer Textlinguistik-Kolloquium*. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 245–262.
- PETŐFI S. JÁNOS 1978. A Formal Semiotic Text Theory as an Integrated Theory of Natural Language. In: Wolfgang Dressler (ed.): *Current Trends in Textlinguistics*. W. U. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 35–46.

- PETŐFI S. JÁNOS 1981a. Wissenschaftstheoretische Überlegungen zum Aufbau einer Texttheorie. In: Claudia Biasci—Johannes Fritsche (eds.): *Papiere zur Textlinguistik. Band 18. Texttheorie, Textrepräsentation. Theoretische Grundlagen der kanonischen sinnsemantischen Repräsentation von Texten.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 5–66.
- PETŐFI S. JÁNOS 1981b. Die Lexikonkomponente der TeSWeST. In: Claudia Biasci—Johannes Fritsche (hg.): *Papiere zur Textlinguistik. Band 18. Texttheorie, Textrepräsentation. Theoretische Grundlagen der kanonischen sinnsemantischen Repräsentation von Texten.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 193–205.
- PETŐFI S. JÁNOS 1984. Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. Metodológiai megjegyzések a kompozíció kohezív szerkezetének elemzéséhez. *Híd* 6. Novi Szad, 856–873.
- PETŐFI S. JÁNOS 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Magyar Nyelvőr* 112/2: 219–229.
- PETŐFI S. JÁNOS 1990. *Szöveg, szövegtan, műelemzés. (Textológiai tanulmányok.)* Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. A mondatsemiotikától a szövegszemiotikáig.* Magyar Műhely, Párizs—Bécs—Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1996. *Az explicitéség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában.* *Linguistica, Series C, Relations*, 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1997. *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PETŐFI S. JÁNOS 2000. A szövegarchitektonika organizációformáiról. Általános megjegyzések a (multimediális) szövegek mint komplex jelek szemiotikai textológia 'organizációtípus'-fogalmához. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 13.* JGyF Kiadó, Szeged, 17–22.
- PETŐFI S. JÁNOS—BENKES ZSUZSA 1998. *A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba.* Iskolakultúra, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS—DOBI EDIT 1998. Utószó. In: Petőfi S. János (szerk.): *Officina Textologica 2.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 238–261.
- PETŐFI S. JÁNOS—DOBI EDIT 2000. Tezaurisztikus explikációk alkalmazása a szemiotikai textológiai korreferenciaelemzésben. In: Dobi Edit—Petőfi S. János (szerk.): *Officina Textologica 4.* Kossuth Egyetemi kiadó, Debrecen, 124–149.
- PETŐFI S. JÁNOS—VASS LÁSZLÓ 1992. A szövegnyelvészet helye és feladata a szemiotikai textológiai kutatásban. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 5.* JGyTF Kiadó, Szeged, 177–195.

- PLÉH CSABA—RADICS KATALIN 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 261–277.
- RÁCZ ENDRE 1983. Egyeztetés és szöveggrammatika. In: Ráczi Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 249–295.
- RÁCZ ENDRE 1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linguistica, Series C, Relationes, 6. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.) 1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- STAROSTA, S. 1978. The one/sent solution. In: W. Abraham (ed.): *Valence, Semantic Case and Grammatical Relations*. Amsterdam.
- SZABÓ ZOLTÁN 1992. A szöveg történetisége. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 4*. JGyTF Kiadó, Szeged, 34–39.
- SZABOLCSI ANNA 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények 82*: 59–82.
- SZATHMÁRI ISTVÁN—VÁRKONYI IMRE (szerk.) 1979. *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TELEGDI ZSIGMOND 1976. A nyilatkozat mint indícium. In: Telegdi Zsigmond—Szépe György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*, 279–87.
- TELEGDI ZSIGMOND—SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1976. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. A szöveg megközelítései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TEMESI MIHÁLY 1977. *Az általános nyelvészet főbb kérdései*. 96.
- TESNIÈRE, L. 1959. *Elements de Syntaxe Structurale*. Párizs.
- TERESTYÉNI TAMÁS 1992. Szövegelméleti tézisek. In: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 4*. JGyTF Kiadó, Szeged, 7–33.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1994. *A szövegek világa*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. A szövegtan kialakulása (Tudománytörténeti áttekintés). In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan 11*. JGyTF Kiadó, Szeged, 109–137.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- VASS LÁSZLÓ 1996. Tervezet egy szemiotikai textológiai megalapozottságú szövegnyelvészet kidolgozására. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGyTF Kiadó, Szeged, 357–368.
- VATER, HEINZ 1992. *Einführung in die Textlinguistik*. Wilhelm Fink Verlag, München.

- VIEHWEGER, DIETER 1977. Zur semantischen Struktur des Textes. In: František Daneš—Dieter Viehweger (hg.): *Studia grammatica XVIII*, 103–117.
- VIEHWEGER, DIETER 1982. Szemantikai jegyek és szövegstruktúra (Ford. Danyi Magdolna.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Tanulmányok 15. Szövegelmélet. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék*, 51–60.
- WACHA IMRE 1996. Szövegmegeközelítések. In: R. Molnár Emma—Galgóczy László—Nagy L. János (szerk.): *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGyTF Kiadó, Szeged, 369–375.

A Two-Step Representation of Text Sentences in a Semiotic-Textological Framework

Abstract

In the dissertation an attempt is made to outline a method whose application makes it possible to create an explicit description of text sentences which may also be used for text analysis. Consequently, my purpose is to introduce a representational model with a theoretical framework and an apparatus of description on which a complex analysis of texts could be based. A theoretical background for the analysis of text sentences has been set up with regard to the theories, methods, results and deficiencies of different schools of descriptive grammar. To make up the series of hierarchic steps that represent text sentences, specific text sentences have been analysed. The model is designed to ensure that any reasonable interpretation could be explicitly represented.

In my view the explicit l i n g u i s t i c description of a text should be concerned with l a n g u a g e - o r i e n t e d factors that texts are given coherence by, namely: 1) co-referentiality, 2) the linear order of constituents forming text sentences and the order of sentences in the text, 3) how each sentence of the text satisfies the conditions determining its structure in the given locus and/or situation of communication. (This latter factor implies the analysis and description of text grammar phenomena such as agreement, ellipsis, pronominalisation, order of constituents.)

Explicit linguistic description does not mean that the disclosure of factors to be described can be carried out with purely linguistic means. What is also needed is a broader theoretical framework which stipulates knowledge of textology beyond the limits of linguistic analysis and a general knowledge of the external world.

The aspects of text analysis listed above show that a linguistically based description of texts aiming at maximum explicitness should necessarily rely on the explicit representation of the immediate constituents of the text: text sentences. The explicit description of individual text sentences, however, appears to be impossible without the consideration of the text-level (linguistic and non-linguistic) phenomena creating their co-/context and thereby determining their actual formation and logical (linguistic)-semantic and prosodic structure. It follows from this that a potentially explicit description of text sentences requires a knowledge of both text linguistics and system

linguistics, as text sentences can be best characterized if related to the corresponding system sentences. The correspondences and differences in the patterning of text and system sentences can be explained with reference to the given co- and/or context.

Chapter Four contains the representational model created for the description of text sentences. Chapter One is a general survey of the antecedents and sources of textlinguistics. Chapter Two is concerned with the relation between text and sentence. In Chapter Three grammars applicable to the description of text sentences are treated with regard to their contribution to the explicitness of sentence analysis. The description of the model is followed by an overview of questions emerging in connection with the representation of text sentences and tasks to be solved.